

ITALIANISTA TANULMÁNYOK A MAGYAR HUMANIZMUS
ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ IDEJÉRŐL

VESTIGIA KUTATÓCSOPORT · PILISCSABA

VESTIGIA III.

ITALIANISTA TANULMÁNYOK
A MAGYAR HUMANIZMUS
ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ
IDEJÉRŐL

Szerkesztette

DOMOKOS GYÖRGY
W. SOMOGYI JUDIT
SZOVÁK MÁRTON

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

Készült az OTKA K 128797. számú,
„Vestigia II. XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország
levéltáraiban és könyvtáraiban” című kutatási projekt támogatásával.

A kötet szerkesztési, lektorálási munkáját támogatta
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Központi Alapja, a KAP19-14027-1.8-BTK sz.
„Vestigia III. tanulmánykötet” címen elnyert pályázat révén.

A könyv megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

A borító

Giacomo Franco Győr 1594. évi ostromáról készült
metszetének felhasználásával készült,
a Modenai Állami Levéltár, Mappario Estense Militare, n.126 példánya alapján,
a levéltár igazgatójának 2126. számú (2020. szeptember 4.) engedélyével

© Szerzők és szerkesztők, 2020

ISBN 978-963-456-072-2

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő Gilicze Ágnes

A borítót tervezte Weiszer Márk

Tördelte Hollós János

A nyomdai munkálatokat az OOK Press Kft. végezte

Felelős vezető Szathmáry Attila

Tartalom

Előszó	7
Rövidítésjegyzék	11
BAGI ZOLTÁN PÉTER	
I. Vincenzo Gonzaga mantovai fejedelem 1595. évi hadjárata a Magyar Királyságban a Fuggerzeitung alapján	15
BAGI ZOLTÁN PÉTER – DOMOKOS GYÖRGY	
Nicolino Candido beszámolója Tata és Gesztes 1598-as ostromáról	26
KIRÁLY BÁLINT	
Bakóc Tamás Estei Hippolithoz írt levelei	47
KRISTÓF ILONA	
„Nostro protectore e benefactore singulare” Bakóc Tamás és Estei Hippolit kapcsolata (1496–1520)	66
KRISTON DOROTTYA ANNA	
Újabb források Mátyás király halálhírének történetében	83
KUFFART HAJNALKA	
Az esztergomi érsekség pénzügyei és személyi állománya Estei Hippolit érkezése előtt	96
MÁTYUS NORBERT	
Nicolò Sadoletto követjárása Magyarországon (1482–1483)	150
ARMANDO NUZZO	
A korai humanizmus és Magyarország: Coluccio Salutati, Ozorai Pipo és a <i>famosi cives</i>	164
SZALAI BÉLA	
Győrre vonatkozó rajzok és metszetek a Modenai Állami Levéltárban	183

SZOVÁK MÁRTON

Újabb adatok Csulai Móré Fülöp
diplomáciai pályájához 197

W. SOMOGYI JUDIT

Kapcsolódások és összefüggések késő középkori
rejtjelezési dokumentumok között 216

Bibliográfia 233

Előszó

A Vestigia Kutatócsoport 2010-ben kezdte működését az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával,¹ célja az Itália különböző levéltáraiban és könyvtáraiban rejtő, 14–16. századi magyar történelmi és irodalmi források felkutatása volt – és ma is az. Tagjai ennek keretében a modenai és a milánói állami levéltárakat, továbbá a milánói Ambrosiana és a modenai Estense Egyetemi Könyvtár anyagait tekintették át és fényképezték le. Az általuk feltárt forrásokat egy folyamatosan épülő adatbázisba rendezték, és a ma mintegy 3100 eredeti dokumentumról és magyarországi másolatokról készült tételt, valamint az e mögött álló – az előbbi szám többszörösét jelentő – iratokról készült fényképeket bárki – ingyen – tanulmányozhatja és feldolgozhatja a világhálón lévő adatbázisból (vestigia.hu). Ennek a nemcsak magyarországi léptékkel jelentős forrásmennyiségnek az integrálása most zajlik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Hungarica adatbázisába, amelynek révén a Vestigia Kutatócsoport által feltárt források együtt lesznek kereshetők a – közkeletű nevén – diplinek² nevezett adatbázis anyagával. A 2010 és 2015 közötti időszak kutatási eredményeiből a csoport tagjai, illetve az itáliai és hazai partnerintézmények munkatársai, levéltárosok és kutatók egy csokrot – tizenhárom tanulmányt – a pályázati ciklus végén megjelent kötetben tettek közzé.³

A kutatócsoport munkája 2015 után, mivel az újrázást az akkori OTKA-pályázat bírálói nem támogatták, az anyaintézmény, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Központi Alapjának támogatásával folytatódott, elsősorban a Mantovai Állami Levéltárban. A kutatási eredményeket előbb a 2018 áprilisában Piliscsabán és Esztergomban megrendezett kétnapos nemzetközi konferencián ismertették, majd e tudományos ülés anyagát néhány tanulmánnyal kiegészítve még az év decemberében jelentették meg – ezúttal tizennégy tanulmányt közölve.⁴

¹ OTKA 81430.

² <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> Utolsó letöltés: 2020. 06. 21.

³ *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban.* Szerk. DOMOKOS György, MÁTYUS Norbert, Armando NUZZO. Piliscsaba, 2015.

⁴ *Vestigia II. Magyar források Itáliából.* Szerk. DOMOKOS György, KUFFART Hajnalka, SZOVÁK Márton. Piliscsaba, 2018.

Ugyanebben az évben sikerült elnyerniük a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatását, amelynek révén folytatódhatott az eddig feltárt források digitalizálása, illetve a kutatási évkört is bővítették az 1300 és 1600 közötti időszakra.⁵ A sikeres pályázat nemcsak a kutatócsoport tagjai, hanem – példának okáért – a jelen sorokat író számára is örömteli esemény volt, hiszen magam is rendkívül sok fontos és hasznos adatot köszönhetek forrásfeltáró munkájuknak. A pályázat első eredményei – a szokásos háromévenkénti megjelenést megtörve – ezúttal tizenegy publikáció révén a jelen tanulmánykötetben látnak napvilágot.

A kiadvány témái összhangban a 2010 óta folyó kutatásokkal az előző két kötethez képest nem változtak – s így van ez jól. A szerzők köre viszont a korábbiakhoz képest annyiban változott, hogy jelen kötetben csak a kutatócsoport tagjainak írásai olvashatók. Ha már a szerzőknél tartunk – mielőtt részletesen szólnék az egyes tanulmányokról – érdemes a három kötet anyagát egységben is áttekintnünk. A három kiadványban egy híján harminc szerző neve alatt jelentek meg tanulmányok, közülük huszonegyen egy-egy kötetben szerepelnek munkáikkal (bár van olyan, aki egy kötetben két tanulmányt is jegyez), közülük kilencen külföldi (olasz, német, cseh és szlovák), tizenegyen pedig magyarországi intézményekben dolgoznak. Mindez jól mutatja a kutatócsoport kutatási területének és munkájának határokra és intézményekre átívelő fontosságát. Hatan – közülük egy külföldi szerző (Patrizia Cremonini, a Modenai Állami Levéltár igazgatója) – két kötetben, míg ketten mindháromban tettek közzé egy-egy részletet kutatási eredményeikből. Érdekességként hathat, hogy mindegyik kötetet hárman-hárman szerkesztették, az állandóságot a kutatócsoport vezetője, Domokos György jelenti, aki mellett az első kötet esetében Mátyus Norbert és Armando Nuzzo, a másodikonál Kuffart Hajnalka és Szovák Márton, a jelen kötetnél pedig W. Somogyi Judit és Szovák Márton volt a társ a kívülállók számára könnyűnek tűnő munkában.

Rátérve immár kötet tanulmányaira, egyfelől jól láthatóan, ám korántsem meglepő módon minden szerző érdeklődési területének itáliai kapcsolódási pontjaira összpontosítva választott témát. Másfelől vannak olyanok, akik „folytatták” a korábbi kötetekben közölt tanulmányaikat. A kiadvány tematikája a korábbiakhoz képest – összhangban a pályázatban megadott kutatási időszakkal – további korszakokkal bővült. Ugyanakkor az előző két kötet ellentétben ezúttal nincsenek külön fejezetekbe sorolva a tanulmányok. Míg az első két kötet ugyanis három nagyobb fejezetbe (Fondok – Források – Perspektívák) osztva közölte a munkákat, addig a jelen kötetben nem található meg ez a tagolás. Ennek természetesen nem a szerkesztők szeszélye, hanem a szerzők írásai az okai: ha mégis be szeretnénk

⁵ NKFIH K 128797.

sorolni őket, akkor mindegyiket a „Források” című fejezetbe kellene tenni, ennek azonban – valljuk be – nem sok teteje lenne.

Amennyiben a tanulmányokat az egyes királyok uralkodása szerint szeretnénk rendezni, akkor közülük egyet Zsigmond király (1387–1437), hármat-hármat I. Mátyás (1458–1490), a Jagelló-királyok (1490–1526) és Rudolf (1576–1612) uralkodása idejére, illetve egy „kortalant”, a levelek rejtjelezéséről szólót pedig leginkább a 15–16. századra oszthatjuk be. E korszakolás azonban némiképp félrevezető is, hiszen például a Bakóc Tamás egri püspök, majd esztergomi érsek és Estei Hippolit esztergomi érsek, majd egri püspök kapcsolatával és időszakával foglalkozó három tanulmány (Király Bálint, Kristóf Ilona és Kuffart Hajnalka) témája királyok uralkodásán átnyúló időszakokkal foglalkozik. Ugyanígy a Mátyás király haláláról szóló tanulmány (Kriston Dorottya Anna) alanya ugyan a szóban forgó uralkodó, de a vizsgált időszak már nem az ő idejére esik. A Rudolf király országlása idejére helyezhető három tanulmány (Bagi Zoltán Péter, Bagi Zoltán Péter és Domokos György, Szalai Béla) mindegyike a 16. század végi nagy, közkeletű nevén 15 éves háborúval foglalkozik. S jóllehet mindhárom egy-egy eseményt mutat be (a mantovai fejedelem 1595. évi hadjárata, Tata és Gesztes 1598. évi ostroma, Győr 1594–1598 között), de míg közülük kettő írásos (levelek és újságok), addig a harmadik térképi források révén mutatja be témáját. Ugyancsak levelek útján kapunk betekintést Zsigmond és Firenze (Armando Nuzzo), illetve követi jelentések révén Mátyás és Ferrara (Mátyus Norbert), valamint a Jagelló uralkodók és Velence (Szovák Márton) kapcsolatába. A kötetet a diplomáciai kapcsolattartás titkosságát megőrizni segítő rejtjelezés módszerével foglalkozó tanulmány (W. Somogyi Judit) zárja.

Természetesen nem lehet feladatom az egyes tanulmányok tartalmának teljes körű ismertetése, a megismerés öröme ugyanis az olvasóra vár, magam mindössze annyit jelezhetek itt az előszóban, hogy azok mindegyike felettébb érdekes és izgalmas kérdéseket feszeget. Egyfelől, s ez rendkívül örömteli, minden tanulmány alapkutatásokra épül, azaz eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert források feltárása és feldolgozása révén készült. Másfelől a feldolgozott események és ügyek a magyar történelem egy-egy fontos csomópontjának megismeréséhez nyújtanak új adatokat, vagy éppen fontos információkkal járulnak hozzá az azokról eddig megismert képhez. A fentiek következtében a kutatócsoport tagjai által jegyzett, immáron a sorozat harmadik kötete biztosan számíthat az értő közönség elismerésére.

C. Tóth Norbert

Rövidítésjegyzék

AUSZTRIA

- ÖNB Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár)
 - Fugger Cod.** Fuggerzeitungen Codex
- ÖStA Österreichisches Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár)
 - HHStA** Haus- Hof- und Staatsarchiv (Családi, Udvari és Állami Levéltár)
 - H** Hungarica
- KA Kriegsrarchiv (Hadügyi levéltár)
 - AFA** Alte Feldakten (Régi táborig akták)
 - Best.** Bestellungen (Kinevezések)
 - HKRA Prag** Hofkriegsratakten Prag (Az udvari haditanács aktái, Prága)
 - HKR Wien** Hofkriegsrat Wien (A bécsi udvari haditanács)
 - Pr. Reg. Bd.** Protokoll Registratur Band
 - Pr. Exp. Bd.** Protokoll Expedit Band

MAGYARORSZÁG

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 - U** szekció – Fényképgyűjtemény
 - DF** Diplomatikai fényképgyűjtemény
- MTAK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
 - MS** Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

NÉMETORSZÁG

- WLB** Württembergische Landesbibliothek Stuttgart (Tartományi Könyvtár)

OLASZORSZÁG (ÉS VATIKÁN)

- AAV Archivio Apostolico (ex: Segreto) Vaticano (Vatikáni Apostoli Levéltár)
 - Cam. Ap.** Camera Apostolica (Apostoli kamara)
 - Collect.** Collectoriae

- ASFi** Archivio di Stato di Firenze (Firenzei Állami Levéltár)
 Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
 Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
 Repubblica (A köztársasági időszak anyaga)
Prov. Provvisioni
Sign. Signori
Missive I Canc. Missive della prima cancelleria
- ASMn** Archivio di Stato di Mantova (Mantovai Állami Levéltár)
 Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
 Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
AG Archivio Gonzaga (Gonzaga-levéltár)
- ASMo** Archivio di Stato di Modena (Modenai Állami Levéltár)
 Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
 Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
 Archivio Segreto Estense (Este-magánlevéltár)
CS Casa e Stato (Családi és államügyek)
Diplomatico Documenti riguardanti la Casa e lo Stato
 (Az Este-családot és az államot érintő iratok)
C. Est. Cancelleria, Sezione estero (Kancellária – külügy)
Amb. Carteggio ambasciatori (Követek levelezése)
 Italia
Nap. Napoli
Roma
Ven. Venezia (Velence)
 Fuori Italia (Itálián kívül)
Fran. Francia
Germ. Germania
Ungh. Ungheria
Rett. Carteggi con rettori, vescovi e oratori di Stati e città
 (Levelezés városi és állami vezetőkkel, püspökökkel, köve-
 tekkel)
- Cam.** Archivio Camerale (Gazdasági levéltár)
 Camera marchionale poi ducale estense (Őrgrófi majd hercegi
 Este-kamara)
AdP Amministrazione dei principi (A fejedelmek iratai)
- Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
 Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
MD Mappe e disegni (Térképek és rajzok)

Militare (Katonai térképek)**ASSi** Archivio di Stato di Siena

Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)

Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)

Repubblica di Siena (A köztársasági időszak anyaga)

Concistoro**ASVe** Archivio di Stato di Venezia

Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)

Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)

CX Consiglio di dieci (Tízek tanácsa)

Deliberazioni (Határozatok)

Cif. Cifre, chiavi e scontri di cifra (Rejtjelek, rejtjelkulcsok)**CCX** Capi del Consiglio di dieci**Amb.** Dispacci (lettere) degli ambasciatori**BAV** Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatikáni Könyvtár)**BCA** Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, Bologna (Főgimnáziumi Könyvtár)

SPANYOLORSZÁG

BCC Biblioteca Capitulare y Columbina, Sevilla (Káptalani Könyvtár)

SVÉDORSZÁG

RA Riksarkivet (Királyi Levéltár)**KA Stockholm** Krigsarkivet i Stockholm (Hadilevéltár)

Bagi Zoltán Péter

I. VINCENZO GONZAGA MANTOVAI FEJEDELEM 1595. ÉVI HADJÁRATA A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN A FUGGERZEITUNG ALAPJÁN*

A Straßburgban 1605-ben nyomtatásban megjelent első újságot megelőző évtizedekben is már Európa különböző régióiban léteztek, mondhatni közkézen forogtak különböző kézzel írott és kereskedelmi forgalomba bocsátott *avvisik* vagy hírlevelek. Korát jóval megelőzve ismerte fel az információszerzés fontosságát a Fugger család. A Fuggerzeitung elnevezés az idők folyamán a 16. századi kéziratos újságok terminus technicusává vált, ám a fogalom alatt az Octavian Secundus (1549–1600) és Philipp Eduard Fugger (1546–1618) által összegyűjtött 16 021 hírlevelet értjük. Az ezekből összeállított és Bécsben fennmaradt huszonhét kötetnyi dokumentum az augsburgi kereskedőcsalád 1568 és 1605 közötti levelezésének függelékei voltak. A Fuggerek alkalmazottaikat, képviselőiket (faktorokat), hivatásos „hírírókat” (*novellant*) bízták meg, vagy barátaikat, rokonaikat, ismerőseiket kérték meg arra, hogy a fontosabb katonai, politikai, gazdasági vagy ceremóniális eseményekről számoljanak be. Így minden jelentősebb európai városból (Antwerpentől Nagyszebenig és Gdansktól Rómáig), de az Újvilágból és a Közel-Keletről is eljutottak a hírek hozzájuk, az augsburgi központba. Az sem volt azonban kivételes, hogy hírszerzőik katonai táborokból jelentették meg a csaták és ostromok eseményeit.¹ Mielőtt azonban rátérnék munkám fő mondanivalójára, azaz I. Vincenzo Gonzaga 1595. évi magyarországi hadjáratának a bemutatására az erre az évre vonatkozó Fuggerzeitung alapján, fontosnak tartom röviden összefoglalni, miért vett részt a mantovai herceg a 16–17. század fordulójának Oszmán Birodalom elleni háborújában. Ennek feltárásához több egymással is szorosan összefüggő szempontot kell figyelembe venni. A Mantovai Hercegséghez hasonló kicsiny, ám stratégiai fontosságú itáliai államok uralkodóinak külpolitikai mozgásterét leszűkítette az, hogy az „itáliai örökségért” a Spanyol és Francia Királyság harcban állt egymással. I. Vincenzo is igyekezett lavírozni a két hatalom között, hagyományosan szoros kapcsolatokat

* Munkám az OTKA támogatásával készült. Szeretném megköszönni Dobó Adrienn és Domokos György segítségét az olasz fordításokban.

¹ KLEINPAUL 1921; SCHOTTENLOHER 1922; BAUER 2011; KELLER–MOLINO 2015.

ápolta a Habsburgok mindkét ágával (húgát, Anna Caterinát a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceg vezette oltár elé 1582-ben), ám közben a mindenkori francia királlyal is igyekezett fenntartani a jó viszonyt.

A korlátozott politikai tér azonban az itáliai kisállamok uralkodóinak egyikében sem csillapította a dicsőség és hírnév utáni vágyat. Elsőként meg kell említenem azokat a kalandos vagy inkább kalandor terveket, amelyek egy-egy balkáni vagy közel-keleti terület, ország megszerzésére irányultak. Igaz ez I. Vincenzóra is, akire nagy befolyást gyakorolt Torquato Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* című műve, amely a barokk ízlésnek megfelelően eszményítette az első kereszties háborút. Így az Oszmán Birodalom elleni hadakozást élete egyik fontos céljának tekintette, sőt 1608-ban ezért egy lovagrendet (*Ordine del Redentore*) is alapított. A vallási buzgalom mellett azonban a személyes motivációt is felfedezhetjük tette hátterében. Nagypapa, II. Federico a Margherita montferrati örgrófnővel kötött házasságával ugyanis nemcsak az örgrófságot szerezte meg a mantovai hercegeknek, hanem a „Palaiologosz örökséget”, azaz a család trónigényét a bizánci trónra.²

A dicsőségszerzés másik lehetséges módjának az számított, hogy valamely nagyobb és jelentősebb hatalommal bíró uralkodó vagy dinasztia szolgálatába szegődnek. A mantovai herceg számára a tizenöt éves háború kitörése kiváló alkalmat teremtett személyes ambíció eléréséhez. II. Rudolf német-római császár és magyar király követe, Raimund von Thurn gróf (az uralkodó későbbi velencei, majd szentszéki orátora) 1592 késő őszén meglátogatta Mantovában. I. Vincenzo, hasonlóan a többi megkeresett itáliai államhoz, ekkor még pénzsegélyt ajánlott föl, mintegy 20 000 scudót. Egy évvel később azonban, 1593 novemberében már a háborúban való személyes részvétel mellett döntött. Megbízta a prágai udvarban lévő rezidensét, hogy mindenekelőtt Jacob Kurz von Senftenau birodalmi vicekancellárral tisztázza, vajon tervbe van-e véve, hogy a császár maga vagy testvérei közül valamelyik is személyesen vezetné az összegyűlt hadakat. Amennyiben pedig erről nincs szó, akkor Senftenau a mantovai fejedelmet ajánlja a seregek élére. Ugyan eddig nem volt alkalma hadakozni, így katonai tapasztalatokkal sem rendelkezett, de úgy vélte, hogy jó tanácsadókkal és Isten segedelmével nagy tettekre képes, mint dédapja Francesco, akit fiatalabb korában az itáliai uralkodók ligájuk generálisává választottak. Amennyiben a poszt mégsem volna betöltetlen, akkor a mantovai herceg az Itáliából várt segélyhadak parancsnokságát kérte. Ha pedig ez is lehetetlen lett volna, úgy személyesen akart hadba vonulni, amiért a császár-

² A Balkánról érkezett menekültek egyenesen azt állították, hogy I. Vincenzónak elég lenne partra szállni 10 000 katonával a Dalmát tengerparton, és Montenegró és Albánia keresztény népe azonnal felkelne és támogatná hadjáratát. A herceg 1610 őszén a szándék felderítésére egy küldöttséget menesztett, amely azonban eredmény nélkül tért haza.

tól kérte, hogy itáliai generális kapitánnyá (*Generalkapitän in Italia*) nevezze ki. Senftenau támogatásáért egyébként nem lett volna hálátlan I. Vincenzo, hiszen a sikeres közbenjárásért 2000 scudót ajánlatott fel számára. A prágai udvarban azonban – érthető módon – nem számoltak a mantovai herceg főparancsnoki kinevezésének lehetőségével, ám az itáliai segélyhadak parancsnokságával igen.³ Végül azonban erre sem került sor. VIII. Kelemen pápa már 1593 októberében követet küldött a spanyol udvarba (Camillo Borghesét, a későbbi V. Pál pápát), hogy a muszlimok elleni harc támogatására buzdítsa II. Fülöpöt. Terve nem járt sikerrel, hiszen a spanyol király sem pénzügyi segílyt nem volt hajlandó nyújtani, sem flottáját és hadseregét nem akarta az Oszmán Birodalom elleni háborúba bevetni. A pápa azonban nem adta fel, így 1594 januárjában követeket küldött az itáliai uralkodók udvaraiba is. Mantovába Fabio Orsini prelátus, egy befolyásos és dicső katonai múlttal rendelkező római arisztokrata család sarja érkezett a herceghez. A pápa végül úgy döntött, hogy a katonaság küldése helyett inkább 1594 márciusától havi 30 000 forintnyi pénzsegélyt nyújt II. Rudolfnak.⁴ Így I. Vincenzónak az itáliai segélyhadak feletti parancsnoki kinevezése okafogyottá vált.⁵

Esztergom sikertelen ostroma, valamint az, hogy a Szinán nagyvezír vezette oszmán főerők elfoglalták a Bécs védelme szempontjából stratégiai fontosságú Győrt, új helyzetet teremtett. A Szentszék – megmásítva addigi szándékát – egy segélyhad kiállításáról döntött. Ennek parancsnokságára II. Alfonso d’Este ferrarai, valamint a mantovai herceg is jelentkezett. Egy Rómából 1595. február 25-én érkezett hír szerint I. Vincenzo felajánlotta szolgálatait VIII. Kelemennél az Oszmán Birodalom elleni harcban.⁶ Ám végül a pápa az 1595. június 4-én a Santa Maria Maggiore bazilikában tartott misén a tisztséget saját unokaöccsére, Gian Francesco Aldobrandinire ruházta.⁷ Ráadásul I. Vincenzóról igen lesújtóan nyilatkozott.

A mantovai herceg persze nem konkurálhatott a pápai neposszal, így jelentkezésével párhuzamosan más lehetőségeket is keresett szándéka érvényesítéséhez. Egyrészt II. Fülöp udvarához fordult, hogy legalább a várt spanyol segélyhad parancsnokságát ruházzák rá. Azonban ez a terve zátonyra is futott.⁸ Ugyanígy így járt az újabb prágai felajánlkozás is. A császári udvarba küldött rezidense által a magyarországi főparancsnokká kinevezni szándékozott sógora, Ferdinánd

³ NIEDERKORN 1993: 425–428.

⁴ BANFI 1939: 6; BRUNELLI 2018: 38–39.

⁵ NIEDERKORN 1993: 428.

⁶ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 224r–v.

⁷ BANFI 1939: 7.

⁸ NIEDERKORN 1993: 428–429.

helyettesének ajánlotta magát. Érdeemes tudnunk, hogy 1594 tavaszán II. Rudolf megbízottjai élénk tárgyalásban álltak a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceggel, hogy vállalja el a tisztséget. Az uralkodó nagybátyja azonban többszöri levélváltás és felkérés ellenére sem kívánt főparancsnok lenni, romló egészségi állapotát és tartományával szembeni kötelezettségét hozva fel indokul. Tette ezt mindannak ellenére, hogy II. Rudolf megígérte, hogy az egész hadügy irányítását átadja neki, és tájékoztatta a következő hadiév főbb paramétereiről is.⁹ I. Vincenzo joggal reménykedett abban az 1594. évi fiaskókat követően, hogy az idős Ferdinándot újra felkérjük a főparancsnoki tisztség ellátására. A főherceg azonban 1595. január 24-én elhunyt. Bár ez a terv is dugába dőlt, ám egy február 10-én Velencéből keltezett jelentés szerint a herceg, amint értesült Ferdinánd haláláról, nyomban hűgához sietett Innsbruckba.¹⁰

Mint láttuk, I. Vincenzo elképzelése, hogy akár vagy a császári-királyi seregeket, akár a spanyol vagy a pápai segélyhadat vezesse, nem vált valóra. A herceg ennek ellenére úgy döntött, hogy részt vállal a magyarországi háborúban. Egy 1595. március 18-án Rómából érkezett hír arról számolt be, hogy I. Vincenzo állítólag saját költségén kiállít négyszáz lovas, akiket a Magyar Királyság területére küldene.¹¹

Még mielőtt azonban a felfogadottak elindulhattak volna a magyarországi hadszíntérre, egy különös incidens történt. Két, Velencéből május 26-án keltezett jelentés szerint a mantovai hercegre a Gonzaga család egy másik ágából származó tagja, a szentté avatott Luigi Gonzaga egyik fivére két lövést adott le. A családon belüli konfliktusra visszavezethető merénylet azonban nem járt sikerrel. I. Vincenzót a jobb oldalán és a nyakán érték a lövések, ám nem voltak különösebben veszélyesek, a tettest pedig a helyszínen elfogták.¹²

A gyilkossági kísérlet azonban nem akasztotta meg a mantovai herceg által küldött csapatok szervezését. Rómából június 10-én már azt a hírt küldték, hogy immáron bizonyos, hogy I. Vincenzo négyszáz lovas küld a Magyar Királyságba. A jelentés készítője még azt is tudni vélte, hogy a had június 20-án fog elindulni.¹³ Még ebben a hónapban fel is kerekedett ez a csapat Carlo Rossi vezetése alatt. Néhány nappal később azonban a herceg úgy döntött, hogy személyesen (és önkéntesen) is hadba száll, Florio Banfi szerint augusztus 1-én útra is kelt. Titkárának, Fortunato Cardinak az 1595. évi hadjáratról készített leírása szerint I. Vincenzo

⁹ ÖStA KA HKRA Prag No. 1: II. Rudolf válasza Ferdinánd főherceg követeinek, 1594. márc. 7. és 11.

¹⁰ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 144r–v.

¹¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 264r–v.

¹² ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 421v–422r, 423v–424r.

¹³ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 479r–480r.

ezt azért tette, hogy bizonyítsa, elhatározása nem valamiféle ambícióra vagy dicsőséghajhászásra vezethető vissza, hanem azon óhajára, hogy életét Isten és a császár szolgálatának szentelje.¹⁴

Mekkora volt tehát a Mantovából elindult had? Mint láttuk Rómában júniusban úgy tudták, hogy Carlo Rossi vezetése alatt négyszáz lovas indul útnak. Maga I. Vincenzo egy II. Rudolfnak július 4-én írt levelében háromszáz lovas lövészenek kért úti passzust, hogy átvonulhassanak a Német-római Birodalmon a Magyar Királyságba.¹⁵ Cardi feljegyzései alapján Banfi is négyszáz főben határozta meg a Rossi vezette hadat. Emellett a titkár említést tett arról is, hogy a herceg, miután eldöntötte személyes részvételét a hadjáratban, mintegy ezeröttszáz fős kísérettel kerekedett fel.¹⁶ Egy Rómából július 29-én küldött jelentés arról számolt be, hogy I. Vincenzo mintegy kétezer fővel, Bolognából, Ferrarából és Mantovából daliás és bátor nemesekkel indult el a Német-római Birodalom felé és onnan keletre.¹⁷ Egy Velencéből augusztus 4-én írott levélben viszont csak azt olvashatjuk, hogy Gonzaga hada nagyszámú nemesből tevődik össze.¹⁸ A megmaradt levelek egy részében azonban már egészen más, pontosabb és részletesebb adatokat találhatunk. A római július 29-i jelentéssel szemben egy június 30-án Velencében kelt hír szerint a herceg négyszáz lovassal rendelkezett.¹⁹ Szintén Szent Márk városából küldték azt az augusztus 11-i jelentést, amely szerint I. Vincenzo kétszáz nemes lovaggal (*200 von Adell*), kétszáz könnyű lovassal (*200 Ring[er] Pferd*), ötven muskétással, valamint nagyszámú udvari népével vonult a Magyar Királyság felé. A hír küldője úgy vélte, hogy a csapat összlétszáma nyolcszáz főre rúgott.²⁰ Ugyanazon a napon egy másik velencei jelentésben hasonló létszámadatokat találunk: kétszáz nemes lovas (*200 von Adell*), kétszáz könnyű lovas (*200 leichten Pferd*) és ötven muskétás. A herceggel együtt utazó udvartartásról is említést tett, ám ennek létszámát már nem tüntette fel.²¹

Az 1595. évi *Fuggerzeitung*ban arra vonatkozóan is találunk adatot, hogy a herceg már útközben újabb katonaság felfogadására adott utasítást. Két, Rómából küldött augusztus 19-i jelentés szerint ötven nemes lovagot, száz lovas lövészt és ötszáz gyalogot kellett kiállítani. Emellett Christoffero Castiglione parancsnok-

¹⁴ BANFI 1939: 29–31; NIEDERKORN 1993: 429.

¹⁵ BERTELLI 2006: 135.

¹⁶ BANFI 1939: 29–31. Kíséretének tagjairól lásd: BERTOLLI 2006: 146–149.

¹⁷ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 635r–v.

¹⁸ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 635v–636r.

¹⁹ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 581v–582r.

²⁰ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 659v–660r.

²¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 661v–662r.

sága alatt két további vértés csapatnak kellett a Magyar Királyságba vonulnia.²² Nem tudjuk azonban eldönteni, hogy ez az erősítés megérkezett-e. A Nicolaus Gabelmann udvari történetíró és szemtanú által 1595. november 25-i dátummal összeállított jegyzékből kiderül, hogy a mantovai herceg összesen hétszáz lovassal érkezett a magyarországi hadszíntérre.²³ Ez persze jelentheti a Rossival elindultakat és az erősítést is, de akár azt is feltételezhetjük, hogy ez a létszám az elsőként útra kelt lovasságot és az udvartartást jelenti. Ez utóbbi feltételezést támasztja alá Giampiero Brunelli kutatása, aki szerint három lovas lóvész és egy lándzsás kompánia érkezett a Magyar Királyságba.²⁴

Cardi említést tett a hadjáratról készült jelentésében arról is, kik kísérték el a herceget útjára. Több előkelő személyt, köztük a Gonzaga család hat tagját is felsorolta. A tizenöt éves háború későbbi története szempontjából számunkra a legfontosabb Germanico Savorgnano.²⁵ A Velencéből augusztus 4-én küldött jelentés név szerint is megemlíti, hogy I. Vincenzo kíséretében volt.²⁶ Az 1595. évi hadjárat végeztével II. Rudolf szolgálatában maradt, és 1596-ban, valamint 1597-ben is a mezei hadak haditanácsosává nevezték ki.²⁷ Megbízatása azonban nem csupán ezen feladatokra korlátozódott. Az Udvari Haditanács 1597. június 5-én kiadott egy instrukciót, amelyben azt szabályozták, milyen szempontok alapján vizsgálja meg Adolf von Schwarzenberg Savorgnanóval a végházakban és erősségekben éppen folyó építkezéseket.²⁸ Nagy valószínűséggel azonban előbbi nem vett részt ebben a munkában. A protokollumkönyvekben található bejegyzésekből azt azonban tudjuk, hogy a friuli származású őrgrof és hadmérnök júliusban elutazott a szemlére, amely során Kanizsát, Babócsát és Ebenfurtot is meg kellett látogatnia.²⁹

²² ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 695r, 697r–v.

²³ ÖStA HHStA H Fasc. 128 Allgemeine Akten 1595. Diarium Bellicum Nicolaus Gabelmann, foll. 317r–324v: az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadseregről készült zsoldos kimutatás.

²⁴ BRUNELLI 2018: 79.

²⁵ BANFI 1939: 31; CONZATO 2005: 181–207. Savorgnano életéről magyarul: HAJNÓCZI 1994: 233.

²⁶ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 635v–636r.

²⁷ ÖStA KA AFA 1596/12/ad6f: jegyzék az alsó-magyarországi hadszíntérre küldött császári-királyi hadsereg stábjának fizetéséről (1596. dec.). ÖStA KA AFA 1596/12/ad6e: jegyzék az 1597. évi alsó-magyarországi hadszíntérre küldendő császári-királyi hadsereg stábjának fizetéséről (1596. dec.).

²⁸ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 199, fol. 281r, no. 11; ÖStA KA AFA 1598/13/2.

²⁹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 199, fol. 149r, no. 81; ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 199, fol. 282v, no. 152.

Az 1595. évi Fuggerzeitung alapján a had (nem teljes) itineráriumát is össze tudjuk állítani. A herceg katonasága a Velencei Köztársaság területén vonult keresztül. A már említett június 30-i jelentésből kiderül: engedélyt kértek, hogy a Signoriához tartozó szárazföldi területeken keresztül haladhassanak a hágóig.³⁰ A herceg hadai meg is kapták az átvonulási engedélyt azzal a kitételrel, hogy a városokba és a fallal körül vett települések területére nem léphettek be, csupán a falvakból élélmezhatték és takarmányozhatták magukat és jószágaikat.³¹

Abban több mint biztosak lehetünk, hogy Mantovából Trento, majd a Brenner-hágó felé vonult a hercegi katonaság. Az augusztus 19-én Rómából írt jelentés szerint ugyanis I. Vincenzo az újabb csapatok felfogadására utasító parancsát Innsbruckból küldte el.³² Tirolból azonban nem a Magyar Királyság felé vette az irányt, hanem Prágába. Rómából már július 29-én azt jelentették, hogy azon a héten a császár székvárosába érkezhetsz a herceg.³³ Három nappal később, augusztus 1-én Prágából azt írták a Fuggereknek, hogy I. Vincenzo napokon belül ott lehet.³⁴ Ugyaninnen augusztus 8-án szintén azt jelentették, hogy várják a herceget.³⁵

I. Vincenzo prágai bevonulására végül augusztus 23-án került sor, ahogyan ezt a Fuggerzeitung is egy hosszas leírásban megörökítette, ami jó példája az uralkodói reprezentációnak is. Eszerint a herceg, aki csinos férfi volt, egész udvartartásával, amelynek tagjai aranyláncot és díszes ruhát viseltek, valamint aranyozott alabárdal és barna hadilobogóval voltak ellátva, ötvenhat társzekéren utazott, délután 4 és 5 óra között Prága közelébe ért. A császár Wolf von Rumpf főudvarmestert és titkos tanácsost, valamint Paul Sixt von Trautson fő udvari marsallt, titkos tanácsost és kamarást küldte egy mérfölddel elé kocsin. A találkozó alkalmával a herceget átültették a császár saját kocsijába, amelyben egy könyvgyűjtemény is volt, és a Hradzsínba vitték. II. Rudolf személyesen a lovagterem lépcsője előtt fogadta.³⁶

Az audienciát követően a herceg Bécsbe utazott tovább. Egy Bécsből küldött jelentés szerint szeptember 3-án délután két órakor a mai Bécs Tabor városrészében összegyűlt kétszáz lovas, közöttük a hercegi had ellátásáról gondoskodó kiküldött biztosok, haditanácsosok és más urak I. Vincenzo elé lovagoltak.³⁷ A szeptember

³⁰ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 581v–582r.

³¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 635v–636r.

³² ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 697r–v.

³³ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 637r–v.

³⁴ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 623r–v.

³⁵ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 646r.

³⁶ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 683v.

³⁷ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 712v–713r.

4-i hír azért is érdekes, mivel Cardi jelentése alapján úgy tudtuk, hogy a hercegi katonaság szeptember 3-án érkezett meg az esztergomi ostromtáborba.³⁸ Ennek azonban ellentmond az, hogy a Fuggerzeitungban szereplő jelentés szerint ekkor érkezett csak meg Bécsbe. Egy következő hír pedig szintén arra utal, hogy szeptember legelején a herceg még nem lehetett Esztergomnál. Egy, a táborból küldött szeptember 13-i jelentés arról számolt be, hogy I. Vincenzót még mindig csak várták, igaz sátrai megérkeztek, és szép rendben fel is állították már ezeket.³⁹

A Fuggerzeitung bejegyzései alapján kérdéses, hová akart vonulni Bécsből a herceg a katonaságával. A Rómából július 29-én küldött jelentés arról számolt be, hogy I. Vincenzo elhatározta, hogy Erdélybe megy, amely terv állítólag a pápa tetszését is elnyerte.⁴⁰ Az augusztus 11-én kelt velencei hírben is hasonló úti célt olvashatunk: a herceg nyolcszáz emberével Báthori Zsigmondhoz csatlakozik.⁴¹ Nem véletlen, hogy egy lehetséges erdélyi hadjárat terve felmerült I. Vincenzóban. Ennek lehetőségét ugyanis Aldobrandini és a Szentszék is fontolgatta mind a pápai segély felállítása és felvonulása idején, mind Esztergom ostromát követően.⁴² Az I. Vincenzo Prágába érkezéséről augusztus 23-án tájékoztató levél azonban már egy másik lehetséges célt tartalmaz. Eszerint Miksa főherceg felső-magyarországi hadaihoz kellett volna csatlakoznia, amelyek eddig egy erősséget sem ostromoltak meg, hanem csak portyáztak, raboltak és gyűjtögettek: elhajtották a hatvaniak minden marháját, Gyula környékén harminchat falut prédáltak fel, Szolnok külvárosát pedig felégették. A jelentés összeállítója egyébként úgy tudta, hogy a mantovai katonaság már el is indult Felső-Magyarország irányába, míg maga a herceg augusztus 29-én kívánta követni őket.⁴³ Végül I. Vincenzo hada az alsó-magyarországi vagy keresztény főserég táborához csatlakozott. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy a herceg továbbra is a Felső-Magyarországot, majd Erdélyt tarthatta úti céljának. Esztergom bevételét követően ugyanis Aldobrandini maga is utasításért fordult VIII. Kelemenhez azzal kapcsolatban, hogy Miksa főherceggel egyesülve vonuljon Báthori Zsigmond megsegítésére. Erre ugyanis a Szentszék ígéretet tett erdélyi nunciusan, Alfonso Viscontin keresztül. A pápai segélyhad parancsnoka a hónap folyamán még egy alkalommal sürgette a döntést.

³⁸ BANFI 1939: 31.

³⁹ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 739r.

⁴⁰ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 635r–v.

⁴¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 659v–660r.

⁴² BANFI 1939: 7–9; KRUPPA 2018: 662–667.

⁴³ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 683v. Miksa főherceg hadműveleteiről és seregéről lásd: ÖstA HHStA H Fasc. 128 Allgemeine Akten 1595. Diarium Bellicum Nicolaus Gabelmann foll. 317r–324v; TÓTH 2000: 177.

Levelében azt sem rejtette véka alá, hogy jelentős veszteségei, a nagy távolság és a korán beköszöntött (és az itáliai katonák számára szokatlan) hideg idő miatt nem tartja célszerűnek az Erdélybe vonulást, inkább egy Buda elleni támadást javasolt. Az Erdélybe vonulás lehetősége így hamarosan le is került a napirendről. A pápai segélyhad az egybegyűlt keresztény csapatokkal további támadó hadjáráshoz kezdett a Duna mentén.⁴⁴ A későbbi eseményeket is figyelembe véve talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy a herceg Aldobrandini szándékát követve maradt az esztergomi táborban.

Esztergom bevételét követően a keresztény főszereg egy része szeptember 14-én Visegrád alá vonult, amelyet egy hét után el is foglalt. A Fuggerzeitungban fennmaradt részletes jelentések említést tettek Aldobrandiniról és az általa vezetett itáliai katonaságról, ám sajnos a herceg szerepvállalásáról nem.⁴⁵ Ez azonban nem jelenti azt feltétlenül, hogy nem is vett részt a visegrádi hadműveletben. Igaz feltételezhetően később csatlakozott ehhez a hadhoz, ám a hegytetőn álló vár feladásánál már jelen volt. Erre enged következtetni Istvánffy Miklós történeti munkája, amelyben a következőket olvashatjuk: „Az fokról azért kiszólván [Oszmán aga], hogy néki s társainak holvalóstól s fegyverestől bátorságos helyre elmenni szabad lenne, kérni kezdé, de midőn Aldobrandinus, Medicaeus [Giovanni de Medici] és az mantuai, hogy csak életeket kellene megengednie, és mindeneket azmijek volna, el kellene hagynia, azt végezték, és kardjok s fegyverek nélkül való elmenésre szabadságot engedtenek volna.”⁴⁶ A „magyar Livius” mellett Cardi is említést tett arról, hogy a vár átadásánál személyesen is jelen volt. A titkár egy érdekes történetet is lejegyzett, amely szerint az ostromlottak csak azzal a feltétellel voltak hajlandók megadni magukat, ha a „mantovai pasa” biztosítja szabad elvonulásukat.⁴⁷

A keresztény alsó-magyarországi sereg hadjárata azonban még Visegrád elfoglalásával sem ért véget. A hadvezérek tanácskozásain ismét újra és újra felmerült egy Buda elleni támadás terve. Végül szeptember 26-án Vác felé indult el nagy harci kedvvel a dicsőségre vágyó herceg⁴⁸ hada kiegészülve a pápai segélyhadból a Francesco Del Monte vezette tercióval, mivel az a hír érkezett, hogy az itteni őrség megadná magát. A hír azonban hamisnak bizonyult, a váci oszmánok nem rettentek meg a tüzérség nélkül érkezett itáliai katonaságtól. Az a remény is ha-

⁴⁴ BANFI 1939: 7–8; KRUPPA 2018: 664–665.

⁴⁵ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 768r–v, 770r–771r.

⁴⁶ ISTVÁNFY 2001: 211.

⁴⁷ BANFI 1939: 32; BRUNELLI 2018: 79.

⁴⁸ A herceg szept. 21-én az uralkodónak írt levelében kifejtette, hogy életét is hajlandó volna feláldozni II. Rudolfért. BERTELLI 2006: 137.

mar szertefoszlott, hogy Mátyás főherceg a főerőkkel követi a herceg lovasait és Del Monte gyalogosait.⁴⁹

Úgy tűnik, hogy a váci fiaskót követően egyrészt a herceg harci kedve igen erősen megcsappant, másrészt betegség is gyötörte, a Rumpfnak október 12-én írt levele szerint orbáncos gyulladás van a fején.⁵⁰ Egy október 2-án Esztergomból küldött jelentés szerint már el is vonult hadával.⁵¹ Két nappal későbbi, október 4-i dátummal pedig Miksa főherceg mezőkeresztesi táborából az a hír érkezett, hogy a herceg október 3-én Bécsbe indult, hada pedig nemsokára Mantovába vonul.⁵² Utazása során Pozsonyban is megfordult, hiszen október 12-én több levelét is onnan keltezte.⁵³ Egy Bécsből október 15-i dátummal küldött jelentés arról számolt be, hogy a herceg még a császárvárosban volt. Katonái – mind az épek, mind pedig a sebesültek és betegek is – elindultak már a táborból.⁵⁴ Utóbbiakat hajókra rakták, és úgy indították el őket a Dunán Bécs irányába. A zsákmányra éhes magyar lovasok és gyalogosok azonban rajtuk ütöttek. A beteg és sebesült nemesek egy részét levágták, értékeiket elrabolták. A rablott kincsek között voltak a herceg értékei is, többek között az 1589-ben kapott Aranygyapjas rend jelvénye. I. Vincenzo állítólag ezen annyira megharagudott, hogy a hír vételét követően még az éjszaka folyamán elhagyta Bécset.⁵⁵

Bár a hadjárat véget ért, ám a Fuggerzeitung további adatokat tartalmaz arról, hogyan kívánt részt venni a herceg a következő évi hadműveletekben. A pápa azt tervezte, hogy a következő évben Erdélybe küldi segélyhadát. Azért, hogy ezt minél hamarabb megtehesse, parancsot adott unokaöccsének, hogy tartsa egyben és teleltesse át katonaságát Pozsonyban. Mátyás főherceg javaslatára azonban az ellenséges koronázóvárosból Aldobrandini Sopronba vezette megmaradt nyomorgó hadát.⁵⁶ Nyugalomra itt sem leltek, hiszen Marx Faut soproni polgár egykorú visszaemlékezéséből tudjuk, hogy tovább éheztek, fáztak, sőt kirabolták őket, és egyeseket meg is öltek. Faut azonban azt is lejegyezte, hogy egymással szemben sem voltak könyörületesek.⁵⁷ Aldobrandini 1595 decemberének végén és 1596 januárjának elején nyilvánvalóvá tette, hogy a pápa és a császár akarata ellenére

⁴⁹ ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 770r–771r, 776r; BRUNELLI 2018: 81.

⁵⁰ BERTELLI 2006: 140.

⁵¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 814r.

⁵² ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 821v–822r.

⁵³ BERTELLI 2006: 140–141.

⁵⁴ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 840r–v.

⁵⁵ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 841r–v, 846r–v.

⁵⁶ KRUPPA 2018: 665–666.

⁵⁷ FAUT–KLEIN 1995: 125–126.

is hazavezeti katonaságát, ám az erdélyi hadjárat tervéről egyelőre nem mondtak le.⁵⁸ Ebben pedig úgy tűnik, hogy szerepet szántak a hercegnek is. Bécsből már október 21-én az a hír érkezett, hogy egyesek azt javasolták Mátyás főhercegnek és a császárnak, hogy az Esztergom ostroma alatt meghalt Karl von Mansfeld főparancsnok-helyettes helyett I. Vincenzót nevezzék ki főparancsnoknak (*Feldobristen*) hat évre. Ő azonban ekkor már nem volt jelen, így erre a posztra mások Charles de Maine herceget, a francia katolikus Liga egyik vezetőjét, a Guise-ek rokonát,⁵⁹ illetve egy bizonyos Verdugot vagy Mondragont ajánlották.⁶⁰ Ez az ötlet tehát szinte azonnal zátonyra futott, I. Vincenzo császári hadvezéri álmai ismét nem váltak valóra. A herceg személyével és segítségével azonban nem csupán Bécsben és Prágában, hanem a Szentszéknél is számoltak. Egy Rómából december 16-án kelt jelentés szerint a következő évi hadjáratot tervező Gian Francesco Aldobrandini egy itáliai had kiállítására tett javaslatot, amelybe Mantovának kétezer lovast kellett volna küldenie.⁶¹

A herceg maga is tervezte, hogy ismét hadba száll az Oszmán Birodalom ellen a következő esztendőben. Egy Velencéből december 29-én keltezett levél szerint erős hadat kíván összegyűjteni, amely aztán az erdélyi fejedelem seregeihez fog csatlakozni.⁶²

Mindezek alapján láthatjuk, hogy a Fuggerzeitungok bevonásával új és érdekes információkhoz juthatunk az adott év történéseinek feldolgozásához. I. Vincenzo esetében is információkat szerezhettünk hadának létszámáról, útvonaláról, a herceg prágai bevonulásáról, hadszínterre érkezéséről és valós szerepvállalásáról a hadjáratban. Mindezek árnyalják eddigi ismereteinket, amelyek olyan, propagandafogásoktól sem mentes, megrendelésre készült munkákból táplálkoztak, mint Cardi jelentése.

⁵⁸ KRUPPA 2018: 667–675.

⁵⁹ Aldobrandini 1596 januárjában szintén őt, illetve II. Alfonso d'Estét ajánlotta erre a posztra. KRUPPA 2018: 667.

⁶⁰ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 856r–v.

⁶¹ ÖNB Fugger Cod. 8968. fol. 1024r–v

⁶² ÖNB Fugger Cod. 8968. foll. 1038v–1039r

Bagi Zoltán Péter – Domokos György^{*}

NICOLINO CANDIDO BESZÁMOLÓJA TATA ÉS GESZTES 1598-AS OSTROMÁRÓL

A Vestigia Kutatócsoport első mantovai kutatóútján figyeltünk fel egy rövid levélre, amelyet szerzője, Nicolino Candido egy, a tatai vár ostromára vonatkozó kézi vázlattal is kiegészített. Ezt a dokumentumot mutatjuk be az alábbiakban, kiegészítve azokkal az információkkal, amelyek a bécsi levéltárakból ismerhetők meg a hadjáratról, a szerző személyéről, illetve a körülményekről.

A tizenöt éves háború időszakában az 1598. esztendő jelentős győzelmeket hozott a keresztény fegyvereknek. Igaz, a fő stratégiai célt, Budát nem sikerült visszafoglalniuk (az ostrom október 3-tól november 2-ig tartott), ám az Adolf von Schwarzenberg vezette hadak egy rajtaütéssel március 29-én elfoglalták a Bécs védelme szempontjából kiemelkedő jelentőségű Győrt, majd július 31-e és augusztus 12-e között több kisebb végházat foglaltak vissza a Vértesben és a Bakonyban.¹ Ez utóbbi eseményeinek német és magyar forrásai már nem ismeretlenek a magyar történetírás számára.² Nicolino (vagy Niccolò) Candido 1598. augusztus 3-án a Gesztes alatti táborból kelt és I. Vincenzo Gonzagának küldött olasz nyelvű levele a témával kapcsolatos eddigi ismereteinket tovább színesítheti, bővítheti. Még mielőtt azonban rátérnénk az irat bemutatására és elemzésére, két rövid kitérőt szükséges tennünk. Egyrészt a különböző katonai tisztségek használatához egy terminológiai magyarázatot kell adnunk, másrészt a rendelkezésünkre álló források alapján érdemes röviden kitérni Nicolino Candido szolgálatára és karrierjére a Habsburg Birodalom haderejében.

Obrist, Hauptmann, kapitány, Colonel és a többiek

A középkori, illetve kora újkori magyar történelemmel foglalkozó kutatók számára komoly problémát jelent a különböző tisztségnevek magyarra fordítása. Gyakran nehéz olyan kifejezést találni, amely fedti az adott szó eredeti tartalmát,

^{*} A szerző Domokos György italianista, a Vestigia Kutatócsoport vezetője, és nem azonos a cikkben idézett Domokos György hadtörténésszel.

¹ TÓTH 2000: 281–292.

² BAGI 2016b: 275–288.

és nem idegen a magyar közbeszédtől. Mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy e korszakban a katonáskodók közti különbségtétel még nem a rangok szerinti elkülönülést jelentette, hanem a tisztség egyértelműen csak a viselt, a hadakozásban betöltött funkcióra utalt. Ennek értelmében például az *Obrist* ezredesre fordítása félreérthető, és egy későbbi időszak jelentéstartalmának visszavetítése. Érdekes egy példával illusztrálni, hogy a későbbi korok történéseinek a tipologizálás iránti olthatatlan vágya milyen anomáliát idézett elő. A magyar történetírásban ugyanúgy főkapitányként szerepel a felső-magyarországi és a győri végvidéki parancsnok is, holott német elnevezésük különbözik egymástól. Az előbbit *Generalobrist in Oberungarn*, míg utóbbit *Obrist in Raab*nak nevezték a német nyelvű iratokban.³ Míg a győri *Obrist* parancsoksága nem terjedt ki a rendi hadakra, és közvetlenül Bécsből irányították, addig a felső-magyarországi hadügyek vezetésével megbízott személy esetében az állandó háborúskodás miatt nem választhatták szét a felső-magyarországi tizenhárom vármegye királyi és idegen seregeinek az irányítását. A vezetésükre kinevezett *Generalobristok*, akik székhelyüket Kassán állították fel, a magyar megfogalmazás szerint a „király képei”, azaz olyan személyek voltak, akik Felső-Magyarországon az uralkodó bizonyos katonai funkcióit/jogköreit átvették. Elsőként 1559 májusában Miksa főherceg Thelekessy Imrét bízta meg ennek a tisztségnek a betöltésével. Mindez azt is jelentette, hogy a dunán-inneni kerületi főkapitány hatásköre nem terjedt ki a Gömör vármegyétől keletre lévő területek katonaságára. A *Generalobristok* alárendeltségébe tartozott további három *Obrist*, a stratégiai fontosságú egri, szendrői és szatmári. Utóbbi regimentjének a katonáit további három erősségbe (Kálló, Ecsed és Kisvárd) rendelték ki. Ezenkívül ő irányította Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és részben Bereg vármegyék hadügyét. Az itteni hadak hatékonyabb finanszírozása végett 1567-ben Lazarus von Schwendi kezdeményezésére Kassán felállították a Szepesi Kamarát.⁴ Mindebből világos, hogy a két német kifejezést ugyanazon szóval lefordítani komoly tévedés. Hogy tovább növeljük a terminológiai bizonytalanságot, megemlíjtük, hogy a tizenöt éves háborúban időszakosan (három vagy hat hónapra, egy hadjárat idejére) felfogadott *Obristokra* pedig az ezredes fordítást alkalmazta a magyar történetírás. Ezek szerint az *Obrist* egyszer főkapitány, egyszer pedig ezredes.

Ha megpróbáljuk a szó valódi jelentéstartalmát megtalálni, akkor kiküszöbölhetővé válnak ezek a zavaró tényezők. Maga az *Obrist* kifejezés eredeti jelentése is arra utal, hogy a legfelsőbb, a legmagasabb beosztású személy, hiszen a német

³ PÁLFFY 1997: 272, 276.

⁴ PÁLFFY 1996: 198.

ober, azaz felső jelentésű melléknév felsőfoka. Nem lepődhetünk meg azon, hogy egyrészt ennek megfelelően az *Obrist* német szó igen átfogó jelentéstartalommal, a tisztség viselője pedig sokkal szerteágazóbb jog- és feladatkörrel bírt a korszakban, mint a mai ezredesek. A katonaság kiállításával megbízott személy ugyanis a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be. Már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette meg tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották. A toborzópenzt, a zsoldot, a leköszönésért járó félhavi fizetséget a hadivállalkozónak fizette ki az Udvari Kamara, amelyet aztán neki kellett volna alárendeltjeinek szétosztani. Emellett az *Obrist* – a gyalogság esetében – az egységen belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta.⁵ Másrészt jelentéstartalmát tovább bővítette, hogy az 1505. évi kölni birodalmi gyűlésen I. Miksa császár – tekintve a birodalomra nehezedő egyre növekvő mértékű külpolitikai terheket – elérte, hogy a sváb szövetség mintáját követve tíz birodalmi kerület felállítását hagyják jóvá a rendek. A bizonyíthatóan már 1512-ben létező kerületek élén egy-egy *Obrist* állt, akiknek feladata nem csupán az adott adminisztrációs egység külső támadással szembeni védelmének megszervezése és irányítása volt, hanem kötelességeik közé tartozott a belső rend és béke fenntartása, valamint a kamarai bíróság ítéleteinek kihirdetése. Részt vállaltak a birodalom belső kormányzatában mind politikai, mind katonai, mind pedig jogi téren.⁶ Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a korszakban ne fordították volna le a szót. Istvánffy Miklós történeti művének 17. századi Tállyai Pál-féle fordításában ugyanis a következőket olvashatjuk az 1601. évi hadjáratban szolgált három *Obristtal* kapcsolatban: „az gyalogságot Roswurm igazgatná, Prayner, Althan s Hoffkirchy kapitányokkal, s azoknak nyomokba Gaispergius az ő regiment seregével menne.”⁷ A kapitány fordítással is a magam részéről óvatosan bánnék, hiszen ezt a kifejezést a korban, mint látni fogjuk, egy másik tisztségmegnevezés szinonimájaként használták.

De térjünk még vissza a magyar Livius művében olvasottakhoz. Tállyai ugyanis, mint látjuk, a regiment szót nem fordította le ezredre, és ez nem is véletlen. Érdemes megvizsgálni ezt a szervezeti egységet. Amennyiben a hadúr úgy döntött, hogy több zászló (*Fähnlein*) gyalogost is felfogad, úgy azokat regimentbe szervezték. A szót a magyar történetírás tévesen a Dugonics András által a 18. század végén alkotott és az *Etelka* című művében először 1788-ban megjelent

⁵ REDLICH 1964: 41, 55–57; HEISCHMANN 1925: 37–38; WAIDMAYR 2003: 32–35; MÖLLER 1976: 115–118; FRAUENHOLZ 1937: 41; BAUMANN 1994: 92; BLAU 1985: 40.

⁶ CONRAD 1974: 7–11; SCHULZE 1978: 192; WIESFLECKER 1991: 277; HARTMANN 1997: 38–41; ENDRES 2003: 6; BAGI 2008: 247.

⁷ ISTVÁNYFY 2009: 383.

ezred szóval fordítja le.⁸ A regiment kifejezésnek a 16–17. századi jelentése azonban egészen más volt. Azon ugyanis az egy rend vagy rendtartás alá tartozó, egy szervezetben lévő katonák összességét értették. Az 16. század első felében még a felfogadó akaratától és szándékától függött, mennyi zászló alkotott egy regimentet. Jó példa erre, amikor az 1542-ben kiállított negyvenezer gyalogost összesen két regimentbe szervezték, amelyek egyenként negyven *Fähnlein*ből álltak, vezetésükkel pedig egy-egy *Obrist*ot bíztak meg. A 16. század második felére azonban már állandósult, hogy egy regimentet csupán tíz-tíz zászló alkotott.⁹

A legfelsőbb szint bemutatását követően egy szinttel alacsonyabb szervezeti egységet is érdemes a vizsgálódás tárgyává tenni. Egy-egy *Fähnlein* vagy zászló élén az úgynevezett *Hauptmann* állt. Ez a szó, hasonlóan az *Obrist*hoz szintén igen átfogó jelentéstartalommal bírt a korszakban. A *Hauptmann* feladata nem csupán katonai, hanem más adminisztratív ügyekre is kiterjedt, amelyek elvégzéséhez külön stábjá, *prima planája* volt.¹⁰ Ennek megfelelően mind a gyalogság, mind a lovasság esetében főember, a zászló vezetője, valamint parancsnok értelemben egyaránt használták a tisztségnevet. A nyugat-európai hadszervezetben létező szinonimája mind a *Fähnlein*, mind a *Hauptmann* szavaknak. A felfogadott vallon, francia és lotaringiai katonaság esetében kompánia (*Compagnie*)¹¹ vagy kornéta (*squadrigelie* vagy *cornette*),¹² valamint a kapitány (*Capitan*) szavakkal találkozhatunk.¹³ Utóbbi tisztségnevet ismerte és használta a magyar nyelv is a 16. században, igaz, ekkor még felváltva a hadnagy kifejezéssel.¹⁴ Mindezeket is figyelembe véve úgy véljük, hogy nagyon zavaró volna a Tállyai-féle fordítás alapján az *Obristra* alkalmazni a kapitány szót, noha a mindenkori *Obrist* egy személyben az első zászló vagy kompánia *Hauptmannja* vagy kapitánya is volt.¹⁵

Mindenképpen szót kell ejtenünk még egy tisztségnévről, mivel a Candido-levél végén található felsorolásban ott szerepel Johann Baptista Pezzen neve is, aki ezeröttszáz német gyalogot vezényelt. Bár a levélíró nem nevezi meg tisztségét, ám tudjuk, hogy ekkoriban Pezzen úgynevezett *Oberhauptmann*ként szolgált. Mit is takar a fogalom? Az *Obrist*hoz vagy a *Hauptmann*hoz képest ezt a kifejezést már tényleg lehetetlen vállalkozás volna lefordítani, csupán körülírni lehet jelentés-

⁸ SZILY 1902: 84.

⁹ TRAUT 1892: 39.

¹⁰ BAGI 2011: 145–147.

¹¹ ÖStA KA Best. 515/1596.

¹² ÖStA KA Best. 516/1596.

¹³ ÖStA KA AFA 1600/11/1.

¹⁴ SZATLÓCZKI 2016: 6–7.

¹⁵ REDLICH 1964: 55.

tartalmát. Jelen ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a már a 16. század elején ismert szó egyfajta köztes állapotot, egy lépcsőfokot jelentett a *Hauptmannok* és az *Obristok* között. Az is megállapítható, hogy ezt a tisztséget kettő, három, négy vagy öt zászló felfogásával és vezetésével megbízott személyek kapták. Pezzen esetében tudjuk, hogy ez öt zászló gyalogot jelentett.¹⁶

Candido levelében olvashatjuk a *colonel* kifejezést, amelyet az *Obrist*hoz hasonlóan szintén csábító volna ezredesre fordítani, ám ez – hasonlóan az eddigiekhez – nem tartható jó megoldásnak. Sajnos a tisztség viselőjének feladatairól és kötelességeiről egyelőre bántóan kevés forrással rendelkezünk. Eddigi ismereteink alapján azt feltételezhetjük, hogy a szó eredete valószínűleg az olasz *colonna*, azaz oszlop szóra vezethető vissza, amely katonai értelemben egy oszlophoz hasonló hadrendet jelentett, és már a 15. században ismert volt.¹⁷ Emellett tudjuk, hogy az *Obrist*hoz hasonlóan a *colonel* is többkompániányi katonaság felett parancsnokolt, és az egyiknek személyesen volt a kapitánya. Candido a két tisztséget egymás szinonimáinak tekintette, egyenlőségjelet tett közéjük, ám azt a további kutatásoknak kell kiderítenie, hogy ez a részéről sztereotípiát volt-e vagy sem, mint ahogyan ez a német nyelvű iratokban a magyar lovas és a huszár között gyakran előfordult. Mindenképpen meg kell azonban említenünk, hogy Európa másik hadszínterén, Németalföldön szintén feltűnt a *colonel* szó, illetve annak spanyol változata, a *coronel*. A spanyol hadvezetés a kifejezést a *regiment (regimiento)* szóval együtt következetesen a német, vallon, francia és németalföldi katonasággal kapcsolatban használta, megkülönböztetésül a spanyol és itáliai *tercióktól*.¹⁸ Mindez azonban azt is jelenti, hogy az *Obrist*hoz hasonlóan a *colonel*nek sem létezett magyar megfelelője a korban, így lefordítása a ma használt szóval komoly terminológiai zavart okozna.

Candido karrierje a Habsburg Birodalom haderejében a 16–17. század fordulóján

Candido életpályájáról meglehetősen sporadikus adatokkal rendelkezünk. Nem csupán származására és neveltetésére borul a múlt homálya, hanem arra is, hogyan és mikor került a Magyar Királyságba és állt II. Rudolf szolgálatába. Egyelőre azt tudjuk biztosan, hogy már az 1597. esztendő megelőzően az uralkodó zsoldján volt. Lehet, hogy 1596-ban állt a Habsburg Birodalom szolgálatába, de az sem elképzelhetetlen, hogy I. Vincenzo Gonzaga 1595. évi hadjárata alkalmával ér-

¹⁶ ÖStA KA Best. 524/1597; lásd még: ÖStA KA Best. 486/1594; ÖStA KA AFA 1603/5/1.

¹⁷ Russo 2018: 170.

¹⁸ DE MESA GALLEGÓ 2009: 185–186.

kezett először a Magyar Királyságba, hasonlóan, mint Germanico Savorgnano. Ugyanúgy, mint nevesebb és ismertebb kortársát a császár őt is felfogadta. Ez utóbbi feltételezést valószínűsíti levelének közvetlen hangneme. Első mondatából kiderül, hogy rendszeresen írt a hercegnek:

Jóllehet az elmúlt napokban nem írtam Méltóságos Uramnak, ennek csak az az oka, hogy nem történt semmi sürgető.

Másrészt a levél végén személyes kérésével hozakodik elő egy bizonyos Violante grófnőnek kölcsönadott 120 dukátjával kapcsolatosan:

Violante grófné tartozott nekem százhusz dukáttal fivére, Batista gróf bourgogne-i ügyeiből kifolyólag, s azt állította, szívesen megadja majd nekem ezt a pénzt, ám most írja nekem Hieronimo Lodrena, hogy a mondott grófnő meghalt, és mindenét Méltóságos Uramra hagyta. Ha ez így igaz, annak nagyon örülök Méltóságos Uram miatt, hogy gyönyörű javakkal gazdagodik – ami engem illet, bízom Méltóságos Uram kegyelmes voltában.

Az említett 1597. január 9-i felterjesztésében Candido azzal a kéréssel fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy fizetésének hátralékát fizessék ki számára. A hadügyeket irányító kormány szerv azonban igen korlátozott pénzügyi lehetőséggel rendelkezett.¹⁹ A zsoldot ugyanis az Udvari Haditanács rendelkezésére az Udvari Kamara utalványozta. A katonaság zsoldjának tényleges kifizetéséért azonban az 1550-es években kialakult hadi fizetőmesteri (*Kriegszahlmeister*) hivatal tartozott felelősséggel. Felső-Magyarország, azaz a pénzügyileg a Szepesi Kamara által igazgatott észak-keleti országrész tizenhárom vármegye végvidéki költségeinek finanszírozására 1566-ban életre hívták a felső-magyarországi hadi fizetőmesteri tisztséget (*Kriegszahlmeister in Oberungarn*). Rövid időszakokra, egyebek mellett 1601 és 1604 között, tevékenykedett az erdélyi hadi fizetőmesteri (*Kriegszahlmeister in Siebenbürgen*) hivatal is. A megbízott személyeknek szoros kapcsolatot kellett tartaniuk munkájuk során az Udvari Haditanáccsal, az Udvari Kamarával, valamint az utóbbi alá rendelt országos és tartományi kamarákkal.

Mindezek mellett külön fizetőmestereket neveztek ki az erődítések (*Bauzahlmeister*), a tüzérségi eszközök (*Zeugzahlmeister*), valamint a dunai flottilla (*Zahlmeister bei der Armada*) költségeinek finanszírozására.²⁰

¹⁹ PÁLFFY 1996: 189.

²⁰ RAUSCHER 2004: 183–184; KENYERES 2007: 88–90, 111–120; KENYERES 2008: 221–238.

De térjünk vissza Candido esetére! A talján hadmérnök ügyét az Udvari Haditanácsból delegálták a kamara tanácsosaihoz. A protokollumbejegyzés egy, a korban igen jellemző felfogadási módra világít rá. A leírásból ugyanis kiderül, hogy Candidónak 1596. november végéig, azaz addig, amíg a hadjárat hivatalosan tartott, 60 forint havi zsoldot kellett volna kapnia. A hadműveletek lezárását követően is szolgálatban maradt, ám erre az időszakra csak csökkentett hópénz járt a számára. Candido esetében ez 30 forintra rúgott. Az Udvari Haditanács ilyen módon biztosította, hogy a következőkben is a szolgálatában maradjon a felfogadott személy. A korban ezt várópénznek (*Wartgeld*) nevezték.²¹

A Candidóval kapcsolatos protokollumbejegyzések (akár kérelemről, akár utasításról volt szó) döntő többsége a továbbiakban is elmaradt zsoldjai kiegyenlítésével foglalkozott. Ügye támogatásához nem kisebb és befolyásosabb katonát, mint Schwarzenberget nyerte meg magának, aki feltételezhetően meg volt elégedve tudásával, szakértelmével és rátermettségével. Ennek megfelelően fontos feladatokkal bízta meg őt. Azt nem tudjuk, hogy Győr visszafoglalásában személyesen részt vett volna Candido, ám amikor 1598. március 31-i dátummal újra az Udvari Haditanácshoz fordult zsoldhátraléka kifizetése ügyében, a haditanácsosok azt írták az Udvari Kamarának, hogy Schwarzenberg megbízásának értelmében Komáromba kell szállítania a szükséges hadszereket a hadműveletek folytatásához. Ezért kérték a kamarától kifizetését, hogy útját Bécsből tovább folytathassa a kijelölt cél felé.²²

Schwarzenberg és az Udvari Haditanács az új, nyári hadjáratban már biztosan számolt Candido részvételével. A haditanácsosok július 9-én utasították Hieronymus (Jérôme) de La Marche-t, Cesare Gallót és Candidót, hogy álljanak készen a további hadakozásra.²³ Két nappal később, július 11-én az Udvari Haditanács azzal fordult az Udvari Kamarához, hogy még a hadműveletek megindítása előtt rendezzék a három hadmérnök felé a tartozásokat.²⁴ Schwarzenberg újra belekeveredett Candido zsoldhátralék-rendezésének az ügyébe. Ő maga küldte meg a hadmérnök folyamodványát, kérve, hogy a haditanácsosok az Udvari Kamaránál járjanak közben a kifizetéséért, mivel nagy szükség van a munkájára az eljövendő hadjáratban.²⁵ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Candido levelében nem túlzott, amikor a saját szerepéről írt Tata ostromában.

²¹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 198, fol. 393v.

²² ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 200, fol. 517r.

²³ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 201, fol. 362r, no. 56.

²⁴ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 201, fol. 48r, no. 82.

²⁵ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 200, fol. 595r–v.

Azt, hogy a tüzérségnél szolgált, egy következő évi protokollumbejegyzés is megerősíti. Az 1598. augusztusi hadjárat során a *General Obrist-Zeugmeister*²⁶ posztot ideiglenesen betöltő, burgundiai származású Johann (Hans) von Molart²⁷ 1599. január 8-i beadványából tudjuk, hogy Candidót július 26-tól alkalmazták itt egy bizonyos Alexandro Colombóval és Pietro Dirrinóval. Zsoldjukat azonban újfent nem fizették ki. Az Udvari Haditanács ekkor a *Zeugzahlmeister*nek parancsolta meg, hogy a három személlyel az augusztus hónapot tisztázza.²⁸

Candido ekkorra már nagy elhatározásra jutott. Schwarzenberg 1599. január 16-i jelentéséből kiderül, hogy a hadmérnök kérte elbocsátását a szolgálatból és elszámolását. A protokollumbejegyzés szerint a kancellárián már át is vehette úti okmányait, csupán az Udvari Kamarával kellett zsoldhátralékáról megegyezni.²⁹ Ezért három nappal később az Udvari Haditanács arra figyelmeztette a Kamarát, hogy még a hónap végéig történjen meg a kifizetés.³⁰ Több mint valószínű, hogy sem az elutazására, sem a követeléseki kielégítésére nem került sor, hiszen az 1599-re *General Obrist-Zeugmeister*re kinevezett Karl Ludwig Graf von Sulznak küldött parancsban rendelkeztek a hadmérnök eltartásáról is.³¹ Candido pedig 1600. március 31-én újra hátralékának tisztázását kérte a haditanácsosoktól.³² A hadmérnök munkájához azonban Schwarzenberg ragaszkodott, így az Udvari Expedíció május 18-i levelében kérte, hogy őt, Marche-t, Andreas Stubenvollt és Pietro Corsót küldjék a hadjárat előkészítéséhez Győrbe. Mátyás főherceg rendelkezése alapján az Udvari Kamarának még egyhavi zsoldot is ki kellett fizetnie nekik.³³

Az bizonyos, hogy az 1600. esztendőben ott találjuk Candidót a keresztény hadsereg stábjában a hadmérnökök között.³⁴ Az Udvari Haditanács július 4-én emlékeztette a Kamarát, hogy július 1-től felfogadta a hadjáratban történő szolgálatra havi 100 forintért.³⁵ Candido tehát végigharcolhatta a sikertelen kanizsai hadjáratot.³⁶

²⁶ BAGI 2011: 82–92.

²⁷ ÖStA KA Best. 601/1598; ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 201, fol. 369r, no. 195.

²⁸ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 202, fol. 436v.

²⁹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 202, fol. 443r–v.

³⁰ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 203, fol. 49r, no. 66.

³¹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 203, fol. 201r, no. 153.

³² ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 204, fol. 445r.

³³ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 204, foll. 466v–467r.

³⁴ ÖStA KA AFA 1600/8/1.

³⁵ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 205, fol. 57r, no. 10.

³⁶ TÓTH 2000: 317–322.

Szolgálataira a haditanácsosok és az uralkodó a továbbiakban is igényt tartott. A hadmérnök 1601. február 2-án azt kérte az Udvari Haditanácstól, hogy immáron ne csupán a hadjárat idejére, hanem a holtidőszakra is 100 forintot fizessenek a részére, és az elszámolás 1600. december 1-jével kezdődjön.³⁷ A haditanácsosok már másnap emlékeztették az Udvari Kamarát arra, hogy Candido feltételeit elfogadták.³⁸

A zsoldkifizetés azonban ez alkalommal sem működött gördülékenyen. Candido június 16-án azzal a kéréssel fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy vagy fizessék ki elmaradt bérét, vagy engedjék el a szolgálatból. A haditanácsosok a Kamarától ezért azt kérték, hogy legalább 200 forintot fizessenek ki a részére, hogy megtartsák a talját az uralkodó szolgálatában.³⁹

Candido szolgálatban maradt, és a következő év január 24-én engedélyt kért arra, hogy hazautazhasson. Mátyás főherceg kérésének eleget is tett, kikötve, hogy legkésőbb három hónapon belül jelentkezzen újra szolgálatra.⁴⁰ Ez meg is történt, hiszen 1602. július 8-án már az új havi zsoldjáról alkudozott az Udvari Haditanácssal. Úgy tűnik, eredetileg 150 forintot kívántak a számára juttatni havonként a hadjárat idejére, ám ő további 50 forintot kért, amelyet meg is kapott. A zsoldot pedig a *Zeugzahlmeister* hivatalából kellett folyósítani.⁴¹

A keresztény sereg 1602-ben ugyan elfoglalta Pestet, de Budával már nem boldogult. A Duna bal partján elterülő város védelmének a megerősítését Candidóra és egy bizonyos Andreoni da Pinila kapitányra bízták. Amíg a munka tartott, mindketten a rendes hadjárat zsoldot kellett hogy kapják.⁴² A hadmérnök azonban 1603 decemberében újra az elmaradt fizetése miatt fordult a haditanácsosokhoz.⁴³

Az Udvari Haditanács azonban a továbbiakban sem akart lemondani róla, ezért tanácsosai 1604. február 5-én közbenjártak az uralkodónál Candido érdekében.⁴⁴ A prágai Udvari Kamara 1604. május 26-án II. Rudolf parancsára utasította a bécsit, hogy Candido 1000 tallér honoráriumot kapjon.⁴⁵ Bécsből a következő hónap 30-án Prágába emlékeztetőt küldtek, hogy a jutalom felett még

³⁷ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 206, fol. 446v, no. 9.

³⁸ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 207, fol. 58r, no. 13.

³⁹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 206, fol. 529r.

⁴⁰ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 208, fol. 536r.

⁴¹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 208, foll. 661v–662r.

⁴² ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 209, fol. 62r, no. 48; ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 208, foll. 661v–662r.

⁴³ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 208, foll. 661v–662r.

⁴⁴ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 212, fol. 3r, no. 5.

⁴⁵ <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1604-05-26-15808.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.

az *Obrist Feldingenieur* tisztséget és az ezzel járó fizetést is adják meg a részére,⁴⁶ erre azonban nem került sor. Prágából utasították ugyan a bécsi Udvari Kamarát 1604. augusztus 14-én, hogy Candido építőmesternek (*Baumesiter*) az 1000 tallér mellé még további ötszázat utaljanak ki részletekben a Karl Werdemann által folyósított 4000 forintnyi kölcsönből,⁴⁷ fizetését pedig szeptember 5-én újra felemelték, az eddigi hadjáratonkénti 200 forintról 250-re.⁴⁸ A hadmérnök azonban továbbra is kapitányi tisztséget viselt, mint ahogyan november 28-i beadványából kiderül. Ekkor Candido ismét elmaradt fizetése miatt fordult az Udvari Haditanácshoz. A haditanácsosok pedig újra átutalták az ügyet az Udvari Kamarához megjegyezve, hogy egyhavi zsoldot adjanak át neki, mivel Pozsony megerősítésében fontos szerepet játszott.⁴⁹

A következő, 1605. esztendőben is megmaradt kapitánynak. Tisztsége nem változott, ám fizetését ismét felemelték: hadjárat idejére 360 forintot kellett kapnia, míg a holtidőszakban csak 200-at.⁵⁰ A következő év március 18-án azonban bejelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy elhagyja a szolgálatot, és kéri kifizetését. Elhatározása immáron végleges volt.⁵¹ A bécsi Udvari Kamarától Prágába 1606. április 8-án érkezett írásból azonban kiderül, hogy még nem történt meg Candido kifizetése.⁵² Ekkor már nem volt szükség további szolgálataira, hiszen a Habsburg Birodalom hamarosan békét kötött, először Bocskai Istvánnal (bécsi béke: 1606. június 23.), majd ezt követően az Oszmán Birodalommal is (zsitvatoroki béke: 1606. november 11.).

Személyére vonatkozóan további elszórt adatokkal rendelkezünk. Lepold Antal említ egy gyűjteményében lévő, 1596 utánra datálható Esztergom-látképet (ő 1690-es dátumot említ), amelyen Nicolino Candido neve szerepel, és feltételezi, hogy a vár tervezett, de meg nem valósult átalakítása az ő nevéhez fűződött.⁵³ Talán azonos lehet a Karlsruheban őrzött 1604-es tervvel, amely bizonyosan az ő munkája.⁵⁴ Dolgozott Basta tábornok mellett a Bocskai-felkelés ellen küldött

⁴⁶ <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1604-06-30-15562.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.

⁴⁷ <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1604-08-14-15861.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.

⁴⁸ ÖStA KA HKR Wien Pr. Reg. Bd. 212, fol. 71r, no. 45.

⁴⁹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 211, fol. 636v.

⁵⁰ <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1605-10-03-16033.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.; <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1605-10-04-16189.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.

⁵¹ ÖStA KA HKR Wien Pr. Exp. Bd. 215/1, fol. 41r.

⁵² <http://documenta.rudolphina.org/Regesten/A1606-04-08-16255.xml> Letöltve: 2019. 03. 02.

⁵³ LEPOLD 1944: 54.

⁵⁴ KISARI BALLA 2000: 158; idézi: MOLNÁR 2018: 192.

seregnél, viszont az 1620-as években már Velence szolgálatában találjuk⁵⁵ mint Gradisca erődjének tervezőjét. Az utolsó hír az 1640-es évek elejéről származik, ekkor készített ugyanis jelentést a Velencei Köztársaság számára a dalmát városok, köztük Szebenikó, Trau és Novigrad erődítéseiről.⁵⁶

Candido a hadjáratban részt vett seregről

A hadmérnök levelének második felében felsorolja, hogy milyen és mekkora létszámú katonaság állt Schwarzenberg rendelkezésére a hadművelet megindításának kezdetén.

	A tábor összetétele
Conte de Salt	4000 gyalogos
Ros Turm	4000 bajor gyalogos
Gallo	3000 fő osztrák gyalogos
Mer Sperg	4000 sváb gyalogos, akik az ostromot indították
Pechen	1500 fő tiroli gyalogos
Palfi	1000 hajdú
Vallonok	800 fő
Franciák	400 fő
Lovasság	
Pálffy	1500 magyar
Nádasdi	600 magyar
Colenich	1000 osztrák
Vallonok, Strassoldo	800 fő

4 nap múlva érkezik 6000 vallon és 2000 gyalogos
rác lovasság, 2000 fő, 10 nap múlva
magyar lovasság, 3000 fő, 2 nap múlva
ezeket a hadnépeket várjuk

⁵⁵ MOISESSO 1623: 67.

⁵⁶ DE BENVENUTI 1936: 17–20; idézi: KNEZ 2009: 117.

Még az előző évi hadjárat után a Magyar Királyságban vonultak téli szállásukra a megmaradt katonák Hans Reinhard von Schönberg vallon és Georges Bayer de Boppard francia–lotaringiai gyalogregimentjéből,⁵⁷ valamint a szintén vallon–francia–lotaringiai lovasságból, akik fölött Germanico Strassoldo parancsnokolt.⁵⁸ Ezek az egységek részt vettek már 1598 tavaszán a Győr elleni támadásban, valamint a fehérvári akcióban is. Az Udvari Haditanács ugyanakkor a két gyalogregimentet újra teljes létszámra kívánta feltölteni, így Boppard és Schönberg ismét megbízást kapott vallon, illetve francia–lotaringiai gyalogok toborzására.⁵⁹ Július végén azonban összesen tízzászlónyi gyalogos állt rendelkezésre.⁶⁰ Ezzel szemben a lovasság egységeit nem akarták feltölteni újjakkal. A megmaradt katonákat vonták össze kevesebb kompániába. Eddigi ismereteink szerint ezek létszáma összesen hétszáz fő volt, ám Candido levele szerint számuk száz lovassal több volt.⁶¹

A vallon–francia–lotaringiai katonaság mellett Johann Baptista Pezzen *Oberhauptmann* szintén 1597-ben felfogadott ötzászlónyi gyalogsága is a téli szállásra vonult, így a következő év nyarán is rendelkezésre állt. Korábban Eugen Heischmann művében azt olvashattuk, hogy az egységét a következő év tavaszán újra ezerötszáz főre feltöltötték, és a felső-ausztriai rendek adójából kifizették.⁶² Candido leveléből azonban az derül ki, hogy a tiroli rendek által megszavazott török segítyből finanszírozták a zsoldjukat.

Az Udvari Haditanács azonban új gyalogos és lovas egységek felállítását is elhatározta még 1598 tavaszán. Április 13-án és 16-án Karl Ludwig Graf zu Sulz, Hermann Christoph von Russworm és Johann Friedrich von Mörsburg kaptak megbízást egy-egy négyezer főt számláló német gyalogregiment felállítására.⁶³ Utóbbi, ahogyan Candido is megemlítette a levelében, a sváb kerületi rendek

⁵⁷ ÖStA KA Best. 521/1597, 576/1597, 577/1597; HEISCHMANN 1925: 247–248; KELENIK 1990: 94; SAHIN-TÓTH 2006: 246–247.

⁵⁸ ÖStA KA Best. 530/1597, 533/1597: Germanico Strassoldót, Carlo Formentint és Alfonso de Montecuccolit 1597. május 8-án kapitányi tisztségben kompániákba szervezve két-kétszáz főnyi vallon lovas lövész egység felállításával bízták meg. Boppard gyalogosai mellé ötszáz lovas felfogadására is megbízást kapott. Az öt kompánia kúrasszír és lovas lövész élére Jean de Pouillyt, Hugne urát nevezték ki kapitányi rangban. SAHIN-TÓTH 2006: 246–248. A téli szállásra vonulásról: ÖStA KA AFA 1590-12-2.

⁵⁹ ÖStA KA Best. 576/1598, 577/1598.

⁶⁰ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 131, fol. 110r; ORTELIUS 1602: 152r.

⁶¹ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 131, fol. 110r; ORTELIUS 1602: 152r.

⁶² ÖStA KA Best. 524/1597; HEISCHMANN 1925: 234–235.

⁶³ ÖStA KA Best. 574/1598, 575/1598; ÖNB Fugger Cod. 8971, fol. 238r.

adójából toborozták.⁶⁴ Ezek mellett az alsó-ausztriai rendek 1598 januárjában úgy döntöttek tartományi gyűlésükön, hogy a harminc, húsz, tíz vagy öt ember után kiállítandó gyalogosok (*Aufgebot*) helyett háromezer főnyi gyalogság toborzásához, felszereléséhez és eltartásához szükséges adót szavaznak meg. A regiment must-ráját június 1-re ígérték, vezetésére pedig öt személyt javasoltak. Végül Mátyás főherceg választása Bernhard Leo Gallra esett közülük.⁶⁵

Egy Bécsből július 19-i dátummal a Fuggereknek megküldött jelentés szerint Mörzburg, Russworm, Sulz és Gall regimentje megérkezett a hadszíntérre. Azt is feltételezte a levél írója, hogy a következő napon (20-án) Komáromban egyesülnek a már ott gyülekező csapatokkal.⁶⁶ A levél erről így tanúsít:

Méltóságos Uramnak meg kell tudnia, hogy e hónap első napján Sfor di Burgo báró átkelt az egész sereggel a Dunán a komáromi szigetnél, hogy Tata alá vonuljon, s így is tett.

Az alsó-ausztriai tartományi gyűlés azonban nem csupán gyalogság felállítására szavazott meg adót az 1598. évi hadjárathoz. A rendek a minden 100 rénes forint jövedelem után kiállítandó lovasság (*Gültpferd*) helyett ezer lovas lövész kiállítására hagytak jóvá segélyt. A lovasok vezetésére három személyt javasoltak, akik közül az udvar Kollonichot választotta ki.⁶⁷ Győrből június 12-én azt jelentették, hogy a lovasság fele (ötszáz fő) megérkezett Bécsből.⁶⁸

A német, osztrák, francia, lotaringiai és vallon gyalogság és lovasság mellett Pálffy Miklós vezetésével a végvidéki, kerületi és magánföldesúri katonaságból ezernégyszáz magyar lovas is csatlakozott a hadhoz.⁶⁹ Candido levele ezzel szemben Pálffy lovasságának a létszámát ezeröttszáz főben határozta meg, amelyhez további hatszáz csatlakozott Nadasdi Ferenc parancsnoksága alatt.

A magyar lovasság mellett magyar gyalogosok is részt vettek a hadjáratban. Ezek létszámát mindezidáig nem ismertük. Candido levelében arról számolt be, hogy Pálffy vezetésével még ezer hajdú is megjelent a komáromi táborban.

Kollonich lovasaival együtt érkezett meg Bécsből Győrbe a hadjárathoz szükséges tüzérség is. A Fuggerzeitung értesülése szerint az Udvari Haditanács a

⁶⁴ MÜLLER 1901: 228–256.

⁶⁵ STANGLER 1972: 220–221.

⁶⁶ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8971, fol. 448r.

⁶⁷ STANGLER 1972: 220–221.

⁶⁸ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8971, fol. 352v.

⁶⁹ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 131, fol. 110r; ORTELIUS 1602: 152r.

bécsi hadszertárból összesen harmincnyolc löveget és négy mozsarat küldött el a magyarországi hadszíntérre.⁷⁰

Candido I. Vincenzónak írt levele alapján tehát azt látjuk, hogy Komáromból július 30-án Schwarzenberg 18 700 főnyi gyalogossal, 3900 lovassal, valamint a hat kartányból,⁷¹ négy *Singerin*ből⁷² és hat falkonettből⁷³ álló tüzérséggel készen állt a hadjáratra.⁷⁴ A talján hadmérnök azt is tudni vélte, hogy hamarosan erősítés is érkezik a keresztény sereghez. Levelének tanúsága szerint négy napon belül újabb négyezer vallon megérkezésére számítottak, azaz Schönberg és Boppard toborzottjait várták. Emellett kétezer rác huszár és további háromezer magyar lovas érkezésével is számoltak.

Candido Tata és Gesztes visszafoglalásáról

Az eddig ismert német nyelvű egykorú források szerint a keresztény csapatok július 31-én délután 5 órakor a mintegy kétszázharminc fős őrség által védett Tata alá érkeztek, és ott letáboroztak. A vonulás ideje alatt nagy hőség volt, és vizet sem találtak útközben, ezért a katonák közül sokan a nehéz és vastag páncélt, ruházat, valamint a súlyos felszerelés miatt meghaltak. Mihelyt a katonaság tábort vert, még aznap este néhány sánccsós elkezdte a megközelítő árkok ásását. Eközben Schwarzenberg és kísérete megszemlélte Tata védműveit. Egy előre kijelölt helyre harminchárom sánccsarokat állíttattak fel, és hozzáláttak egy ál tüzérségi állás kiépítéséhez, hogy a védők az ágyúikat oda irányítsák. Az éjszaka folyamán azonban Schwarzenberg a sánccsarokat onnan újra elvitette. Majd egy alkalmas és megfelelő helyen kiépítettett egy újabb ütegállást, amelybe hat kartányt és négy *Singerint* vontattak be. Augusztus 1-én napfelkeltekor minden rendelkezésre álló ágyúval elkezdték a falak töretését, amelyet megállás nélkül, este 6 óráig folytattak, így a tatai védőknek nem volt idejük helyreállítani a rombolást. Amikor a rés rohamra alkalmassá vált, Mörsburg, mivel aznap az ő csapatait rendelték a sáncba, négy zászlójának támadást parancsolt, amelyet ő maga vezetett személyesen. Az első kísérlet azonban kudarcba fulladt, igaz, a német katonák csak kis veszteségeket szenvedtek. Az ostromlottak közül azonban

⁷⁰ ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8971, fol. 352v.

⁷¹ A kartányokról l. DOLLECZEK 1887: 85; DOMOKOS 2003: 30–31.

⁷² A Singerin ágyút más néven feles – azaz 24 fontos – kartánynak nevezték. Meynert szerint a tizenkét fontos – tehát legkisebb – kartányt nevezték Singerinnek. MEYNER 1854: 106; IVÁNYI 1927: 7–9; KALMÁR 1971: 170–171; DOMOKOS 2003: 31–32.

⁷³ A falkonetról l. IVÁNYI 1927: 11; DOMOKOS 2003: 36–40.

⁷⁴ Vö. még: ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, fol. 110r; ORTELIUS 1602: 152r.

többen elestek, mivel sikerült az ostromlóknak egy ágyút a réshez vontatniuk, és onnan folyamatosan tüzeltek. A kirendelt gyalogság ekkor újra rohamra indult, és az ütegen keresztül előrenyomult. Ez a támadás már sikerrel járt. A keresztény katonaság betört az erősségbe, és mindenkit, akit ott talált, legyilkolt. A bég és még néhányan a védők közül megpróbálták a bástyán leereszkedve elmenekülni, de lelőtték őket. Az ostromlottak közül száztizennyolcan beszorultak egy toronyba, ám egy kivételével mindenkit lekasaboltak. Ez utolsónak életét von Öttingen gróf *Hauptmann* mentette meg. Erről a rövid hadjáratról fennmaradt jelentés szerint a keresztények közül csak harminc vagy negyven ember veszett oda. Ezzel szemben a hadjárat egészéről készített iratban az szerepel, hogy Mörsburg katonái közül összesen nyolcvanan estek el.⁷⁵

Candido levele, bár lényegében megegyezik az eddig ismert forrásokban írtakkal, azokat színesíti, több helyütt kiegészíti, nem feledkezve meg saját szerepének kidomborításáról sem, ahogyan már említettük. Leírása szerint is még július 31-én éjjel a táborverést követően Schwarzenberg azt a megbízást adta neki, hogy gondoskodjon az erősség megvívásáról. Candido ennek megfelelően még az éjszaka során fel is állíttatott egy üteget tíz ágyúval. Egy másik helyre pedig kettőt rakatott, valamint még két nagyobb ágyút. Másnap hajnalban el is kezdtek lőni a védműveket. Az ágyúzás egész nap tartott, Candido szerint 22 óráig összesen ötszázhetven ágyúlövést adtak le ugyanazon az oldalon, amelyet az előző esztendőben az oszmán tüzérség is lőtt.⁷⁶ Leveléből kiderül, hogy akkora rést ütöttek a falakon, hogy már harminc ember átfért rajta. A sváb kerületek által felfogadott gyalogságnak a sáncokba rendelt három kompániáját (!) ekkor Mörsburg rohamra vezette. Rohamuk azonban négyszer is összeomlott a védők ellenállásán. Végül azonban sikerrel jártak: a védők elkezdtek visszavonulni a várba, a keresztények pedig üldözték őket, és lekasaboltak közülük száztizenhetet. Candido szerint az ostromlottak közül sokan a tóba ugrottak, de a várban is maradtak százhuszonnyolcan; az életben maradottakat a rákövetkező, augusztus 2-i reggelen vágták le mind egy szálig. A keresztények közül huszonnégyen haltak meg, és hatvanan sebesültek meg. Candido szavaival:

Még ugyanazon a napon tábort is vert itt, és még aznap éjjel azt a megbízást adta nekem, hogy gondoskodjam a vár megvívásáról. Még az éjsza-

⁷⁵ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, foll. 55r–v, 109r–111r, ÖStA KA AFA 1598-8-2, 1598-8-ad3; ÖStA HHStA Staats Abteilung Türkei I. 1598. aug. 2, foll. 2r–3v; TÓTH 2000: 287; ORTELIUS 1602: 152r.

⁷⁶ Tata 1597. évi ostromáról lásd: TÓTH 2000: 206–208.

ka során fel is állítottam egy üteget tíz ágyúval, egy másik helyre pedig kettőt rakattam és még két nagyobb ágyút, amelyek arra szolgáltak, hogy lerombolják a védműveket. Istennek hála, minden jól sikerült, úgyhogy másnap reggel, hajnal hasadtakor elkezdtük lövetni a várat a tüzéséggel, egészen a nap huszonkettedik órájáig, összesen ötszázhetven ágyúlövést adtunk le ugyanazon az oldalon, amelyet a török is vívott tavalý. Akkora rést ütöttünk, hogy harminc ember befért, a sváb regiment, az ő feladatuk volt az ostrom. Előreállt az ezredes három kompániával, de visszaverte őket a török négyszer is. Végül aztán, amikor az Úrnak úgy tetszett, az ezredes jól vezette az ostromot, valóban bravúrosan, és megnyerte az ütközetet. Ekkor a török elkezdett visszavonulni a várba, a mieink meg utánuk vetették magukat, s egyszerre lekaszaboltak közülük száztizenhetet. A törökök közül sokan a tóba ugrottak, de a várban maradtak sem voltak valami jól, százhuszonnyolcan maradtak. Ezeket a rákövetkező reggel vágták le mind egy szálíg. A mieink közül huszonnégy halt meg, és hatvan sebesült meg a kőzáportól és a tűzben.

Candido még egy sematikus, ám Tatát egész pontosan ábrázoló rajzot is készített a tüzéség elhelyezéséről, mégis szabadkozik a hercegnek:

Bocsássá meg Uraságod, ha nem küldök szép rajzot, de Isten a tanúm, hogy egyáltalán nem csináltam ilyet, még Őfelségének sem, mivel nincsen rá időm.

Egy nap pihenőt követően a keresztény sereg augusztus 3-án tovább vonult Gesztes alá. Ennek őrsége a rábízott várat elhagyta, és elmenekült. Az eseményről mind Candido, mind pedig az egykorú, eddig ismert forrásaink ugyanolyan módon számoltak be.⁷⁷

A sereg aznap ott maradt, hogy összeszedje magát, ez volt a hónap második napja. 3-án, vagyis ma elindult a sereg, hogy megívjon egy várat, amit Gesztesnek neveznek, és két mérföldre fekszik Tatától. Amikor elvonult a sereg, néhány magyar a vár alá ment, és a törökök, látván, hogy ezek magabiztosan járnak-kelnek, elbizonytalanodtak, mi is történt a tатаiakkal. Elhagyták a várat és az erdőbe menekültek, sem nem robbantották fel

⁷⁷ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, foll. 56r–v, 111r; ÖStA KA AFA 1598-8-2, 1598-8-5; TÓTH 2000: 287; ORTELIUS 1602: 152r–v.

a várat, sem más kárt nem tettek benne, gondolom, a nagy félelem miatt máson járt az eszük, mint a robbantáson.

A talján hadmérnök ezt követően egy mondatban összefoglalja a mantovai herceg számára a hadjárat további céljait.

Holnap reggel elindul a sereg Veszprém alá, azután Palotára és Fehérvárra.

Az első két erősség a Bécs védelme szempontjából stratégiai fontosságú győri végvidékhez tartozott. Visszafoglalásukkal az 1593-at megelőző állapotot lehetett visszaállítani az Észak-Dunántúlon. Schwarzenberg Csókakő megszállását követően augusztus 6-án azt jelentette II. Rudolfnak a táborból, hogy seregét Veszprém, majd Palota ellen fordítja, mivel hírek érkeztek mindkét helyről hozzá, hogy az ottani őrség tagjai feleségüket, gyerekeiket és vagyonukat próbálja menekíteni.⁷⁸ A keresztény sereg augusztus 8-án érkezett meg Palota alá, amelynek őrsége, bár kicsiny volt (állítólag alig volt több negyven főnél), ellenállásra készült. Még néhány lövést is leadtak, hogy így tartsák távol Schwarzenberg katonáit. Schwarzenberg azonban még azon a napon felvonultatta a tüzérségét, és lövetni kezdte az erősséget kilenc löveggel. Erre a védők hamarosan megadták magukat, és a kivonulókat a keresztény lovasság Fehérvárra kísérte.⁷⁹ Ezt követően augusztus 9-én a keresztény had Veszprém ellen indult, amelyet azonban az oda rendelt oszmán katonaság időközben elhagyott.⁸⁰

Érdeemes kitérnünk arra, hogy Schwarzenberg és az Udvari Tanács miért tartotta fontosnak Fehérvár elfoglalását. Az egykori koronázó város Buda védelme szempontjából bírt stratégiai fontossággal. A tizenöt éves háború során az első támadásra a város ellen 1593 őszén (1593. október 31-től november 1-ig) került sor, amikor a Ferdinand von Hardegg győri *Obrist* vezette végvári és vármegyei katonaság az időjárás körülményeket (köd) kihasználva sikertelenül próbálta elfoglalni a Beslia és az Ingovány nevű külvárosokat.⁸¹

A következő akcióra 1598 tavaszáig kellett várni. Három, a Fuggerzeitungban megjelent májusi híradásban azt olvashatjuk, hogy Schwarzenberg hozzávetőle-

⁷⁸ ÖStA KA AFA 1598-8-5, 1598-8-ad7.

⁷⁹ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, foll. 56v–58r, 111v–112r; ÖStA KA AFA 1598-8-ad8.

⁸⁰ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, foll. 58r–v, 112r–v; ÖStA KA AFA 1598-8-ad8; HUNGLER 1986: 87.

⁸¹ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 125, foll. 103r–104r, 111v–112r, 117v–118r; TÓTH 2000: 141.

gesen tízezer lovassal és gyalogossal Fehérvárra akart támadni. Katonáival május 12-én korán reggel ért oda, ám az őrség észrevette őket. Heves összecsapás kezdődött, amelyben a császári-királyi csapatok az oszmán katonaságot a hídig visszaüldözték, és majdnem betörték a külvárosba is. A menekültek annyira összetorlódtak, hogy sokan közülük a hídról a vizesárokba estek, és odavesztek. Schwarzenberg azonban ennek ellenére sem vállalkozhatott az ostromra, mivel a meglepetés elmaradt, valamint az ostromhoz nem volt sem megfelelő serege, sem tüzérsége, így a másnapi újabb felderítőszemle után elvonult.⁸²

Fehérvár ostromára azonban nem került sor. Bár Schwarzenberg Veszprém elfoglalását követően a kémjelentések és a foglyok kikérdezése után úgy vélte, hogy a várost is néhány nap múlva be lehetne venni, végül le kellett mondania tervéről. A hadjárat további folytatásához ugyanis hiányzott az élelmiszer, a hadianyag, valamint hiányoztak a tüzérség szállításához szükséges lovak is.⁸³ Mindezeket belátva augusztus 12-én a keresztény sereg Veszprémből Pápa felé vette az útját.⁸⁴

Candido levelében viszont azt írja, hogy „itt az hírlik, hogy a török sereg elvonul Erdély felé.” A talján hadmérnök értesülése nem is számított légből kapottnak. Báthory Zsigmond 1598. április 1-én a Gyulafehérvárra összehívott erdélyi rendeknek bejelentette lemondását a trónról, és országát átadta az Erdélybe küldött biztosoknak (Szuhay István váci püspöknek, Istvánffy Miklósnak, Bartholomäus Pezzennek). A fejedelemség haderejét pedig Bocskai István eskette fel Rudolfra.⁸⁵ Az erdélyi változások komoly aggodalmat okoztak a Portán és a Lengyel Királyságban is. A kora tavaszi isztambuli haditanácskozáson ennek megfelelően élénk vita alakult ki az 1598. évi hadjárat célját illetően. Dzserráh Mehmed pasa másodvezír és a hódoltsági végvárok bégjei Esztergom ostromát szorgalmazták, mivel amíg ez a vár a keresztények kezén van, addig Győrt sem lehet megtartani, és Buda is állandó veszélyben forog. Ezzel szemben a tatár kánt, II. Gázi Girájt képviselő Ahmed aga, a gyulai bég és a temesvári pasa, Szulejmán is egy Erdély elleni hadjárat mellett tört lándzsát. Végül áthidaló megoldás született, Ahmed aga azt javasolta, hogy az oszmán had először Váradot ostromolja meg, míg a tatárok Felső-Magyarországot vegyék támadás alá. Majd teletessék át a katonaságot, és ezt követően vonuljanak Esztergom megvívására.⁸⁶ Ennek megfelelően a Nándorfehérvárott telelő magyarországi végek szerdárja, Szaturdzsi Mehmed

⁸² ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8971, foll. 276v, 281r, 283r.

⁸³ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, fol. 59r–v.; ÖStA KA AFA 1598-8-2, 1598-8-5, 1598-8-ad7.

⁸⁴ ÖStA HHStA H Allgemeine Akten Fasc. 132, fol. 60r.

⁸⁵ BARTA 1986: 409–541, 528; BETHLEN 2010: 14.

⁸⁶ IVANICS 1994: 113–114; TÓTH 2000: 292.

a szultáni fermánban azt az utasítást kapta, hogy „ez évben Erdélyországba menj, egyetlen várnak ne kegyelmezz meg, hanem égesd, rombold és dúld fel, és vajdájukat, az átkozott Zsigmondot engedelmességre térítsd.”⁸⁷ III. Mehmed parancsának megfelelően Szaturdcsi Mehmed szeptember 29-én ostrom alá is vette az Erdély védelme szempontjából kulcsfontosságú Váradot, ám november 3-án dolgavégezetlenül kellett elvonulnia az erősség falai alól.⁸⁸

Összefoglalás

Mindezek alapján Candido levelét I. Vincenzo mantovai herceghez igen fontosnak tekinthetjük. Értesülései bizonyíthatóan helytállóak voltak, ami azt jelenti, hogy valóban fontos szerepet töltött be a keresztény seregben, és élvezte Schwarzenberg és később más parancsnokok bizalmát is. Gondoljunk csak a hadjárat további céljaira (Veszprém, Palota és Fehérvár), valamint az Erdély ellen tervezett oszmán támadásra. Leírása a hadműveletben részt vett csapatok összetételéről és létszámáról pontosítja eddigi ismereteinket ugyanúgy, mint a Tata visszafoglalásával foglalkozó rész. A német nyelvű forrásokhoz képest tapasztalható eltérések elhanyagolhatóak.

FORRÁS

Nicolino Candido levele Vincenzo Gonzaga őrgrófhoz
ASMn AG b. 533/70.
Gesztos, 1598. augusztus 3.

[1r] Si bene li giorni pasati non ò scritto a Vostra Altezza Serenissima, è stato perché né si era di momento, hora Vostra Altezza Serenissima à di sapere como il Signor Baron di Sfor di Burgo il primo di questo mese passò con tutto il campo il Danubio dalla isolla di Comar per andarsene sotto Tatta, si come fu poi che alloggiò quel istesso giorno e la note istessa mi dè la comision che io dovessi aver la cura della espugnatione e quella istessa note piantai una bataria de 10 canoni e in un altro posto ne messi doi e doi sagri qualli servivano per levar le di fare e per idio gratia me riuì tutto in bene, puoi che la matina nel spuntar l'alba comincia a far lavorare l'artiglieria e dorò la bataria sino le 22 hore avendo tirato 570 canonate

⁸⁷ MHH TT: 275.

⁸⁸ TÓTH 2000: 295–297.

in quella istessa fronte che la bateva il turcho hanno passato e fu fatto tanto larga la brechia che ci andavano 30 homini, al pari il regimento di Svevia. Li tochava andare al asalto. Ci andò prima la persona del colonello con tre compagnie e fu ributato dal Turcho quatro volte, ultimamente quando piacque al Signore Idio si mise l'asalto gagliardamente con una veramente bravura da colonello e cossì guadagnò la bataria. Allora il turcho si cominciava a ritirare dal castello e li nostri dietro de loro, taliandone a pezi in quel medesimo ponto 117, e di turchi ne saltò parechi nel lago, ma anche loro furno parechi amazati in castello, si ristorno 128, qualli la matina seguente furno tagliati tuti ha pezi dalli nostri, sono morti 24, feriti da 60 dalle rasate e dal fogo. Il campo si fermò quel giorno per riacconciare la bataria che fu alli 2. Alli 3 che è hogi partì il campo per espugnar un castelo qual si domanda Gestes, lontano da Tatta doi lege e cossì manchiendo il campo andorno alquanto ongari a strachoner soto il castello e veduto il turcho che si andava risoluti, dubitorno di quello che fu fatto a quelli di Tatta abandonorno il Castello e si salvarono nelli boschi senza fare né mina né altro danno alla forteza, ma io dubito che la grande paura li faceva pensare altro che di fare mine. Domattina parte il campo per andare sotto Vesprino, e di poi si va alla volta di Palota e poi ad Alba Regalle. Qui abiamo nova che il campo del turcho se ne va alla volta di Transilvania. Il nostro campo è come Vostra Altezza Serenissima vederà nella presente poliza. Vostra Altezza Serenissima me abia per eschusato che non lo mando il disegno in buona forma, ma Dio lo sa che non ò fatto né sano neanchp per Sua Maestà, poi che non ò tempo. [1v] La Signora Contesa Violante me doveva 120 duchatoni per suo fratello Signor Conte Batista per le page di Borgogna, la qual diceva di volermi pagare molto volontieri, ma adeso mi scrive il Signor Hieronimo Lodrena che la detta Contesa è morta e che à lasato tuto a Vostra Altezza Serenissima. E cossì, si l'è vero, io ne sono molto contento che Vostra Altezza Serenissima abia auto tanti belisimi bene che quanto ha me, di tuto me rimeterò alla buona gratia di Vostra Altezza.

Dal campo cesareo soto Gestes, il dì 3 agosto 1598, in Ongaria.

Di Vostra Altezza Serenissima
umilissimo e devotissimo servitore

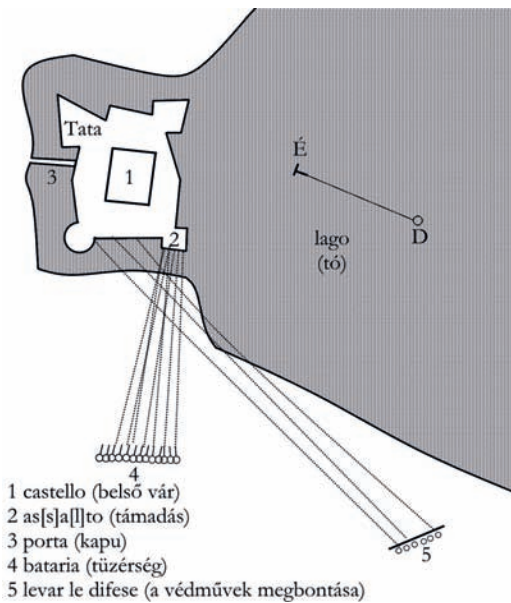
Nicolino Candido

[a térkép a 2v-n helyezkedik el]

[3v] Poliza del campo

Conte de Salt	4000 fanti
Ros Turm	4000 fanti del paese di Bavera
Gallo	3000 fanti del paese d’Austria
Mer Sperg	4000 fanti del paese di Svevia, qual andò al asalto
Pechen	1500 fantaria del paese di Tirol
del Palfi	1000 haiduchi
Valoni	800
francesi	400
Cavalaria	
Palfi	1500 ongari
Nadasdi	600 ongari
Colenich	1000 d’Austria
valoni Strasoldo	800

Fra 4 giorni arivano 6 mila valoni e doi milia fantaria
cavalaria ratza, doi milia fra 10 giorni
cavalaria ungara tre milia fra doi giorni
gente che si aspeta

Nicolino Candido ábrája a tatai vár ostromáról, ASMn AG b.533/70, 2v.

Király Bálint

BAKÓC TAMÁS ESTEI HIPPOLITHOZ ÍRT LEVELEI

Bakóc Tamás tehetség, ambíció és ügyeskedések révén a jobbagysorból kis híján Szent Péter trónusáig jutott. A Modenai Állami Levéltárban őrzött, alább közölt hét latin nyelvű levél, amelyeket Estei Hippolithoz címzett, nemcsak levélírói stílusát illusztrálják jól,¹ hanem politikai módszereit, sőt személyiségének legfontosabb jellemvonásait is. Bakóc egyik zseniális manővere volt Hippolit magyarországi helyzetének kihasználása, tudniillik az Este-családnak tett szívességgel magának két viszontszívességet is előkészített részükről, hogy segítsék őt az esztergomi érseki szék és a bíborosi rang elérésében.

A vizsgált levelek pontosan ábrázolják, hogy Bakóc igyekezett mindent alávetni ambiciózus céljai elérésének, mely jelen esetben a befolyásos Esték közbenjárásának kieszközlése volt a saját bíborosi kinevezése érdekében. Mind a hét levélből érződik annak a helyzetnek az abszurditása, hogy a hosszú karrierje csúcsa felé törő politikus nem győz hálálkodni és a kegyeit keresni a nála majd negyven évvel fiatalabb, tizenéves bíborosnak, aki mögött még mindig az apja áll.

Ezek a rövid levelek rendkívül érdekes információkat rejtenek akár a történelmi összefüggésekről, akár Bakóc taktikázásáról, akár az egyházi előjárók egymás közötti, valamint az előjárók és tisztviselőik közötti viszonyról, s kiváltképpen akkor, ha összevetjük ezeket a missziliseket az azonos témákat más szemszögből láttató, korabeli levelekkel. Például az 1498. szeptember 7-i Bakóc-levél² mellé érdemes odatenni Donato Marinelli d'Arezzo két jelentését 1498 áprilisából és márciusából,³ valamint Tommaso Amadei augusztus 28-ai levelét.⁴

A levelekből elsőként körvonalazódni látszó probléma egy bizonyos számadási kötelezettség volt, amely miatt Amadeit hazarendelték Itáliába. Pontosán nem derül ki, hogy mi volt a probléma, Amadei ugyanis csak annyit ír levelében, hogy

¹ Bakócról mint levélíróról lásd: DRESKA 2008.

² Források, 4. levél.

³ Vestigia 1424, 1430. Szövegkiadás: DOMOKOS–SCHRÖDL-LIBÁRDI 2018: 125–128.

⁴ Vestigia 1351. A Marinellire és Amadeire vonatkozó legfontosabb adatok a szövegközlések lábjegyzeteiben olvashatók. Tommaso Amadei magyarországi leveleinek kiadása: KIRÁLYNÉ BELCSÁK 2015.

„itt jártak ezek a könyvvizsgálók, és olyan alaposan és részletesen nézték át a számvitelt, hogy az valami csoda volt, aztán megnyugtattak és fölmentettek.”⁵ Úgy tűnik, mégis maradhattak tisztázatlan kérdések, mert – amint Bakóc leveléből kiderül – Hippolit magának az érseknek is írt, hogy Amadeit várják Itáliába.

Könnyen lehet, hogy az ügy összefügg a két Donato-levelében említett számításokkal: április 30-án írta, hogy „visszatértem Esztergomba, hogy elvégezzük Tommaso mester elszámolásait az írnökkel együtt, úgy gondolom, nyolc-tíz napon belül a végére érünk és útnak indulunk,”⁶ május 31-én viszont még mindig arról tudósítja urát, hogy „egészen mostanáig itt maradtam, lévén hogy Tommaso uram elszámolásai olyannyira bonyolultak, hogy azt elmondani nem lehet, és ahhoz, hogy átlássuk, muszáj volt tüzetesebben tanulmányoznunk azokat, ami hosszú időt vett igénybe, de már csaknem a végéhez értünk.”⁷ Úgy látszik tehát, Donato végezte Amadei helyett az elszámolást, feltehetőleg azért, mert Amadeit ebben leromlott egészségi állapota akadályozta, amire mind a Bakóc-levelében, mind pedig Amadei levelében is találunk utalást: „én abban az időben, amikor Donato uram átadta a vár birtokjogát az egri úrnak, súlyosan beteg voltam.”⁸

A levelekből kirajzolódó második tanulságot az egyházi méltóságok egymás közötti kapcsolatrendszerére, illetve az előjárók és az alkalmazásukban álló hivatalnokok közötti viszonyra vonatkozólag vonhatjuk le. Ez utóbbira egyrészt Donato május 31-ei levele világít rá: „tegnap este jöttem Budáról Esztergomba, s ma reggel kaptam kézhez három levelét, egy 6-it, egy 8-it és egy 10-it [...] melyekben azt írja, hogy nem kapott tőlem egy jelentést sem, [...] s nem értesítettem arról sem, amit az Ön ügyében intéztem, és ezért [...] rendkívül hanyagnak tart engem.”⁹ A levélből kiderül, hogy Donato több ízben is küldött jelentéseket, és furcsállja, hogy egyik sem érkezett meg Hippolithoz. Az mindenesetre jól látszik, hogy Hippolit (vagy az apja, I. Ercole ferrarai herceg, aki mögötte állt) meglehetősen szigorúan, olykor türelmetlenül kérte számon a funkcionáriusain a rájuk bízott feladatokat, még Donato Aretinón is, aki pedig az egyik legfontosabb emberük volt, mint láttuk. Annak ellenére, hogy Donato mindenről lelkiismeretesen jelentést tett, a türelmetlenség nem volt indokolatlan: Hippolit ekkoriban utazott Rómába, közvetíteni bátyja Alfonso és Lucrezia Borgia leendő esküvőjének ügyében, emiatt kellett a minél több forrás minél hamarabb, és a Bakóc által

⁵ Vestigia 1351, c. 1r.

⁶ Vestigia 1424, c. 1r.

⁷ Vestigia 1430, c. 1r.

⁸ Vestigia 1351, c. 1v.

⁹ Vestigia 1430, c. 1r.

augusztusban és szeptemberben említett elszámolási ügy még mindig ugyanaz volt, mint amiről Donato már áprilisban írt! Csak sejthetjük, méghozzá Amadei Hippolit titkárához írt sértődött hangvétellű leveléből: „a bíboros úr rossz néven vette, hogy megállapodtam Esztergomban [...] az engedélye nélkül, de ki ne tette volna ugyanezt a helyemben, ha egyszer őurasága cserbenhagyott a neki tett oly sok szolgálatom után. Én abban az időben, amikor Donato uram átadta a vár birtokjogát az egri úrnak, súlyosan beteg voltam. A bíboros úr egy betűt sem ír, sem azt, hogy maradjak, sem azt, hogy térjek haza, én meg itt maradok árván ezek között a barbár emberek között. Ludovico uramat pedig elküldi vikáriusnak Egerbe, és én itt maradok, mint valami bitang [...] – nekem ez hallgatólagos beleegyezésnek tűnt [...], ezért hát gondoskodtam a magam sorsáról, ahogy tudtam. Úgyhogy ő urasága ne vegye rossz néven, hogy azt tettem, amit bárki a helyemben tett volna.”¹⁰ Jól érzékelteti az alá-fölé rendeltségi viszonyt, ahogyan Donatót számonkérték, és az az indulatos hangnem, amellyel Amadei kikel magából Hippolit ellen, persze csak Tommaso Fuscónak, Hippolit titkárának panaszkodva, aki vele nagyjából azonos rangú volt.

Ha pedig a két olasz hivatalnok idézett leveleit összevetjük Bakócéval, rögtön fölfigyelünk két részletre, amelyek a Hippolit és Bakóc közötti kommunikáció diplomatikus finomkodásaira világítanak rá. Az egyik ilyen részlet Bakóc levelének kezdete, amelyben utal Hippolit egy korábbi levelére, melyben örömét fejezte ki, hogy Bakóc vikáriusává fogadta Amadeit. Amint Amadei levelében olvastuk, ez a valósággal minden bizonnyal szemben állt. A levél, amelyre Bakóc utalt, nem áll rendelkezésünkre, de bevezető soraiban Hippolit valószínűleg örömének adott hangot, hogy Bakóc Tommaso Amadeit vikáriusává fogadta, noha a jelek szerint Hippolit egyáltalán nem volt elragadtatva attól, hogy Amadei az ő engedélye nélkül állapodott meg Esztergomban.

Hasonlóképpen az sem teljesen felelhet meg az igazságnak, ahogy Bakóc hosszasan ecseteli, hogy milyen okokból tartja Amadeit Esztergomban. A valóság, mint sejthetjük, persze nem ez volt. Amadei írja Fuscónak: „a főtisztelendő Monsignore most nem akar elengedni, lévén, hogy pert indított néhány kényes és igen fontos ügyben, hogy visszaállítsa az érsekség korábbi területét [...] arra is készülünk, hogy visszaszerezzük Riblényt, a falut, melyet még az én időmben István nádor szó szerint elfoglalt. Nincsenek a birtokunkban, csak a birtokszerzésről szóló, régi iratok, ezért nem egykönnyen tud most elengedni.”¹¹ Bakócnak tehát nagy szüksége volt Amadeire mint jogászra, de persze *prudens sicut serpens* a helyzetet egyáltalán

¹⁰ Vestigia 1351, c. 1r–v.

¹¹ Vestigia 1351, c. 1r.

nem úgy mutatja be Hippolitnak, mintha a saját érdekei miatt mondana ellent neki, hanem úgy, hogy igyekszik eloszlatni Hippolit minden kétségét afelől, hogy Amadei visszatartása voltaképpen Hippolit és az egri püspökség javát szolgálja.

Hogy Bakóc újdonsült vikáriusának és – úgy látszik – jogi kérdésekben jobb kezének sértődöttsége, vagy magának Bakócnak a fondorlatos érvelése volt-e a meggyőzőbb, nem tudhatjuk, mindenesetre Ercole d’Este októberben már meleg hangú levelet írt Amadeinek.¹² Ebben jóra való, hűséges és igyekvő embernek nevezi őt, és közli vele, annak, hogy Amadei a főtisztelendő érsek úr szolgálatában áll, a ferrarai herceg az érsek iránti szeretete okán ugyanúgy örül, mintha Amadei az ő szolgálatukban állna.

Az esztergomi és az egri székek cseréje

1496-tól kezdődően a mindig magasabbra törő Bakóc Tamás kihasználva Estei Hippolit esztergomi érsek Mátyás király halála után megingott, kevésbé megnyugtató helyzetét, igyekezett saját karrierje következő fontos állomását, az esztergomi érseki címet elérni, mégpedig úgy, hogy, amennyiben Hippolit Bakóc javára lemond erről a főpapi címéről, cserébe Bakóc átengedi neki a hasonlóan jól jövedelmező egri püspökséget, s kijárja a királynál, hogy Hippolitnak mint egri püspöknek ne kelljen állandó jelleggel a püspökség területén tartózkodnia.¹³

A helyzetet jól jellemzi a tény, hogy miközben Bakóc már az egri és az esztergomi főpapi székek cseréjét készítette elő, ő maga kánonjogi értelemben még egri püspök sem volt, mindössze a király által kinevezett, *postulatus Agriensis* címet viselte 1492 óta. A pápai jóváhagyás ugyanis ez esetben is váratott magára, mivel a korábban elutasított két olasz bíboros továbbra is igényt tartott a nagy jövedelmet biztosító egri püspöki székre. Rodrigo Borgia nem feledkezett meg arról, hogy néhány évvel korábban a pápa őt nevezte ki egri püspöknek, s ő csak Nagylucsei Orbán javára mondott le a püspökségről. Úgy tartotta tehát, hogy Orbán püspök halálával ismét őt illeti meg az egri püspöki cím. Időközben azonban, Bakóc egri kinevezésével egyidejűleg, Rodrigo Eger helyett Róma püspöke lett, az egri püspöki címet pedig átengedte Ascanio Sforzának. Vele kapcsolatban bizakodásra adott okot unokahúgának, Bianca Maria Sforzának, Corvin János volt jegyesének kilátásba helyezett Ulászló királlyal kötendő házassága. Bakóc mindent megtett, hogy Ascaniót arra a belátásra bírja, hogy lemondjon javára

¹² Vestigia 1341.

¹³ A témához ld. NEUMANN 2011: 357–366. Hippolit érseki, püspöki és a címcsereire vonatkozó dokumentumai: ASMo CS Diplomatico, Ippolito di Ercole I, cardinale (b. 386).

az egri püspökségről, de különböző érdekellentétek miatt az ügy hosszú ideig elintézetlen maradt, Ascanio még az olyan fenyegető törvények ellenére sem engedett, mint az 1495. évi XXXI. törvénycikk, mely szerint azok a külföldiek, akik nem a királytól vagy az egyházi javadalmak felett kegyúri joggal rendelkező személytől szereznek magyarországi egyházi javadalmat, mint az ország belügyeibe avatkozókat vízbe kell fojtani. Ascanio csak 1496 végén fogadta el Bakóc ajánlatát, aki kijárta számára, hogy Hippolittól a lodi, Ulászlótól pedig a szekszárdi apátságot kapja kárpótlás gyanánt. 1497-re tehát ez az akadály elhárult Bakóc egri püspökségének jóváhagyása elől, ami elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Bakóc és Hippolit püspöki javadalmaikat elcserélhessék. Az egri kinevezést 1497 júniusában, a cserét azonban csak decemberben hagyta jóvá a konzisztórium. Hippolit egri püspökként az ígéretnek megfelelően mentesült így a magyarországi rezideálási kötelezettség alól.

Az ungi és pankotai főesperességek cseréje

Mivel a jelen tanulmányban közölt 7. levélben egy hasonló, bár kevésbé jelentős cseréről esik szó, érdemes összegyűjteni néhány adatot, amelyek talán segítenek nyomon követni az ungi és a pankotai főesperesség sorsát a kérdéses időszakban.

1498. február 7-én még Domenico Crispo volt az ungi főesperes.¹⁴

1498. március 20-án Taddeo Lardi a pankotai főesperességét Hippolit parancsára az ungira cserélte.¹⁵

1498. november 20-án Lardi „elcserélte az ungi főesperességét Estei Hippolit egri püspökkel, aki addig a pankotai főesperességet kormányozta”.¹⁶

1498. december 25-én Tommaso Amadei szintén főesperességek cseréjéről számolt be,¹⁷ ám az ő levelében a két fél nem Lardi és Hippolit, hanem Lardi és Domenico Crispo.

1499. január 31-i keltezésű a dolgozatban 7. sorszámot viselő Bakóc-levélben ugyancsak Lardi és Crispo között végbement cseréről olvashatunk. Ugyanabban a levélben olvassuk, hogy Tamás érsek a pankotai főesperesség ügyében megtette, amire Hippolit utasította.

¹⁴ C. TÓTH 2015: 61.

¹⁵ E. KOVÁCS 2008: 157.

¹⁶ C. TÓTH 2015b: 61.

¹⁷ Vö. Vestigia 1352: Amadei levele Tommaso Fuscóhoz 1498. dec. 25-éről.

A Crispo és Lardi közötti csere történeti összefüggésbe helyezéséhez szükséges feltennünk a kérdést, hogy a felek mit, mire cseréltek, s a kérdést tisztázó adatok, úgy tűnik, újabb megválaszolendő kérdéshez vezetnek.

Vajon az 1498. február 7. és 1499. február 8. között eltelt pontosan egy eszten-dő leforgása alatt a két főesperesség valóban ennyi alkalommal cserélt gazdát, s valóban az összegyűjtött kronológiában megjelölt személyek között? Az idézett (másodlagos) források szerint igen, s ha ez így van, azt a kérdést veti fel, hogy ez vajon miért történt így.

1499. után *permutatis permutandis*, végül – ha föl lehet egyáltalán tenni ezt a kérdést – voltaképpen melyik főesperesség lett Lardié? Ez utóbbira választ adhat az a feltételezés, hogy „talán egy idő után mindkét stallumot Taddeo Lardi bir-tokolta.”¹⁸ Taddeo fölfelé ívelő karrierjéhez tartozik, hogy a főesperesi tisztségek elnyerése után 1501-ben ő vette át Ludovico Florenótól az egri egyházmegye gazdasági kormányzását. A gubernatori tisztséget 1508-ig viselte, ezután 1512-es haláláig egri őrkanonok volt.

A lappangó vikárius

Ludovico Floreno ferrarai származású kánonjogi doktor¹⁹ egri *gubernator* és *vicariusként* szerepel a levelekben. Donato Marinelli már idézett, 1498. május 31-ei keltezésű levelében,²⁰ amelyben értesítette Hippolitot mindarról, amit az egri és az esztergomi székek cseréjének ügyében véghezvitt, említette, hogy Floreno átvette az egri egyházmegye gubernatori és vikáriusi feladatait. Ő első kormány-zói évében még tudta értékelni, hogy „a hely bizonyosan kellemes, nincs hiány eledelből,”²¹ pedig Eger nem volt az olasz vikáriusok vágyainak netovábbja: Bakóc utalása, miszerint Hippolit egri vikáriusát arra utasította, hogy bizonytalan ideig függessze föl ténykedését, megmagyarázza Floreno elégedetlenségét, amelyet éppen néhány héttel Bakóc levele előtt fogalmazott meg, vagyis hogy nem élhet szabadon azzal a tekintélyével, amellyel fölruházták.²² 1499-ben egyebek között amiatt panaszkodott,²³ hogy az egyházmegye nem túl rózsás anyagi helyzete még azt sem teszi lehetővé, hogy valami egyszerű munkát adjon egy bizonyos Rosi-nának, akit maga Hippolit irányított hozzá Egerbe; s már előre félt attól is, hogy

¹⁸ E. Kovács 2008: 157.

¹⁹ Bónis 1973–1974: 92.

²⁰ Vestigia 1430.

²¹ Vestigia 1431.

²² Vestigia 1431.

²³ Vestigia 1434.

a következő évben nem fogja tudni időben kifizetni a zsoldosok bérét. Floreno helyzete az 1500-as évben sem vehetett gyökeres fordulatot, mert a kinevezése utáni harmadik évben arra kérte Hippolitot, hogy helyezze őt Egerből máshová. Magyarországi szolgálati éveinek legszívesebben talán még az emlékét is kitörölte volna.²⁴ 1501-ben tért vissza Itáliába, utódja a gubernatori tisztségben Taddeo Lardi lett.

Stiliztikai jellemzők

A levelek kezdete és vége közel azonos: csaknem valamennyi Hippolit leveleire való utalással és jókívánságokkal kezdődik, illetve Bakóc Hippolit iránti lekötöttségének kifejezésre juttatásával zárul, mintegy éreztetve a címzettel, hogy ő maga az alfa és az ómega, függetlenül a levél tartalmától.

Az 1. levélnek, amely 1497 februárjában, tehát még jóval a csere lezárulta előtt keletkezett, egy mondanivalója van: Bakóc kéri Hippolit (vagyis az Este-család) együttműködését, hogy a csere révén elérhessék közös céljukat. Szüksége is volt Bakócnak arra, hogy hízelegve buzdítsa itáliai szövetségeseit, hiszen ekkor kánonjogilag még csak egri püspök sem volt. A közös ügyet, a *nostrum desideriumot* a fölvezetés párhuzamos szerkesztése hangsúlyozza ki:

Ex Pandulpho et d. ducis litteris intellexi quid actum sit
NUNC

quid innovatum sit poterit (intelligere) meis aliis litteris et ipso Pandulpho

A mondat párhuzamosságával mintha igyekezne hangsúlyozni, hogy mindkét fél közös érdekéről van szó. A khiasztikus szerkesztésben szintén az egy középpont, egy cél felé forduló két felet láthatjuk, középpontban a *nunc*-kal, vagyis a buzdítás aktualitásával. Valóban, valahol félúton lehettek a tárgyalások, a pápa Bakóc egri kinevezésére csak nyáron, a cserére csak decemberben adta áldását. A párhuzamosságot nem töri meg a mondat második fele sem, ugyancsak két mellérendelő tagmondat következik, melyeket a *cum... tum...* páros kötőszó kapcsol össze.

A következő mondatban ugyanez a párhuzamosság figyelhető meg, amelyet az *ut* kötőszóval alkotott anafora és a két passzív igealak által biztosított homoioteleuton tovább fokoz:

²⁴ A levéltári iratok megőrizték a nevét, ld. C. TÓTH 2015b: 63.

vestra reverendissima
dominatio

operam det ut extrema manus imponatur

IDENTIDEMQUE

(ego)

laborer

ut nostrum desiderium
impleatur

Megint hangsúlyos helyre került a közös célért való kölcsönös fáradozás (*identidem*). S az egész fölépítmény természetesen egy elegáns veloxban, a *nostrum desiderium impleatur*-ban csúcsosodik ki, amellyel mintegy összefoglalja a levél mondanivalóját. Ezután már csak a záró formula következik, amelyben két, játékos alliteráció (*commendo, cui; perspicere potuit*) fogja közre a pleonazmussal (*semper... in rebus omnibus*) és hiperbolával (*paratus* helyett *paratissimus*) nyomatékositott, feltétel nélküli elköteleződést.

A 2. levél célja nyilvánvalóan a *captatio benevolentiae*, ekkor már a bíbor elérése lebeghetett Bakóc szeme előtt. Különösebb közölnivaló nincs, ahogyan ki is jelenti *expressis verbis*: „örök hálára kötelez, de mivel ezt már megírtam a herceg úrnak és kegyelmednek is egy másik levélben, nem tűnik úgy, hogy hosszabb levélben kellene kifejtteni”. A téma ürességéhez mérten a stilisztikai alakzatok is véletlenszerűen elszórva teszik könnyeden díszessé a szöveget, alliterációk (*longioribus litteris, illud idem*), litotesek (*non mediocrem, non immemorem*), hiperbolák (*letissimo animo, gratias ingentes*), pleonazmusok (*cum fide, tum constantia; fusius diligentiusque*) és tautológiák (*obnoxiam et addictam*) bukkanak fel a levélben. A hálálkodás repetitív jellegű ritmusa érződik a négy utolsó mondaton, melyek különböző szerkezetűek és tartalmúak ugyan, de mindegyik ugyanúgy infinitívussal zárul (*futurum [esse], exprimere, intellegere, addictam esse*). A hála kifejezését a klimaktikus halmozások biztosítják, így a pátoz sem marad el, Bakóc a szívességet viszonzni fogja „minden időben, alkalommal és helyen, minden munkájával, törekvéssel és hatalmával”.

A 3. levél is követi az előző kettő mintáját. Mondanivalóját, hogy Bakóc forgatja a fejében a bíborosi rang elérésének lehetőségét, a levél fogalmazója szintén dicsérő szavakban nem szűkölködő *captatio benevolentiae*vel vezeti be. Ez utóbbiban a levélíró nem bízza a véletlenre a címzett kegyeinek elnyerését: a levélnek mintegy a felét kitevő, figura etymologicákkal (*accepi... percepi*), hiperbolákkal (*gratissimum, exploratissimum, viro gratissimo*), homoioteutonokkal (*fuisse... habuisse*), tautológiákkal (*humanitatem benevolentiamque, patroni ac protectoris*), antimetatózisekkel (*ago, agamque*), litotesekkel (*neque immemorem, neque ingratum*), kiasztikus elrendezésű alliterációkkal (*debito officio, operam dabo*) megtűzdelt, hosszas hálálkodásban testet öltő fölvezetés a parenthesisek

(*Deo benevolente*), inverziók, hiperbatonok (*ceptum inter nos permutationis ipsius negotium*), khiazmusok (*agamque dum vivam, semperque fatebor*) és temporális progresszió (*testatus sum, gratias ago, agamque dum vivam*) miatt mégsem marad monoton. A szöveg élvezeti értékét olyan, a látványos retorikai tűzijáték mögött meghúzódó, apró nyelvi finomságok növelik, mint például a növelni ige származékának (*auctoritas*) és az azt követő *quantula* kicsinyítő képzős alaknak antonímiája, vagy mint a *debeo* ige három egymást követő mondatban előforduló használata által biztosított globális kohézió (*plurimum debere, debito officio, expectari debet*), mely, ha lehet, még tovább fokozza az alázatosságot, amellyel Bakóc Hippolitnak, az ő *unicus patronus*ának és *protector*ának tartozik.

Kellőképpen előkészítve a hallgató jóindulatának elnyerését, Bakóc a következő mondatban rátér a mondanivalójára, de még mindig csak finoman, kimondatlanul, két paralel tagmondattal (*de quo vestra reverendissima dominatio ad me scribit, et de quo prolixius dominus Donatus mecum locutus est*) kifejezett perifrázissal utalva rá. S mielőtt gyanússá kezdene válni, hogy a levélíró a hosszas fölvezetéssel csak a saját érdekeire akarna kilyukadni, a megemlített, pontosabban csak sejtett témáról azonnal visszatér a patrónus dicséretére, mintegy keretbe foglalva és középpontba állítva ezáltal az imént kimondatlanul maradt mondanivalót. Ezúttal azonban már összefonódik a két szál (Hippolit dicsérete és Bakóc bíborosi kinevezésének gondolata): Hippolitnak és családjának oly nagy a tekintélye, hogy az Bakóc méltóságának növelését szolgálhatja. Bakóc nem győzi fokozni (*tam in servanda, quam in augenda; non solum usui, sed ornamento*) Hippolit *tanta auctoritas*át, mely – ismét etimológiai szójátékkal élve – csak növelheti (*in augenda*) Bakóc méltóságát. Végül egy hiperbolával és egy litotesszel nyomatékosított hármas pleonazmussal igyekszik elérni, hogy a patrónusnak még csak meg se forduljon a fejében, hogy ne viseltessen pártfogoltja iránt jóindulattal (*voluntas*), amelyet utóbbi már korábban megtapasztalt (*experto*), előtte teljesen nyilvánvaló (*exploratissima*), és kételkedésre semmi okot sem ad (*minime dubitandum*).

A hízelkedés terjengős körmondatainak már-már émelyítő jellegét üdítően oldja fel a záróformula előtti utolsó mondat lényegre törő, tárgyilagos, tömör stílusa, amely mondat egyszerre vált teljesen más témára, és folytatja mégis a jóindulat kieszközlését.

A 4. levél kényesebb témát érint: az Esték azzal kénytelenek szembesülni, hogy hiába várják, hogy Hippolit korábbi, Bakóc újdonsült vikáriusa, Tommaso Amadei útnak induljon Esztergomból és eleget tegyen számadási kötelezettségeinek, ő Esztergomban marad. Még mielőtt elkezdené magyarázkodni, Bakóc emlékezteti Hippolitot, hogy legutóbb mennyire megörvendezettte őt azzal, hogy Amadeit saját vikáriusává tette, külön kihangsúlyozva ezt az *acceperam* ige megismétlésével,

amely mindkét esetben hangsúlyos helyen, a periódus végén szerepel. Az alliterációkkal játékosá tett mondatok (*venerabilem virum, Amadeum apprime, dandis rationibus vestre reverendissime dominationi*) mintha azt sugallanák, hogy minden a legnagyobb rendben van, a második mondat végén a pergő betűrímelek és aszszonáncok pedig bagatellizálni látszanak a helyzetet (*satisfaceret, sicque ratione reddita rursus ad suum Vicariatus munus*). A következő mondatban pártfogóját hangsúlyos helyen, egy hiperbaton közepén említvén (*pro mea in vestram reverendissimam Dominationem observantia*) igyekszik hangsúlyozni a maga Hippolit iránti lojalitását, aki a pleonasztikus iterációból érezheti, hogy ebben semmi, azaz semmi (*nulla quidem, ne minima quidem*) oka nincs kételkedni. Amadei betegségének említésében, vagyis hogy még mozdulni sem mozdulhatott élete kockáztatása nélkül, enyhe túlzást vélhetünk fölfedezni, a dagályosságot fokozza a khiasztikus hiperbaton (*maximo vite sue periculo*) és az alliteráció (*periculo potuisset*). Az emphasis, az érzelmekre hatás után következik a racionális érvelés a „legjobb védekezés a támadás” alapon, hiszen Hippolitnak, immár mint egri püspöknek nemhogy nem kárára, sokkal inkább hasznára fog válni, ha Bakóc Magyarországon tartja Amadeit. Ugyanis ha az ország lakói eltűrik, hogy Amadei maradjon egri vikárius, akkor a másik olasznak, Hippolit egri vikáriusának, Ludovico Florenónak is biztosabbá válik a helye. A levél végére sikerül odáig eljutni a szépen fölépített érvelésben, hogy azzal, hogy Amadeit visszatartja, valójában „az egri egyház igen nagy hasznára van”. Hippolit megértheti tehát, hogy ahelyett, hogy számon kérné, miért nem tér vissza Amadei Itáliába, inkább örülnie kellene, hisz ez természetesen az ő javát szolgálja. Nincs is ennél örvedetesebb hír Hippolit számára, különben is, a hangjátékkal megidézett tavaszig (*verum ubi ver advenerit, vel ... vel...*) már úgyszólván fél év, *tantullum temporis* van hátra. Vissza is térnek a szövegnek könnyedséget kölcsönző alliterációk (*verum... ver; instructus in Italiam; tantullum temporis; causis condonabit*), aszszonáncok (*liquidandas contendet*), iterációk (*vel... vel...*), minden folyhat tovább akadálytalanul, *plane* (*liquidandas contendet*). A biztonság kedvéért még arról is megpróbálja meggyőzni a címzettet, hogy voltaképpen szívességet fog tenni Hippolitnak Amadei elengedésével, mert úgy kell intéznie a dolgait, hogy nélkülözni tudja őt egy időre. És mielőtt Hippolit elfelejtené, hogy mennyire nagy hasznára válik, hogy Amadei Magyarországon marad, Bakóc még egyszer emlékezteti, hogy *inprimis* az egri egyház érdekében legyen türelemmel.

FORRÁSOK

1. Bakóc Tamás kijelölt egri püspök levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 1.

Pozsony, 1497. február 4.

Bakóc megtudta, milyen lépések történtek az egri és az esztergomi püspöki székek cseréjében. Hippolit egy másik levélből és Pandolfótól megtudhatja, mi egyebet intézett Bakóc az ügyben. Bakóc Hippolitot buzdítja, hogy szorgalmazza a csere véghezvitelét, ő maga is hasonlóképpen fog tenni.

[1r] Reverendissime in Christo pater et domine, domine mi observandissime. Commendatione... Ex Pandulpho²⁵ et illustrissimi domini ducis, vestre reverendissime dominationis genitoris litteris intellexi, quid in negotio permutationis istic actum sit, in quo certe nihil pretermisum videtur, quod conducibile et necessarium esset. Nunc vero, quid innovatum sit, vestra reverendissima dominatio poterit meis aliis litteris et ex ipso Pandulpho intelligere, item, quid hic egerim, ut tandem res hec ad finem perducatur, cum ut reverendissimo cardinali Ascanio satisfiat, tum etiam de patentibus litteris, que in presentiarum transmittuntur. Reliquum nunc etiam, ut vestra reverendissima dominatio operam det, ut extrema manus imponatur, identidemque laborer, ut nostrum desiderium impleatur. Ceterum me vestre reverendissime dominationi commendo, cui semper obsequi in rebus omnibus paratissimus sum, ut multis argumentis eadem perspicere potuit. Ex Posenio, die quarta Februarii MCCCCLXXXVII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas postulatus ecclesie Agriensis etc.

[1v] Reverendissimo in Christo patri et domino, domino Hypolito Estensi, item Sancte Lucie in Silice diacono cardinali Strigoniensi, domino meo observandissim

²⁵ Pandolfót nem illetik sem venerabilis, sem reverendus stb. jelzővel, s még csak a dominus titulusra sem érdemesíti Bakóc, hanem egyszerűen a keresztnévén említi. Úgy tűnik, hogy az egyházi méltóságok körül szolgálatot tevők között Pandolfo a ranglétra valamely alacsonyabb fokán állt. Hippolit esztergomi számadáskönyveiben szerepel egy bizonyos Pandolfo de Silvestri, akinek neve mellett a számadáskönyvekben a lovász, lovászmester, istállómester, illetve a szeletelő feladatkörök szerepelnek. Ez egybevéghat azzal, hogy Bakóc megengedhesse magának, hogy a levélben szereplő Pandolfót egyszerűen Pandolfóként említse. Ugyancsak lovász minőségben szerepel már 1487-től egy bizonyos Pandolfo de la Baila. Ha nem is egyezne a másikkal, akkor is biztos, hogy de Silvestri egészen a kezdeti évektől szolgált Esztergomban. (Vö. Vestigia 2154.) Pandolfo Bakóc levele alapján valamiféle hírvivő szerepét töltötte be. Magyarországon töltött évei után Hippolit ferrarai kamarása volt.

2. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 2.

Buda, 1498. június 1.

Bakóc örök háláját fejezi ki Hippolitnak az esztergomi és egri püspöki székek cseréje során tett fáradozásaiért.

[1r] Reverendissime in Christo pater et domine mi, domine observandissime, post commendationem. Post multos hinc inde susceptos labores tandem negotium permutationis inter nos summa vestre reverendissime dominationis cum fide tum constantia perfectum esse letissimo animo accepi. In quo, cum vestre reverendissime dominationis et illustris domini ducis, eiusdem genitoris diligentiam, studium animi, non mediocre significationem noverim, ei inprimis, ut par est, gratias ingentes ago, tametsi negotium ad utriusque commoditatem pertineret. Deinceps sic velim sibi persuadeat me omni tempore, occasione et loco declaraturum non huius rei immemorem futurum. Quod, cum etiam illustri domino Duci prolixius significaverim, non videtur inpresentiarum esse necessarium id longioribus litteris exprimere. Presertim cum illud idem vestra reverendissima dominatio ex venerabili domino Donato²⁶ poterit fusius diligentiusque intellegere. Ceterum eadem pro comperto habeat meam qualemcumque operam, studium et auctoritatem vestre reverendissime dominationi obnoxiam et addictam esse. Cui me semper commendo. Ex Buda, prima Iunii MCCCCLXXXVIII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis etc.

[1v] Reverendissimo in Christo patri et domino domino Hyppolito item Sancte Lucie in Silice Diacono Cardinali Estensi domino meo observandissimo

²⁶ Donato Marinelli d'Arezzo vagy másképp Donato Aretino, esztergomi vikárius és gubernátor 1494 áprilisától (vö. C. TÓTH 2019c: 259.). Ugyanezen év szeptemberében panaszkodva kérte Hippolitot (vö. Vestigia 1330; DOMOKOS–SCHRÖDL–LIBÁRDI 2018: 109–110.), hogy legkésőbb a következő tavaszig mentse föl az esztergomi feladatai alól, Ferrarában biztosítson számára egyházi javadalmat, és küldjön helyette valaki mást Esztergomba. A kérése meghallgatásra talált, Donato működésének 1495 tavaszi emlékei szerint hazatért Itáliába (vö. C. TÓTH 2019c: 259.), helyébe Tommaso Amadei lépett. Magyarországi feladatai azonban ezzel nem értek véget, továbbra is fontos szerepkörökben találkozunk vele. 1496-ban jelentős szerepet játszott az esztergomi és egri székek cseréjének előkészítésében, a tárgyalások során (vö. Vestigia 2596.), sőt 1498-ban az átadás-átvételt is ő maga bonyolította le (vö. Vestigia 1424, 1430). Ercole d'Este személyesen neki küldte el a Bakócnak és a királynak szánt leveleit, hogy ő továbbítsa azokat a címzeteknek (vö. Vestigia 2407.). Ludovico Floreno egy 1501-ből származó levelében olvashatjuk (vö. Vestigia 1454.), hogy a frissen bíborossá lett Bakóc a szép sikert (azaz a bíborosi kalapot) leginkább Ercole d'Estének köszönheti, aki annak idején Rómába küldte Donatot, hogy járjon közben a magyar főpap bíborosi kinevezésének érdekében.

3. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 3.

Esztergom, 1498. szeptember 7.

Bakóc hosszasan hálálkodik Hippolitnak, majd megemlíti a saját bíborosi kinevezését, amelyben számít Hippolit közbenjárására. Bakóc úgy fog eljárni Hippolit familiárisai javadalmainak ügyében, mintha maga Hippolit jelen lenne.

[1r] Reverendissime in Christo pater et domine, mi domine observandissime, post commendationem. Accepi vestre reverendissime dominationis litteras, quibus percepi ei gratissimum fuisse permutationem nuper inter nos factam optatum finem habuisse, quod mihi plane exploratissimum erat. Quippe qui assidue eiusdem in me humanitatem benevolentiamque perspexi, et quamquam in ea re utriusque commodum esset, semper tamen existimavi dominationem vestram reverendissimam non minus causa sua, quam etiam mea cupere, ut ceptum inter nos permutationis ipsius negotium perficeretur. Quod, cum assecuti simus Deo benevolente, ut aliis meis litteris sepe testatus sum, vestre reverendissime dominationi gratias ingentes ago, agamque dum vivam, semperque fatebor me ei plurimum debere. Quin etiam pro mea auctoritate, quantula illa est, ac debito officio operam dabo vestre reverendissime dominationi in rebus omnibus declarare me neque immemorem neque ingratum fore. Prestaboque assidue id, quod a viro gratissimo expectari debet, quandoquidem vestram reverendissimam dominationem unici patroni ac protectoris loco habiturus sim. Quantum vero ad id pertinet, de quo vestra reverendissima dominatio ad me scribit, et de quo prolixius dominus Donatus mecum locutus est, sic sibi persuadeat me eiusdem in me propensum animum amplecti. Scio namque eam tante esse auctoritatis ob familie splendorem, ut una cum affinibus et amicis suis tam in servanda, quam in augenda dignitate mea non solum usui, sed ornamento mihi esse possit. De voluntate iam mihi experto, presertim, cum mihi exploratissima sit, minime dubitandum est. De beneficiis vestre reverendissime dominationis familiarium non secus agam, quamsi vestra reverendissima dominatio presens esset. Cui me commendo. Ex Strigonio, die septima Septembris MCCCCLXXXVIII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis regius cancellarius etc.

[1v] Reverendissimo in christo patri et domino, domino Hyppolito, Sancte Lucie in Sylice diacono cardinali Estensi, domino observandissimo

4. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 4.

Esztergom, 1498. szeptember 7.

Bakóc vikáriusává fogadta Tommaso Amadeit. Hosszasan magyarázkodik, hogy miért nem engedte Amadeit Itáliába. Hippolitot arra kéri, legyen türelemmel, *majd tavasszal útnak indul Amadei, s, ha szükséges, maga Bakóc is.*

[1r] Reverendissime in Christo pater et domine observandissime, post commendationem. Superioribus diebus, cum a vestra reverendissima dominatione eodem ferme tempore plures litteras acceperam, ex ipsarum unis pergratum eidem fuisse intellexi, quod venerabilem virum dominum Thomam Amadeum²⁷ apprime litteratum ac idoneum in vicarium acceperam. Verum, quia in dandis rationibus vestre reverendissime dominationi non hactenus satisfecit, rogare me, ut eo tantisper carere vellem, quo ad Italiam reversus suo debito offitio satisfaceret, sicque ratione reddita rursum ad suum vicariatuum munus in Hungaria redire posse. Ego vero pro mea in vestram reverendissimam dominationem observantia ita mihi semper persuasi omnia mea esse, atque mihi quam gratissima esse, atque ita hoc amplector, ut nulla quidem apud me, ne minima quidem dubitatio relinquatur. Ceterum pro comperto habeat me ea de causa potissimum prefatum dominum Thomam in vicariatuum accepisse, cum ob litteraturam et cognitionem iuris, tum etiam quia eo tempore, quo revocabatur, valetudinarius erat, nec pedem movere sine maximo vite sue periculo potuisset, ut etiam domino Donato constat. Pretereo etiam, quod eum Strigoniensi sedi, in qua versatus est, honorificum utilemque fore putavi, sed etiam aliud longe magis necessarium accessit, quod etiam ecclesie Agriensi conducibile fuit. Quoniam cum crebro regnicole etiam

²⁷ Tommaso Amadei, aki Donato Aretinót váltotta Esztergomban, 1495-től 1510-ig esztergomi vikárius volt (vö. C. TÓTH 2019c: 259; Amadei magyarországi leveleinek kiadása: KIRÁLYNÉ BELCSÁK 2015.). Beatrix, Hunyadi Mátyás özvegye egy 1496-ban írt levelében Amadeit már gubernatornak és vicariusnak nevezte (Vestigia 2125.), Ulászló király egy 1497. dec. 16-ai keltezésű oklevelében szintén mint vicarius in spiritualibus szerepel (MNL OL DF 224159). Tehát amikor Bakóc arról számol be a 4. levélben, hogy Amadeit esztergomi vikáriussá tette, úgy kell értenünk, hogy megerősítette vikáriusi tisztségében. Ugyanerre mutat a refermato kifejezés Donato Marinelli már idézett levelében (Vestigia 1430.), amelyben többek között megemlíti Amadei esztergomi és Florenói egri kinevezését is. A szóban forgó levélben Bakóc válaszol Hippolitnak arra a kérésére, hogy engedje haza Itáliába Amadeit, hogy ez utóbbi eleget tehessen számadási kötelességeinek. Közli Hippolittal, hogy ő maga úgy gondolkodik, hogy a jelen politikai helyzetben érdemes lenne Amadeit Esztergomban tartani, ezzel mintegy próbát téve, hogy vajon a magyarok háborgásai az olasz vikáriusok ellen mennyire jelentenek valós fenyegetést Bakóc és Hippolit tisztviselőire. Adataink szerint egészen 1510 októberéig maradt az esztergomi érsekség vikáriusa. Hosszú magyarországi pályafutása során gubernatori és vikáriusi bérét esztergomi kanonoki, egy itáliai Szent Péter-templom prépostjaként szerzett, valamint gömöri és nyitrai főesperesi javadalmak jövedelmeivel egészíthette ki (BÓNIS 1973–1974: 92.).

vestra reverendissima dominatione presente egissent, ut in ecclesiis regni forenses vicarii minime esse possent. Hoc idem ultima conventionem agitaverunt. Quare ego experiri volui etiam contra ipsorum acclamationes huncque retinui. Ratus, si tollerabatur, ceteros meum exemplum esse usurpaturos. Itaque, cum scripsissem ad vestre reverendissime dominationis vicarium, qui Agrie constituebatur, ut tamdiu differret exercere officium, quoad ego sibi aliud significarem, substitit ipse, et omne postea redditus certior vicariatus munus exercuit. Hoc volui prolixius scribere, ut vestra reverendissima dominatio intelligeret, quam ob causam ipsum etiam retinuerim, in quo ecclesie Agriensi plurimum profui. Verum ubi ver advenerit, vel ipse, ut confido, vel ex suis aliquis bene instructus in Italiam ad rationes liquidandas contendet. Interim vero ego operam dabo ita res meas componere, ut per aliquot menses eo carere possim. Interim vestra reverendissima dominatio minime gravabitur, quin immo hoc tantillum temporis ecclesie inprimis, cui presidet, ac pro dictis causis condonabit. Tempore autem non solum ipsum mittam, si necesse erit, sed egomet accedam pro mea perpetua servitute in vestram reverendissimam dominationem, cui me semper commendo. Ex Strigonio, VIII. Septembris MCCCCLXXXVIII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis cancellarius etc.

[1v] Reverendissimo in Christo patri, domino Hyppolito, Sancte Lucie in Syllice diacono cardinali Estensi etc., domino meo observandissimo

5. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 5.

Esztergom, 1498. szeptember 15.

Bakóc szerényen aláveti magát annak, amire Hippolit biztatja, vagyis a bíborosi rangot elérni. Ez ügyben el is küldte küldöncét Hippolit apjához, akinek tanácsait meg fogja fogadni. Bakóc a maga részéről már megírta Donato Aretinónak, hogy mit kellene még az ügyben tenni. Hippolit adjon hitelt Donatónak, és szíveskedjék őt arra az időre nélkülözni, amíg Donatónak a bíborosi kinevezés ügyében tárgyalásokat kell folytatnia.

[1r] Reverendissime in Christo Pater et domine, mi domine observandissime, post commendationem. Per Gregorium tabellarium vestre reverendissime dominationis omnibus litteris, quas paucis diebus acceperam, proxime respondi, eique pro suo in me officio et humanitate meritas gratias egi rettulique. Quantum vero ad id pertinet, de quo reverendissima dominatio vestra sepe ad me scripsit, ac Venerabilis dominus Donatus eius nomine crebro mecum locutus est, scilicet de ornando me et mea dignitate augenda, nihil hactenus respondi. Quod ea ratione feci, ut consulto deliberatoque negotium ipsum non temere aggrederer. Verum, cum post

multas cogitationes suadente maxime dominatione vestra reverendissima rem aggredi placeret, statui eiusdem consiliis, monitis et hortationibus adquiescere. Quamobrem ad eam et illustrem dominum Ducem, parentem suum hunc meum tabellarium destinavi, a quorum consilio nec minimum quidem declinaturus sum. Quicquid in hac re faciendum mihi videtur, id totum prefato domino Donato longioribus litteris significavi. Cui ea referenti vestra reverendissima dominatio fidem indubiam dignabitur adhibere. Preterea eamdem rogatam maxime velim, ut, si ipsius domini Donati in hac re tractanda opera necessaria erit, ut plane mihi videtur, eo causa mea ad aliquod tempus carere velit. Commendo me semper reverendissime dominationi vestre. Quam Deus ad vota secundet. Ex arce Strigoniensi, XV. Septembris MCCCCLXXXVIII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis Servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis etc.

[1v] Reverendissimo in Christo patri et domino domino Hyppolito Sancte Lucie in Sylice Diacono Cardinali Estensi et domino meo et benefactori observando

6. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 6.

Esztergom, 1498. szeptember 16.

Hippolit levelét, melyben Taddeo Lardit ajánlja Bakócnak, utóbbi megkapta, s ígéri, hogy az ajánlást nem fogja figyelmen kívül hagyni.

[1r] Reverendissime in Christo Pater et domine mi ac benefactor observandissime, post commendationem. Litteras vestre reverendissime dominationis manu propria scriptas a venerabili domino Thaddeo Lardo,²⁸ eius cubiculario redditas proxime accepi. Quibus perspexi, quod quidem laude dignum est, eum a vestra reverendissima dominatione plurimum commendari virum apprime fidelem et sollertem. Quo, ut par est, obstendam sibi in rebus omnibus suis, in quibus

²⁸ Taddeo (di) Lardi, azok közé az olasz tisztségviselők közé tartozott, akik már a legkorábbi időktől fogva az ifjú primás szolgálatában álltak. 1487-ben érkezett Magyarországra Hippolit kíséretének tagjaként (vö. VENTURI BARBOLINI 2002: 56.), aki mellett mint udvarnagy és kamarás teljesített szolgálatot (vö. Vestigia 2036.). A fiatal érsek családjának bizalmasa lehetett mint ceremóniamester Hippolit közvetlen környezetének, személyi kíséretének volt tagja (vö. BERKOVITS 1941: 165.), s az aggódó édesanyjának is maga Lardi számolt be az Esztergomban nevelkedő fiúcska hogylétéről (vö. Vestigia 2506.). A következő években sem került ki kenyéradóinak látómezejéből: 1490-ben és 1491-ben mint a ruhatár felelőse, háznagy, udvarmester, kincstárnok (vö. Vestigia 2156.) tett szolgálatot Hippolit udvarában. Hűsége nem maradt viszonzatlan, 1491 nyarán szintén Eleonora d'Aragonának, Hippolit anyjának címzett levelében hálásan megköszönte a ferrarai hercegné által neki kijárt beneficiumot (Vestigia 2508.). Karrierjét lassan, de biztosan egyengethette: 1494-től a gömöri (vö. C. TÓTH 2019c: 77.), 1498-tól az ungi, majd ugyanettől az évtől a pankotai főesperesi stallumok jövedelmei illették meg.

mea opera, studium et auctoritas proficua esse poterit, comendationem hanc minime fuisse vulgarem. Daboque operam, ut in rebus aliis omnibus, ita in hac vestre reverendissime dominationi pro viribus gerere morem. Cui, ac simul illustrissimo domino Duci Mediolani, qui ad me de hac eadem scribere dignatus est, plurimum ex corde commendo. Ex arce Strigoniensi, die XVI. Septembris MCCCCLXXXVIII.

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis, regius cancellarius etc.

[1v] Reverendissimo ac illustri in Christo patri, domino Hyppolito, Sancte Lucie in Sylice Diacono Cardinali Estensi, domino meo etc., benefactori observando

7. Bakóc Tamás esztergomi érsek levele Estei Hippolit bíborosnak

ASMo C. Est. Prin. b. 1734/33, 7.

Esztergom, 1499. január 31.

Bakóc tájékoztatja Hippolitot egy pensio ügyéről, amely érdekében Taddeo Lardi és Domenico Crispo javadalmat cseréltek. A pankotai főesperesség ügyében Bakóc megtette, amire Hippolit kérte. Bakóc kéri Hippolitot, hogy járjon közben érte a bíborosi kinevezése ügyében.

[1r] Reverendissime in Christo pater et domine, mi domine observandissime, post humilem commendationem. Ex prioribus vestre reverendissime dominationis litteris, quas iam pridem dominus Thaddeus Lardus in adventu suo ad Hungariam diligenter reddidit, eum pristinum benevolentie ac dignitatis gradum apud eam obtinere intellexi. Ex his autem, que proxime mihi redidite fuerunt, in pristina mea opinione confirmatus sum. Quare solita mea in vestram reverendissimam dominationem observantia prefatum dominum Thaddeum excepi, ut maxime curarem, ne differre sibi multum videretur, an ego, an vestra reverendissima dominatio Strigoniensi ecclesie preeset. In quo, si meo offitio satisfacere meeque in vestram reverendissimam dominationem observantie, est mihi quam iucundissimum. Verum quantum ad quamdam pensionem pertinet, cuius gratia, quantum intelligo, permutatio inter ipsum dominum Thaddeum et dominum Crispum²⁹ Secretarium meum facta fuit, ita res gesta est, ut non nisi re perfecta

²⁹ E levélből megtudhatjuk, hogy 1498-ban Crispo Bakóc titkára volt, s Lardival javadalmat cseréltek. 1493 novemberében Orvieto városának cancellierjét Domenico Crispónak hívták (FUMI 1922), s a név Aragóniai Beatrix egy 1503-as levelében (Vestigia 2157) is föltűnik mint nostro secretario. Ha megdönthetetlen bizonyíték nincs is birtokunkban arra, hogy a három Domenico Crispo megegyezik, azzal mégsem kockáztatunk sokat, ha az érseki alkalmazásban álló Domenico Crispót azzal a pistoiái Domenico Crispo Rannusióval, Francesco Soderini (1453–1524) bíboros barátjával és művelt humanistákból álló társaságának egyik tagjával azonosítjuk (LOWE 2002: 262–263.), akiről tudni lehet, hogy Magyarországon is megfordult (LOWE 2002:

ab his, quid inter se egerant, intellexerim. Tamen, ut vestre reverendissime dominationis voluntati obtemperarem, eique, ut par est, gererem morem, ipsum Crispum adhibui. Secumque de extinguenda pensione egi, obtulique me paratum sibi de aliquo beneficio in recompensam providere. Respondit se atque omnia sua in mea esse potestate, ceterum mihi esse perspectum ipsum in Hungaria nec plura cupere beneficia, neque diutius velle commorari. Maximasque mihi gratias ob id egit, quod hac pensione ac aliis partis opibus in Italia, ubi natus est, mea beneficentia vivere honeste posset. Quapropter, cum inprimis diligenter ac fideliter mihi inservierit, sitque benemeritus de me, non duxi secum esse de hac re diutius laborandum, presertim, cum iustis se rationibus tueretur. Igitur dominatio vestra reverendissima mihi hoc non imputabit. Si, ut ipsa, egoque de pensione optabamus, non effeci, de archidiaconatu vero de Pankota feci, quantum eadem mandavit, litterasque serenissimi maiestatis regis, quibus possessionem adeptus est, ei quam primum tradidi, itaque voti compos factus est. Ergo primum vestra reverendissima dominatio sibi persuadeat velim me in pensione extinguenda nihil pretermisisse, quod ad meum obsequendi officium pertinuerit. Deinceps in omnibus rebus tam ecclesie sue Agriensis, quam aliis ita me gesturum, ut neque studium, neque opera, neque diligentia mea desiderari multum debeat. Ultimo loco ei vehementer supplico, ut me assidue illustrissimo domino Duci Mediolanensi ac illustri genitori suo me quam commendatissimum faciat. Negotiumque meum, cuius gratia dominus Donatus Aretinus Romam profectus est, apud utrumque promovere dignetur. Commendo me reverendissime dominationi vestre. Ex arce Strigoniensi, die ultima Januarii MCCCCLXXXVIII.

263.), és kiadott egy II. Ulászlónak ajánlott prédikációt (CSONTOSI 1889: 30–34.) is, melyet a király jelenlétében mondott el, föltehetően 1497-ben (HOFFMANN 1929: 165–166.). Könnyen lehet, hogy ez a király előtti tiszteletgész szerepet játszott abban, hogy Crispo 1498-ban már mint ungi főesperes tagja az egri székeskáptalannak.

Domenico Crispo az 1490-es évek elején VIII. Ince pápa közvetlen környezetében is fölbukkant: Johann Burchard pápai ceremóniamester naplójából kiderül, hogy Crispo, az aleriai érsek scutifere, 1491 novemberében és 1492 januárjában is a hallgatóságban nagy elismerést kiváltó prédikációt mondott egy bíborosi gyászszertartáson, illetve a pápa jelenlétében celebrált január elsejei, ünnepi szentmisén (BURCHARD 1883: 426, 441.), s a VI. Sándor pápasága idején magas színvonalra emelkedett prédikációs irodalom kimagasló alakjai között tartják számon (DE CORDOVA MIRALLES 2008–2009: 234.). Az említett prédikáción kívül fönmaradt még egy 1486-ban, Syrus címmel írt, latin nyelvű, Plautus Menaechmijával rokon komédiája (ARANTXA 2001: 145.). Domenico Crispo Rannusio az 1490-es évektől humanista körök tevékeny tagja volt, s 1503-ban a pápai kúriában is helyet kapott mint a Porta del Popolo custosa (LOWE 2002: 263.).

Eiusdem vestre reverendissime dominationis servitor Thomas archiepiscopus ecclesie Strigoniensis, regius Cancellarius etc.

[1v] Reverendissimo in Christo patri et domino, domino Hyppolito, Sancte Lucie in Silice diacono cardinali Estensi etc., domino meo colendissimo
Mediolani

Kristóf Ilona

„NOSTRO PROTECTORE E BENEFACTORE SINGULARE”
BAKÓC TAMÁS ÉS ESTEI HIPPOLIT KAPCSOLATA (1496–1520)

A 15–16. század fordulóján Bakóc Tamás¹ és Estei Hippolit² voltak a magyar egyház legmagasabb rangú prelátusai. eltérő származásuk, családi hátterük, karrierjük ellenére számos ponton összekapcsolódott főpapi és politikai tevékenységük. Kettejük pályájának egyik legismertebb közös momentuma a 15. század utolsó éveiben lezajlott egri és esztergomi székcsere. A szakirodalomban egységesen jelenik meg az a vélemény, hogy Mátyás halála után Hippolit támogató nélkül maradt, és egyre kényesebbé vált a helyzete Esztergomban. Sőt, a növekvő ellen-szenv abban az 1495. évi országgyűlési határozatban is megmutatkozik, amely az idegenek egyházi javadalomviselését korlátozta.³ Ennek tükrében akár úgy is tűnhet, hogy az ifjú érsek 1490 után kiszolgáltatott lett Bakóc ambiciózus terveinek.⁴

A magyar kutatás az esztergomi és egri székcsere kapcsán eleddig Bakóc személyére, motivációira összpontosított.⁵ A kancellár javadalomszerzései a 90-es évek első felében jól ismertek. Ulászló minden bizonnyal 1492. július 16. és szeptember 15. között nevezte ki Bakócot egri püspökké, hiszen a korábbi időpontban még nem, viszont a későbbiben már egri püspökként címezték.⁶ De az egri püspökség

⁰ Vestigia 1783: Estei Hippolit Bakócról 1510-ben; kiadása: DOMOKOS 2019: 209. Köszönettel tartozom Domokos Györgynek, hogy munkáját már a megjelenés előtt is használhattam.

¹ Életére nézve a legteljesebb összefoglalás: FRAKNÓI 1889b. (A dolgozat írásakor Fraknói munkájának digitalizált változatát használtam: <http://mek.oszk.hu/05700/05734/html/01.htm>, utolsó letöltés: 2019. márc. 1.); SUGÁR 1984: 191–200; JÁSZAY 1982: 208–212; HORVÁTH 2003: 228–232.

² Életére ld. BERZEVICZY 1908; BERZEVICZY 1924: 26–44; BERZEVICZY 1931; GEREVICH 1921: 48–52; SUGÁR 1984: 201–210; BANFI 1938. Az újabb szakirodalmi összefoglalásokban már megjelenik Estei Hippolit magyarországi tevékenysége is: JÁSZAY 1982: 208–212; LACZLAVIK 2003: 222–228; KRISTÓF 2015: 175–187.

³ FRAKNÓI 1889b.

⁴ BYATT 1993. (A hivatkozások forrása az elektronikus kiadás: <https://tinyurl.com/yctsv2w5>, utolsó letöltés: 2019. febr. 15.)

⁵ Bakóc hét, a Modenai Állami Levéltárban őrzött Hippolitnak küldött levelének kiadását ld. Király Bálint jelen kötetben közölt tanulmányának Források részében.

⁶ Az áthelyezések belpolitikai vetületét részletesen feldolgozta a közelmúltban: NEUMANN 2011: 359. Ld. továbbá: C. TÓTH 2017: 52.

igazgatását csak jó egy év múlva vette át Bakóc, 1493 októberében nevezte ki saját egri adminisztrátorát, Ősi Györgyöt.⁷ Azon kívül, hogy elfoglalta az egri püspöki széket és ténylegesen gyakorolta főpapi jogait, a győri püspökséget is megtartotta, hiszen a pápa nem erősítette meg egri székében, amelyet Ascanio Sforza bíborosnak tartott fenn.⁸ 1495 után Ulászló és Bakóc érdekeit is szolgálta a tervezett változás. Hippolit érseki székéből való eltávolításával Beatrix meggyengítését is el kívánták érni, egri püspöki kinevezésével pedig Ascanio Sforza igényétől szerettek volna megszabadulni. Mindemellett pedig egri püspökként Hippolit engedélyt kapott Ulászlótól, hogy hosszabb időre távol maradjon székhelyétől.⁹ Bakóc már 1496-ban tárgyalásokat folytatott Ascanio bíborossal, végső esetben még a győri püspökséget is felajánlotta volna az egriért cserébe.¹⁰

A korábbi, Bakóc motivációira fókuszáló kutatások eredményeiből úgy tűnik, mintha Hippolit és a ferrarai Este-család pusztán bábuk lettek volna a kancellár diplomáciai játszmájában. Holott Hippolit és családja küzdött, nehogy a megvalósuló cserével jelentős anyagi veszteség érje a leendő püspököt. A püspöki székhelytől való távolmaradás lehetősége komoly pozitívumként hatott Ferrarában. Viszont Ascanio Sforza érdekeltsége miatt a két javadalom cseréje túlmutatott a magyar egyház belső ügyein, így Bakóc és Ulászló vállalkozásának sikere vélhetőleg kétséges lett volna az Este-család hatékony támogatása nélkül.¹¹ Jellemző példáját szolgáltatják az együttműködésnek az 1496 áprilisának elején kelt levelek. Április 8-án Ferrarában három levél készült Ercole herceg nevében. Az első címzettje Ragione Bontempi volt,¹² akinek a herceg az esztergomi érsekség átadásának előkészítésére adott utasítást, valamint felszólította, hogy haladéktalanul menjen Esztergombra, és legyen az ottani kormányzó segítségére.¹³ A másik két levél piszkozatban maradt ránk. Ezek közül az egyikben Beatrix

⁷ NEUMANN 2011: 360.

⁸ SUGÁR 1984: 93.

⁹ SUGÁR 1984: 205; FRAKNÓI 1889b.

¹⁰ NEUMANN 2011: 362.

¹¹ A Milánó és Ferrara közti diplomáciai kapcsolatokról és Beatrix helyzetéről lásd bővebben: SZOVÁK 2015: 86–89; KUFFART 2015: 49; KUFFART 2018. Az olasz kutatások azt hangsúlyozzák, hogy Ferrarában a hercegi család mindvégig arra készült, hogy – Beatrix ragaszkodása és politikai erőfeszítése ellenére – Hippolit visszatérhet majd szülővárosába, és ehhez kiváló alkalmat szolgáltatott Hippolit bíborosi kinevezése. GUERRA 2012: 20, 24.

¹² Bontempi firenzei kereskedő volt, aki 1488 és 1528 között tartózkodott Budán. Bakóccal ápolott kapcsolatára lásd: TEKE 2007: 973. Hippolit udvarához fűződő gazdasági kapcsolataira lásd: TEKE 2007: 970–971, 984; TEKE 2011–2012: 133–136.

¹³ Vestigia 1339 (1496. ápr. 6.).

közbiztonságát köszönte meg a herceg,¹⁴ a másikban pedig Bakócot biztosította arról, hogy mindent megtesznek a csere érdekében.¹⁵ Valóban szükség is volt az Este-család minden befolyására, hiszen ismerjük az aznapi dátummal Rómába küldött császári követ utasításait is. Feladatai szerint arra kellett törekednie, hogy a pápa szabja meg Ulászlónak férji kötelezettségei betartását, és emeljen óvást a Bakóc és Hippolit által tervezett csere ellen.¹⁶ Miksa számára azonban hamarosan egyértelmű lett, hogy nem tudja megakadályozni az esztergomi és az egri szék cseréjét. Másnapi – április 9-i – dátummal kelt az a milánói követ-utasítás, amelyben a Miksa udvarában szolgálatot teljesítő Erasmo Brascát¹⁷ arra utasította a milánói herceg, hogy mentse ki a császárnál, amiért az esztergomi érsekség cseréjének ügyében nem tettek megfelelő lépéseket a római Kúriánál. Kifogásként azt javasolták, hogy Brasca hivatkozzon a pestisre, ami miatt Hippolit nem térhet vissza Magyarországra, és ezért volt kénytelen beleegyezni a cserébe.¹⁸ Mivel a levegő egyre jobban fogyott Hippolit körül, az 1496-ban kitört pestis tényleg kiváló okot szolgáltatott a Ferrarába való visszatérésre.¹⁹ A járványra való hivatkozás mögött már egyértelműen körvonalazódott a Milánó, Ferrara és VI. Sándor pápa közötti együttműködés.²⁰ Egyértelművé vált, hogy Bakóc erőfeszítései csak az Este-családdal együtt érhetnek célt. A bizonytalan helyzetet jellemezte, hogy 1496. november 10-én Hippolit mégis Magyarország felé indult.²¹ Ki tudja, talán a gondos érsek látszatát keltve szeretne volna előmozdítani a cserét? Sokkal valószínűbb, hogy attól tartott, távollétében megfosztják javadalmától, hiszen később is csak akkor kereste fel püspöki székhelyét, ha veszélyben érezte magyarországi pozícióit. Mindenesetre Trevisóhoz közeledve találkozott Ulászló követével, aki a király engedélyét hozta, hogy Itáliában maradhat addig, amíg el nem rendeződik az ügy.²² 1497 februárjában Bakóc levélben azt fejteget-

¹⁴ Vestigia 2594 (1496. ápr. 8.).

¹⁵ Vestigia 2595 (1496. ápr. 8.).

¹⁶ Vestigia 1104 (1496. ápr. 8.).

¹⁷ RILL 1972; SZOVÁK 2015: 88–89.

¹⁸ Vestigia 1105 (1496. ápr. 9.).

¹⁹ BYATT 1993.

²⁰ Noha Amadei kormányzó már említette jelentésében, hogy a járvány alábbhagyott, Ercole herceg továbbra is kiváló hivatkozási alpnak tartotta a pestist későbbi leveleiben is (NEUMANN 2014: 419.). VI. Sándor ezekben az években kifejezetten jó viszonyt ápolt a Sforzákkal, és nemcsak Ascanio bíborossal, a lánya, Lucrezia Borgia Giovanni Sforzának, Pesaro urának volt a felesége, Lodovico Sforza felesége viszont Beatrice d'Este, Hippolit nővére volt (TAMALIO 2006). Magyarul a legkönnyebben hozzáférhető: BELLONCI 1978: 96 sgg.

²¹ SZOVÁK 2015: 87.

²² Vestigia 1229, 1230 (1496. nov. 10.); Vestigia 1231 (1496. nov. 16.); Vestigia 1232 (1496. nov. 17.).

te, hogy csak egy olyan csereajánlat tudná elindítani a kívánt folyamatot, amely Sforza bíboros megelégedésére szolgál, és ebben számít Hippolit jóindulatára és aktív közreműködésére is.²³ Végül Ascanio Sforza 1497 tavaszán mondott le az egri püspökségről, amelyért cserébe a lodi és a szekszárdi apátsággal kárpótolta a két érdekelt fél. Néhány héten belül, június 9-én VI. Sándor hozzájárult, hogy Bakóc a győri püspöki széket az egrire cserélje, de a végső lépés, az esztergomi és az egri szék cseréje még váratott magára.²⁴ A nyár folyamán Ferrarában már egyre türelmetlenebbül várták a fejleményeket, augusztus 16-án Ercole d'Este herceg utasította budai ügynökét, Stefano Raguseót,²⁵ hogy készítsék elő az esztergomi érseki és az egri püspöki szék cseréjét, ugyanis reményeik szerint ezt le kell bonyolítani októberig, amikor Hippolit Rómába fog menni. Az előkészületek részletezésén túl sokkal érdekesebb az a mondat, amelyben arra utasítja Raguseót, hogy jelezze Bakócnak, miszerint fizessen legalább hatezer dukátot, ugyanis ennyibe fog kerülni Hippolit római útja.²⁶ Az elsőre meglepő kérés hátterében az állhat, hogy 1496. január 24-én Bakóc bérbe vette az esztergomi érsekség összes nagytizedét.²⁷ Fügedi azt feltételezte, hogy az Esték teljesen el voltak adósodva, és a nagytizedek bérbeadásával törlesztették az adósságukat Bakócnak.²⁸ Sokkal valószínűbb azonban, hogy Bakóc már a székcsere előkészítésétől ilyen módon is.²⁹ Az Esték egyértelműen a Kúriában felmerülő költségek fedezeteként tekintettek a fenti bérleti összegre.³⁰ November elején még teljes volt a bizonytalanság Ferrarában, ugyanis Hippolit még útra sem kelt. Ercole herceg Rómába küldte volna fiát, hogy személyes jelenlétével próbáljon hatni a pápára.³¹ VI. Sándor végül 1497. december 20-án egyezett bele a cserébe,³² így megkezdődhettek az átadási munkálatok. Természetesen Bakócot az esztergomi ügyek érdekelték jobban, több

²³ MNL OL DF 289030 (1497. febr. 4.).

²⁴ SUGÁR 1984: 194; FRAKNÓI 1902: 255–256.

²⁵ Raguseo már Mátyás uralkodása idején Magyarországon, Budán élt, előbb esztergomi, majd egri provisor. Fógel Lajos véleménye szerint 1507-ben Ulászló olasz tolmácsa és Lajos nyelvtanára volt (FÓGEL 1913: 43.), de feltételezését nem támasztják alá a források. MNL OL DL 21696 (1507. ápr. 15.); DOMOKOS–SCHRÖDL–LIBÁRDI 2018: 94–95.

²⁶ Vestigia 1408 (1497. aug. 6.). Ezen a napon a herceg több levelet is küldött a székcsere előkészítendő, Amadeinek (Vestigia 1340), Ulászló királynak (Vestigia 2405), Bakócnak (Vestigia 2406), Marinellinek (Vestigia 2609).

²⁷ KUFFART 2018: 44, 215–216.

²⁸ FÜGEDI 1960: 107.

²⁹ KUFFART 2018: 44, 215–216.

³⁰ Összehasonlítás képpen Bakóc számadáskönyvei alapján 1493-ban 20 048, 1495-ban 26 840 forint jövedelemre tett szert az egri egyházmegyéből. SUGÁR 1984: 194.

³¹ Vestigia 1205: Ercole d'Este levele Lodovico Sforza milánói hercegnek. 1497. nov. 18.

³² BANFI 1938: 7.

levélben is beszámolt Hippolitnak az ügy állásáról.³³ Esztergomban Hippolit és Ferrara adminisztrációjának két kulcsfontosságú embere irányította az átadást. Gazdasági ügyekben egyrészt Donato Marinelli d'Arezzo volt az illetékes, aki 1494. február 17. óta töltötte be kisebb-nagyobb megszakításokkal az esztergomi *gubernator* tisztét.³⁴ 1498 tavaszán már csak kifejezetten az érsekség átadása miatt érkezett Esztergomba.³⁵ Másrészt Tommaso Amadei játszott fontos szerepet az átadás lebonyolításában, aki 1495 októberében érkezett Esztergomba Marinelli távozásával. Elődjével szemben viszont bő másfél évtizedig maradt az érseki székhelyen. Még Hippolit idejében vikárius és kormányzó volt egyidejűleg, esztergomi kanonoki javadalmat szerzett. A későbbiekben még gömöri, majd nyitrai főesperesként is működött.³⁶ Bakóc 1498 nyarán, kora őszén több levélben is beszámolt az átadásról, hosszasan ecsetelte Marinelli áldozatos munkáját és megköszönte Hippolit és családja jóakarátát, segítségét.³⁷ Minden bizonnyal a székcseré miatti szorosabb kapcsolatfelvétel, és a szerencsés végkimenetel ösztönözte arra, hogy az Este-családdal kialakított jó viszonyt továbbra is fenntartsa. Ehhez köthető, hogy 1498 szeptemberében Amadeit – annak minden tiltakozása ellenére is – megerősítette vikáriusi hivatalában. Mindezt jelezte Hippolitnak is, és részletesen kifejtette, hogy Amadei már arra készült, hogy az esztergomi érsekség ügyeinek lezárultával visszatérhet hazájába.³⁸ Ezzel a lépéssel Amadein kívül mindenki elégedett lehetett. Nemcsak Bakóc nyert egy gyakorlott kánonjogászt, hanem Ferrara is egy megbízható emberét tudhatta Esztergomban a továbbiakban is.

A csere másik oldalát is gyorsan lebonyolították. Bakóc még 1498 tavaszán két évre bérbe vette az egri püspökség jövedelmeit. Fraknoi Marinelli egy levelére hivatkozva úgy tudta, hogy Bakóc az éves bérleti díjat, 19 500 aranyforintot, egy

³³ Bakóc levelezését stiláris szempontok alapján Dreska Gábor vizsgálta. A székcseré kapcsán Hippolitnak írott leveleket kiemelte a baráti, egyházigazgatási és anyagi természetű levelek közül, külön csoportba sorolta tartalmuk és hangvételük alapján. Ezeket a leveleket nem ő írta, de az aláírás autográf, amint 1501-ig, bíborosi kinevezéséig használta bizalmasabb, fontosabb levelek esetében. DRESKA 2008: 332, 334.

³⁴ BÓNIS 1973–1974: 91; BÓNIS 1975: 181–193; C. TÓTH 2017: 28.

³⁵ Marinelli 1495 körül lemondott, visszatért Itáliába, majd 1496-ban újra Esztergomban volt, 1497 márciusában pedig Rómába küldték. BÓNIS 1973–1974: 91; KUFFART 2018: 29.

³⁶ BÓNIS 1973–1974: 91–92; KOLLÁNYI 1900: 119. Leveleit feldolgozta: KIRÁLYNÉ BELCSÁK 2015; C. TÓTH 2017: 28, 30; C. TÓTH 2019c: 259; SOLYOSI 2002: 386.

³⁷ MNL OL DF 28903 (1498. jún. 1.); MNL OL DF 289036 (1498. szept. 7.); MNL OL DF 289038 (1498. szept. 15.); MNL OL DF 289039 (1498. szept. 16.).

³⁸ MNL OL DF 289037: (1498. szept. 7.).

összegeben ki is fizette.³⁹ Valójában egy, a közelmúltban fellelt oklevél pontosítja a bérbeadás körülményeit. A Fraknói által közölt dátumnál tíz nappal később, 1498. május 24-én, Budán kelt a bérleti szerződés, amely szerint Bakóc két évre összesen – és nem évente – 19 500 aranyforintért vette bérbe az egri püspökség, a bélháromkúti apátság, a pankotai és a szatmári főesperesség jövedelmeit. Mindemellett azt is vállalta, hogy a püspöki udvar tisztségviselőinek, az egri és a szarvaskői várnagyoknak, a *gubernatornak* és környezetének a fizetését is állja.⁴⁰ Sőt, sürgős esetben Bakóc tartozott felszerelni az egri püspök bandériumát is.⁴¹ Ferrarának egyelőre kényelmes volt ez a megoldás, gyorsan készpénzhez jutottak. Bakóc biztos volt a dolgában, igen előnyös szerződést kötött még az egyéb kötelezettségvállalással együtt is. Ugyanis Hippolit nevében Donato Marinelli, mint *procurator* biztosította az újdonsült esztergomi érseket a teljes, két évre eső bérleti díj megfizetéséről. Az üzlet viszont csak első látásra tűnik előnyösnek Ferrara számára. Ugyanis az oklevél aláírásakor Bakóc valójában csak 5944 aranyforintot számolt le Marinelli kezeibe, mint a teljes bérleti díj utolsó részletét. Az oklevélből annyit tudunk meg, hogy már korábban, de összegszerűen nem részletezve, kifizetett 13 556 aranyforintot György győri prépost, vidini püspöknek,⁴² Ragione Bontempinek és Tommaso Amadei esztergomi *gubernatornak*. Úgy tűnik, hogy Bakóc korábbi kölcsöneit, anyagi szerepvállalását a csere lebonyolításában egyszerűen beszámították az egri jövedelmek bérletébe.⁴³ A ferrarai udvar és Bakóc szoros gazdasági összefonódásait támasztja alá az 1497–98. évi esztergomi jövedelmi és kiadási kötet is, amelynek végén szerepel egy 1498. június 1-i keltezésű jegyzék, amely Bakóc Hippolitnak folyósított kölcsöneit sorolja fel.⁴⁴ A Bakóc-számadáskönyvek alapján úgy tűnik, hogy az előző évi kifizetések évről évre tavasz végéig, nyár elejéig is elhúzódtak. A tulajdonképpen aprópénzen bérbe vett jövedelmek mellett a kintlévőségeit, a saját bérlőinek tett engedményeket, részletfizetéseket

³⁹ FRAKNÓI 1889. Fraknói Marinelli egy 1498. máj. 14-i jelentésére hivatkozva adja meg a pontos összeget. Ám, ez a jelentés ma már nem áll rendelkezésünkre. Sem a másolatgyűjtemény, sem a Vestigia Kutatócsoport által összeállított adatbázis nem tartalmaz ilyen rekordot. (A jelenségre Kuffart Hajnalka is felfigyelt disszertációjában: KUFFART 2018: 46.)

⁴⁰ Nagyjából egy hónappal korábban, 1498. ápr. 14-én készült el a jegyzőkönyv az egri vár átvételéről, amely számba vette az Egerben és Szarvaskőn tárolt hadianyagot és fegyvereket, és megállapította tisztségviselők bérét, illetve az érsek megígérte, hogy három hónapra előre fizet. KUFFART 2018: 45–46; ASMO Cam. AdP 685, fol. 100v.

⁴¹ ASMO CS b. 387. A szerződés 1498. ápr. 10. dátummal lépett érvénybe.

⁴² C. TÓTH 2017: 66; KÖBLÖS 1994: 390, no. 35.

⁴³ Amint fentebb is említettük, Bakóc 1496. jan. 24-én az esztergomi érsekség összes nagytizedét bérbe vette. Valószínű, hogy a székcsere előkészítésének készpénzszükségletét ebből a forrásból is fedezték. KUFFART 2018: 44, 215–216.

⁴⁴ Vestigia 827; KUFFART 2018: 180.

is be tudta hajtani.⁴⁵ Miután sikeresen lezárhatta folyamatban lévő egri ügyeit, az eredetileg két évre tervezett bérletet 1499-ben már nem újította meg.⁴⁶ Ugyanis az egri udvar kialakítása nehézkesen haladt, Lodovico Floreno *vicarius* és *gubernator* formálisan már 1498-ban felvette hivatalát, de az érdemi munkát csak a következő évtől kezdte meg.⁴⁷ Ez a lépés viszont nem jelentette azt, hogy Bakóc figyelme elfordult volna Egerről. 1499. január 31-én kelt levelében felajánlotta segítségét Hippolitnak az egri ügyekben, Taddeo Lardi⁴⁸ kiváló erőnyeit ecsetelte, és megemlítette, hogy Lardi visszatérne Hippolit szolgálatába. Ebből a levélből derül ki, hogy Marinelli magyarországi megbízatása is lejárt, készült visszatérni Rómába.⁴⁹ Bakócnak hosszú távú tervei voltak az egri püspökséggel. Egyrésről az Este-család támogatójaként a püspöki udvar hétköznapi életében adott tanácsot, nyújtott segítséget. Másrésről a bérlet felmondása után, pontosan saját patrónusi szerepére hivatkozva igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy az egri püspökséget képtelenek kormányozni Hippolit emberei, és hogy a jövedelmek végzetesen megcsappantak, alig érik el a 4000 forintot. 1503-ban Velencét kérte, hogy támogassa az elképzelését, miszerint Hippolit mondjon le Egerről – természetesen Bakóc javára – és egy közelebről meg nem nevezett venetói javadalommal kárpótolják.⁵⁰ Az ötlet Bakóc jól átgondolt politikájának egyik jellemző példája lehetett volna.⁵¹ A köztársasággal és az Este-családdal kialakított jó kapcsolatát megerősíthette volna, ha sikerül az egymással nem túl szívélyes viszonyban álló Ferrara és Velence között közvetítenie Hippolit javadalomhoz juttatásával. Bakóc a saját jutalmáról is gondoskodott volna az egri püspökség megszerzésével, ami Velencére különösebb anyagi terheket nem rótt volna. Azt pedig valószínűleg helyesen gondolta, hogy az Este-család nem az egri javadalomhoz ragaszkodott, hanem sokkal inkább annak bevételeihez. A terv azonban ott bukott meg, hogy

⁴⁵ KANDRA 1888.

⁴⁶ BÓNIS 1973–1974: 92.

⁴⁷ BÓNIS 1973–1974: 92–93; C. TÓTH 2017: 29.

⁴⁸ Lardi korábban Esztergomban volt budai háznagy (1487–1497) udvarmester és kamarás (1487–1489, 1492–1497), kincstárnok (1487–1497) és ruhatárnok (1489–1492). KUFFART 2018: 39, 43, 67, 82, 95, 160, 170, 185–186. E szolgálatok mellett az esztergomi, majd az egri káptalan tagjaként ellátta a gömöri (1493–1502), a pankotai (1498/1503), majd az ungi főesperesség (1499) officiumát. 1501-től egri kormányzó, 1508–1510 egri örkanonok is volt. E. KOVÁCS 2008: 157; C. TÓTH 2015b: 52, 61; TEKE 2011–2012: 136; BALOGH 1956: 137; C. TÓTH 2017: 30.

⁴⁹ MNL OL DF 289034 (1499. jan. 31.). BYATT 1993; FRAKNÓI 1889b.

⁵⁰ FRAKNÓI 1889b.

⁵¹ BYATT 1993.

Hippolit kijelentette: esze ágában sincs elcserélni egy 8–10 000 aranyat jövedelmező püspökséget bármilyen, mindössze 4000 aranyat hozó javadalomra.⁵²

Bakóc sugallataival ellentétben az egri püspökség átvétele után röviddel már uralták a helyzetet Hippolit emberei. 1499 nyarán Floreno is bőséges termésről számolt be.⁵³ Nem tévedett Hippolit, amikor visszautasította Bakóc és Velence ajánlatát, s a számadáskönyvek is megerősítik a fenti bevételi adatokat.⁵⁴ 1500-ban az ötödik leggazdagabb bíborosként tartották számon az egri püspököt.⁵⁵ Ettől függetlenül 1499 nyarán Ferrarában még okozott némi fejtörést, hogyan is lehetne optimalizálni a helyzetet, azaz miként lehetne a lehető legkisebb ráfordítással a legnagyobb bevételt elérni. Floreno júliusban arról számolt be, hogy Esztergomban (!) tárgyalt a püspökség újbóli bérbeadásáról, és jelentést tett az országgyűlésen történekről, valamint részletezte az elterjedt szóbeszédet, mely szerint Hippolit öccsének, Giuliónak akarja átadni a püspökséget, aki hajlandó lenne Magyarországon élni.⁵⁶ Floreno feltételezése szerint a mendemondák mögött Beatrix állhatott, akinek a pozíciói jelentősen javultak volna, ha valamelyik rokona állandóan magyar egyházmegyéjében tartózkodott volna. A jövedelmek bérbeadása mellett alternatívaként újból felmerült Lardi személye is, valószínűleg nem függetlenül Bakóc korábbi ajánlásától.⁵⁷ Miután Florenónak nem sikerült megnyugtatóan rendezni a helyzetet, 1499. november 26-án kelt útra Giulio Cesare Cantelmi⁵⁸ azzal az utasítással, hogy adja bérbe a püspökség jövedelmeit, a pénzt szedje be, és a helyi költségek csökkentése érdekében redukálja az ellátandó személyek számát. Mindezek mellett természetesen nyugtassa meg Beatrit is.⁵⁹ Az egri ügyekkel ebben az időben is, sőt élete végéig Ercole herceg foglalkozott. Ugyanis Hippolit apja életében keveset tartózkodott Ferrarában, 1499 őszén Ludovico il Moro társaságában Milánóból Trentóba menekült, majd az 1500. év jó

⁵² FRAKNÓI 1889b.

⁵³ Vestigia 510 (1499. júl. 7.).

⁵⁴ Vestigia 2290, 2291; E. Kovács 1992: 185, 187, 196, 199, 255.

⁵⁵ BYATT 1993. Az egri püspökségen kívül commendába bírta a brescellói Szent Genéziusz apátságot, a milánói érsekséget, a capuai érsekséget, a ferrarai püspökséget, a tapolcai apátságot és a római Szent Péter-templom főesperese volt, és ezeken kívül még számos kisebb javadalmat, apátságot birtokolt.

⁵⁶ Vestigia 1451 (1499. júl. 7.).

⁵⁷ Vestigia 510 (1499. júl. 7.).

⁵⁸ Cantelmi nizzai püspök 1499–1503 között tartózkodott Magyarországon Ercole d'Este megbízásából. 1501-ben Hippolit Cantelminek adományozta Pieve di San Faustino javadalmát. Cantelmi 1503 júliusában halt meg. BORGHİ 2014: 28. (<https://figure.unibo.it/article/download/4683/4175>, utolsó letöltés: 2019. febr. 28.).

⁵⁹ Vestigia 1456 (1499. nov. 26.).

részét már Milánóban töltötte.⁶⁰ Politikai és katonai elfoglaltságai közepette vajmi keveset tudott törődni az egri püspökség ügyeivel. Ercole herceg és az egri adminisztráció rendszeres és a napi ügyintézésre kiterjedő kapcsolatot ápolt Bakóccal már ebben az időben. Az érsek megkérdezése nélkül Ferrarában nem akartak dönteni a potenciális bérlő személyéről sem.⁶¹ 1500 áprilisában még mindig nem született határozat a püspöki jövedelmek bérbeadásáról, hiába tárgyalt Cantelmi Bakóccal.⁶² Végül hosszas huzavona után Ferrarában mégis Lardi mellett döntöttek, aki 1500 szeptemberében már Egerben tartózkodott,⁶³ de hivatalosan csak 1501. május 7-től vette fel az egri *gubernatori* tiszteletét.⁶⁴

A 16. század első évtizedében rendszeressé vált a kapcsolat Eger és Esztergom között. Az egri számadáskönyvek és a diplomáciai iratok betekintést adnak azokba a kérdésekbe, ügyekbe, amelyekben feltétlenül számítottak az érsek tanácsára, segítségére. Sőt, egyes esetekben a különböző források adatai remekül kiegészítik egymást, láttatva az egri püspökség kormányzása során felmerült gondokat is. Az ügyintézés Eger és Esztergom között az esetek döntő többségében úgy zajlott, hogy akár Florenó, akár Lardi felvette a kapcsolatot Ferrara budai ágensével, aki közvetített az egri udvar és az érsek között.⁶⁵ Amellett, hogy ez az eljárás megfelelt az udvari és a diplomáciai előírásoknak is, más gyakorlati szempontokból is hasznosnak bizonyult. Egyrészt az udvar közelében tartózkodó ügynök az egriekhez képest frissebb információk birtokában tudta, hogy hol érheti utol az érseket, és naprakész belpolitikai tájékozottságának köszönhetően képes volt egy-egy ügyet a megfelelő módon bemutatni. Másrészt pedig Ferrara így pontosan értesülhetett a püspökség és a magyar ügyek állásáról, hiszen Raguseo a hercegnek, az egri kormányzó Hippolitnak, egyes esetekben pedig mindkettejük-

⁶⁰ BYATT 1993.

⁶¹ Vestigia 1412 (1500. jan. 7.).

⁶² Vestigia 1460 (1500. ápr. 7.).

⁶³ Vestigia 790, 791 (1500. szept. 17.); BÓNIS 1973–1974: 93.

⁶⁴ Vestigia 2288; E. KOVÁCS 1992: 101. A kormányzóváltás kronológiáját elég pontosan tudjuk követni a számadáskönyvek bejegyzéseiből: 1501. jún. 19-én Pietro Lardi az új egri várnagy, és a küldöttség megérkezéséről, illetve a vár átvételéről tudósít (jún. 14.): Vestigia 1497. 1501. jún. 23-án az új kormányzó, Taddeo Lardi átvesz Florenótól 1500 forintot a püspöki bandérium zsoldjára: ASMó Cam. AdP 714; E. KOVÁCS 1992: 125. 1501. jún. 23-án Lardi fl. 16 d. 67 összeget ad Florenónak uruk utasítására, hogy vigye el Ferrarába Pandolfo Silvestri kamarásnak bizonyos könyvek áraként. 1501. jún. 24. Lardi veti ki a tizedet Borsodban (Kazavölgye tizedkerület): ASMó Cam. AdP 712; E. KOVÁCS 1992: 69.

⁶⁵ 1501. dec. 3-án Lardi levelet küldött Budára Raguseónak, hogy egyeztessen Bakóccal a katonák felszerelésének elosztásáról: Vestigia 2288; E. KOVÁCS 1992: 117.

nek jelentett.⁶⁶ Sőt, Amadei, esztergomi vikárius is többször beszámolt a ferrarai udvarnak az egri püspökséget érintő kérdésekről is, noha ő csak szemlélője volt az eseményeknek.⁶⁷ Természetesen az ügyintézés közben felmerülő költségeket és az egyéb pénzmozgásokat – kiadásokat, kölcsönök felvételét, törlesztését – is gondosan könyvelték.⁶⁸ A szigorú be- és elszámolási kötelezettségekből adódóan az udvaroncok rákényszerültek a pontos jelentéstételre, hiszen beszámolóikkal egymás munkáját igazolták. Elvértve fordult csak elő, hogy Hippolit különböző pozícióban lévő emberei egymást bepanaszolták volna uruknál.⁶⁹

A számadáskönyvekből egyértelműen látszik, hogy Bakóc tanácsaira, segítségére olyan ügyekben tartottak igényt, amelyek esetében fontos volt az udvarban és a belpolitikai kérdésekben való jártasság. A századforduló környékén, az 1498. évi törvény következtében, a bandériumtartás kötelezettsége fokozódó terheket rótt a főpapokra, még ha nem is teljesítették maradéktalanul az előírásokat.⁷⁰ A fennmaradt adatok tanúsága szerint az egri püspöki bandériumok felállításában, felszerelésében Hippolit emberei gyakran támaszkodtak Bakóc tanácsaira. Sőt, 1501-ben Bakóc és Hippolit közösen szerelték fel bandériumaikat, amelyek Somi Józsa parancsnoksága alatt részt is vettek a török elleni hadjáratban.⁷¹ Gyakran az érsek ajánlására alkalmaztak bizonyos személyeket katonáskodásra.⁷² De a leggyakrabban mégiscsak az fordult elő, hogy kölcsönért folyamodtak az érsekhez. Az egri püspöki udvar ugyanis gyakran küzdött likviditási gondokkal, és sűrűn megtörtént, hogy a bandériumtartással kapcsolatban felmerülő költségek fedezésére nem állt rendelkezésükre készpénz. A számadáskönyvekből kitűnik, hogy a 16. század első éveiben, amikor nem volt érvényben fegyverszünet az ország

⁶⁶ 1500. ápr. 10-én Bakóc tanácsára Florenó is küldött levelet az Itáliába induló futárral, a hercegnek és Hippolitnak is jelentett bizonyos dolgokról: Vestigia 2232; E. Kovács 1992: 32.

⁶⁷ Amadei 1498–1503 között fennmaradt tizennyolc levelében rendszeresen beszámol a magyar eseményekről a ferrarai hercegnek. Helyenként úgy fogalmaz, hogy az általa közölt információkat más udvaroncok igazolják, kiegészítsék, részleteiben kifejtsek. – 1501. nov. 9.: Vestigia 1361; 1502. dec. 13.: Vestigia 1379.

⁶⁸ 1501. aug. 11-i bejegyzés szerint Stefano Raguseo 3 forintot kapott a kiadásaira, hogy Esztergomba menjen kölcsönt kérni: Vestigia 2288; E. Kovács 1992: 109.

⁶⁹ Amadei és Ercole Pio nézeteltéréséről lásd. Vestigia 1756; DOMOKOS 2015: 185–196; DOMOKOS 2019: 21–22.

⁷⁰ KUBINYI 1999b: 97–98.

⁷¹ FRAKNÓI 1889b.

⁷² Bakóc ajánlására 1503 júliusában Georgius tubicinatort 3 lóval felfogadták egy évre. Őt zenészként alkalmazták, azaz tubás volt. Több zenészt – trombitást – is alkalmaztak a bandériumban, mindannyian lóval együtt szegődtek el, kinek egy ló, kinek 3 ló után fizettek. 1503. nov. 15-én Stefanus Darozyt (Daróci István) 6 lóval fogadták fel, fél évre. Vestigia 2290; E. Kovács 1992: 220–221.

és az Oszmán Birodalom között, Bakóc évente többször is nagyobb összegeket kölcsönzött az egri udvarnak katonák fogadására, felszerelésére. A kölcsönöket pedig gondosan vissza is fizették, akár több részletben. Mivel a kapcsolatfelvétel és a kölcsön kérelmezése is hivatalos úton, Raguseón keresztül történt, minden esetben a törlesztésre szánt összeget is neki küldték Budára, aki azt továbbította Esztergomba.⁷³ Kétségtelen, hogy az egri udvar és az érsek közötti kapcsolatban főszerepet játszottak az anyagi kérdések, amint erre már E. Kovács Péter is felfigyelt.⁷⁴ Mindezekben a kölcsönökön, a katonai kötelezettség teljesítésén túl is szolgált tanácsokkal Bakóc Hippolit embereinek. Lardi 1503. augusztus 17-i dátummal jegyezte fel, hogy Bakóc figyelmeztetésére két virágdíszes, aranyozott ezüstkupát ajándékozott ura nevében a királyi párnak Anna hercegnő születése alkalmából.⁷⁵ 1507 őszén Lardi megbízásából Raguseo kérte ki Bakóc véleményét a király óhajával kapcsolatban. Ugyanis Ulászló kétszáz hordó bort kívánt ajándékba az egri püspöktől.⁷⁶ A problémát leginkább az jelentette, hogy a kért mennyiségű bort nem tudták olyan gyorsan küldeni, mint ahogy azt várták.⁷⁷ A hétköznapi, a püspökséget érintő ügyeken túl természetesen formális kapcsolatot is fenntartottak, és igyekeztek ápolni szívélyes, egymás érdekeit tiszteletben tartó viszonyukat. Bakóc bíborosi kinevezése alkalmával 1501. március 28-án Floreno tett jelentést, miszerint átadta a herceg gratulációját.⁷⁸ Más alkalommal Hippolit az egri követtel küldött előzékenyen pápai brevét Bakócnak.⁷⁹ Az egymás iránti megbecsülés jeleként Bakóc – ismerve Hippolit vadászszenvedélyét – egy fekete török lovat ajándékozott a bíborosnak, és hat kocsist küldött Ferrarába.⁸⁰ 1507-

⁷³ 1500. márc. 16-án Messer Stefanón keresztül küldtek 1300 forintot Bakócnak. 1500. nov. 15. Lardi familiárisát, Nicolaust 300 forinttal küldte Raguseóhoz. Ugyanis tartoztak az esztergomi érseknek 499 forinttal, mivel a bácsi országgyűlésre felfegyverezte a népet. 1501. márc. 16-án küldte a maradék 199 forintot. Közben Cantelmi is kölcsönzött az érsektől 2000 forintot, hogy Itáliába vigye Hippolitnak. Ennek az összegnek a felét már törlesztették, és áprilisban a következő részletet a kamatokkal együtt (1100 forintot) Szigeti Mihály vitte ötödmagával Messer Stephanónak. *Vestigia* 2232; E. Kovács 1992: 29. Ugyanebben az évben Raguseo 300 forintot vett át Floreno nevében Bakóctól, amely összegből katonákat fogadott: 32 cseh lovas, 2 trombitást – változó időtartamra, ezenkívül zászlókat, lótarakókat csináltatott, címerfestőkkel dolgoztatott. *Vestigia* 2232; E. Kovács 1992: 39. 1501. szept. 29. 1000 forintot küldtek Budára Raguseónak, hogy fizesse vissza Bakócnak. Ebből finanszírozták a fegyvereket a tolnai országgyűlésre. *Vestigia* 2288; E. Kovács 1992: 113.

⁷⁴ *Vestigia* 2288; E. Kovács 1992: 106.

⁷⁵ *Vestigia* 2290; E. Kovács 1992: 194.

⁷⁶ *Vestigia* 2291; E. Kovács 1992: 269.

⁷⁷ *Vestigia* 2291; E. Kovács 1992: 271.

⁷⁸ 1501. márc. 28.: *Vestigia* 1454.

⁷⁹ *Vestigia* 2291; E. Kovács 1992: 250.

⁸⁰ *Vestigia* 2291; E. Kovács 1992: 257.

ben Bakóc ragaszkodott hozzá, hogy tizenhét fegyverese őrizze a Hippolitnak küldött pénzt Esztergom és Bécs között. Lardi pedig gondosan feljegyezte, hogy az érsek nagylelkűsége 18 forintba került, hiszen a kíséret fizetését az egri udvar állta.⁸¹ Bakóc főpásztorként is megjelent korábbi egyházmegyéjében. 1501-ben a Szabolcs megyei Margita, Polgári és Ároktő birtokokat adományozta a Szűz Mária-kápolnának, mely az egri katedrális lezáró szentélykoszorú középső tagja volt.⁸² 1506-ban azonban villámcsapás sújtotta a templomot, a tetőzet leégett, a harangok megolvadtak. A néhány évvel későbbi levelekből nem egyértelmű, hogy valójában mennyire sikerült helyreállítani az épületet,⁸³ annyi azonban bizonyos, hogy 1508-ban már alkalmas volt misék megtartására. 1508 nagyhetében Bakóc az egyik *suffraganeus*-át, Pált küldte Egerbe,⁸⁴ hogy a hívek ne legyenek híján az ünnepi misének. Neki ez alkalomból egy aranyozott ezüstkelyhet ajándékozott Lardi.⁸⁵ A számadáskönyv szerint az ősz folyamán nagy igyekezettel készültek az érsek és kíséretének fogadására.⁸⁶ Ugyanis október 31-én maga Bakóc celebrálta Mindenszentek ünnepén a misét,⁸⁷ és ezután is Egerben maradt a fokozódó pestisjárványtól tartva. Ahogy Ercole Pio⁸⁸ leveleiből is kitűnik, a helyreállítási munkálatokat korántsem fejezték be 1508-ra, feltételezhetően ezzel összefüggésben adományozta Bakóc 1511-ben a borsodi Kisfalud birtokot az átalakításra, felújításra.⁸⁹

1509 után változás tapasztalható a két bíboros kapcsolatában. Egyrészt az egri udvar és Bakóc mondhatni napi együttműködéséről nincsenek adataink, ami a számadáskönyvek hiányával (is) magyarázható.⁹⁰ Másrészt a megváltozott nemzetközi politikai helyzetben a két prelátus ellentétes oldalon állt. A Miksa német-római császár és XII. Lajos francia király által 1508. december 10-én

⁸¹ Vestigia 2291; E. Kovács 1992: 263.

⁸² SUGÁR 1984: 194.

⁸³ A székesegyház állapotáról bővebben: DOMOKOS–ERŐS 2015: 43–56; DOMOKOS–ERŐS 2018: 31–47; DOMOKOS 2019: 34–43.

⁸⁴ Pál valószínűleg azonos Ilsvai Pál milkói püspök (1502–1505), esztergomi segédpüspökkel (1505). C. TÓTH 2017: 27. Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

⁸⁵ Vestigia 2292; E. Kovács 1992: 315.

⁸⁶ Vestigia 2292; E. Kovács 1992: 321, 322, 325, 326.

⁸⁷ SUGÁR 1984: 207; Vestigia 2292; E. Kovács 1992: 320.

⁸⁸ Személyéről, Magyarországról küldött leveleiről bővebben: DOMOKOS 2015: 185–196; DOMOKOS 2019, C. TÓTH 2017: 30.

⁸⁹ FRAKNÓI 1889b.

⁹⁰ A különböző típusú ferrarai számadáskönyvek az 1508 utáni évekre is tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat, számlákat. Ezek feldolgozása még bizonyosan eredményezni fog új információkat, ld. KUFFART 2018.

Cambray-ban kötött szövetség végső soron Velence szárazföldi hatalmát volt hivatva megtörni. A liga Ferrarának lehetőséget kínált a Velencének 1484-ben átadott területek, Rovigo és Polesine visszaszerzésére.⁹¹ Bakóc viszont közismerten Velence-párti volt, így nem csodálható, hogy fellazult a viszony Esztergom és Ferrara között. 1509–1511 között az Este-család francia támogatással háborút vívott Velence ellen, és ebben a helyzetben az egi püspökség is más megítélés alá esett. Soha korábban nem volt ennyire fontos, hogy minél több pénz folyjon be Magyarországról. Úgy tűnik, hogy hirtelenjében Lardi eddigi munkájával, vezetési stílusával elégedetlenek lettek Ferrarában. 1508–1509 fordulóján érkezett Egerbe Ercole Pio, Hippolit ügynöke, hogy átvegye az egi püspökség kormányzását,⁹² a tavasz során pedig megérkezett Goro Gorini is Egerbe azzal a megbízással, hogy Lardit ellenőrizze, elszámoltassa, és minél hamarabb, minél több pénzt juttasson el Ferrarába. Feladatát képezte a pénzszállítás alternatív lehetőségeinek felkutatása is, hiszen korábban velencei kereskedőkön keresztül is érkezett pénz Ferrarába, a kialakult hadiállapot miatt ez az út azonban aktuálisan nem volt járható.⁹³ Ferrarában nagyon nagy szükség volt arra a 4000 dukátra, amelyet Gorini sebtében összeszedett Egerben, hiszen I. Alfonso d’Este herceg 1509 májusában elfoglalta Polesinét, majd augusztusban Padova ostromában támogatta a császárt egy csapattal.⁹⁴ Hippolit politikusi és hadvezéri képességei ezekben az években mutatkoztak meg a legteljesebben. Bátyja, Alfonso távollétében, annak feleségével, Lucrezia Borgiával közösen irányították Ferrarát.⁹⁵ Ám Padova ostroma volt a fordulópont a hadjáratban Ferrara szempontjából. Miksa ugyanis 40 000 dukát fejében átadta Monselice, Rovigo, Polesine és Montagnana birtokát az Este-családnak, majd visszavonult Padova alól. Ferrara egyedül maradt Velence haragjával szemben. A kétségbeesett ferrarai diplomáciai erőfeszítések ellenére Velence támadásba lendült. 1509. december 22-én, a Pón felhajózó velencei flottát Polesellánál állították meg a ferrarai seregek Hippolit vezetésével.⁹⁶

Visszatérve Pio tevékenységéhez, nem lehet véletlen, hogy a Velence elleni szövetség körvonalazódásának idején érkezett Magyarországra és hozta magával Hippolit nagyvonalú és meghökkentő ajándékait Ulászlónak. Pio leveleiben részletesen beszámolt az egzotikus gepárd, a vadászkutyák, sólymok, egy

⁹¹ TAMALIO 2006.

⁹² DOMOKOS 2015: 185 sgg., DOMOKOS 2019: 29 sgg.

⁹³ 1509. márc. 24.: Vestigia 1785; 1509. márc. 29.: Vestigia 1784; 1509. júl. 16.; Vestigia 1786.

⁹⁴ BYATT 1993.

⁹⁵ TAMALIO 2006.

⁹⁶ BYATT 1993.

különleges balzsam és egyéb apróságok (pl. sajtok) udvarbéli fogadtatásáról.⁹⁷ Hippolit valószínűleg a Velence elleni hadjáratra készülve kívánta biztosítani a király jóindulatát a maga számára, hiszen ekkor még nem lehetett tudni, hogy csatlakozik-e Ulászló a cambray-i ligához. Ellenkező esetben ugyanis akár meg is foszthatták volna magyarországi javadalmától, ahogy korábban is felmerült már hasonló lehetőség. Miután Pio tiszteletét tette a pestis elől Nagyszombatba menekült udvarnál, állomáshelyére, Egerbe ment, ahol bizonyára találkozott az előző év vége óta ott időző Bakóccal is. Ám hosszas, cirkalmas leveleiben inkább kalandjait emlegette, saját hősie helytállását magasztalta, és panaszkodott a körülményekre, mintsem ura parancsait igyekezett volna teljesíteni. A polesellai győzelem és Hippolit sebesülésének a hírére 1510 februárjában gyorsan küldött 500 aranyat Ferrarába, miközben a saját sanyarú sorsát ecsetelte.⁹⁸ Valóban, leginkább is a pestis kötötte le a figyelmét. 1510 nyarára a járvány Egert is elérte, Pio először Esztergomba, majd Bakóc kíséretében – hivatalos megbízás nélkül – Tatára menekült.⁹⁹ Július folyamán az országgyűlésen tartózkodott,¹⁰⁰ amikor is döntés született a Velence elleni szövetségről, hosszú beszámolójából azonban kiderül, hogy csak megfigyelőként volt jelen, diplomáciai aktivitást nem fejtett ki.¹⁰¹ Az országgyűlésről hazatértében a pestis miatt a bélháromkúti apátságba vonult vissza, és a legnagyobb gondja az volt, hogy Visegrád környékén felborult egy, a málháját szállító szekér és odaveszett az ágya.¹⁰² Ezek után nem meglepő, hogy Ferrarában nem voltak meglegedve Pio munkájával, sőt a követjelentésekből kitűnik, hogy Bakóc is úgy értékelte, hogy idegenül mozog a magyar politikában.¹⁰³ Végül egy fenyegető hangú utasításban 1510-ben visszarendelték Itáliába.¹⁰⁴ A kormányzói tisztet Lardi kapta vissza és viselte haláláig, 1512-ig.¹⁰⁵

A tatai országgyűlésen ugyan döntés született a cambray-i ligához való csatlakozásról, de az udvar semmiféle valós lépést nem tett Velence ellen. Azonban Bakóc befolyása érezhetően csökkent. Ugyanebben az időben, 1510. augusztus 9-én II. Gyula kiközösítette Alfonso herceget, és megfosztotta az egyház zászlós-

⁹⁷ DOMOKOS 2015: 189 sgg., DOMOKOS 2019: 19 sgg., 59–79.

⁹⁸ DOMOKOS 2019: 152–157; Vestigia 1771 (1510. febr. 11.)

⁹⁹ DOMOKOS 2019: 47.

¹⁰⁰ Az országgyűlésről és a cambray-i ligához való csatlakozásról bővebben: C. TÓTH 2010: 9–28; LAKATOS 2010: 29–65; FRAKNÓI 1883.

¹⁰¹ Vestigia 1775 (1510. júl. 10.).

¹⁰² Vestigia 1776 (1510. aug. 7.).

¹⁰³ DOMOKOS 2019: 24–25.

¹⁰⁴ DOMOKOS 2015: 195–196; DOMOKOS 2019: 209–210.

¹⁰⁵ Lardit Kassán temették el. BERKOVITS 1941: 164–174; BYATT 1993

ura címtől, ezáltal nemcsak Ferrara, hanem Hippolit is kegyvesztett lett.¹⁰⁶ Bakóc ekkor újra megpróbálta egy merész diplomáciai akcióval elérni, hogy Hippolit mondjon le az egri püspökségről az ő javára. Ezzel a lépéssel két legyet ütött volna egy csapásra. Egyrészt azt akarta, hogy riválisa, Szatmári György pécsi püspök ne szerezhesse meg az egri széket, noha üresedés esetén Ulászló neki ígérte. Másrészt ismét Velencét kérte, hogy adjanak kárptólulás évjáradékot, illetőleg javadalmakat Hippolitnak. Ez lehetett volna az első lépés a köztársaság és az Este-család kibékülésére. Noha Velence hajlott is az ajánlatra, azt mind Rómában, mind Ferrarában elutasítás fogadta.¹⁰⁷

A II. Gyula egészségi állapotának romlásáról érkező hírek hallatán Bakóc figyelve egyre inkább Róma és egy esetleges pápaválasztás felé irányult. Ő és Hippolit egyaránt meghívást kapott a pisai reformzsinatra, amelynek célja II. Gyula leváltása, illetve a pápa és a franciák közötti közvetítés lett volna. Végül egyikük sem vett részt a gyűlésen.¹⁰⁸ Bakóc 1511. október 2-án indult Itáliába, de feltűnően lassan, óvatosan haladt, egyre csak az érkező híreket mérlegelve, végül 1512. január 26-án érkezett meg Rómába.¹⁰⁹ Az Örök Városban is igyekezett kívülállóságát kihasználni, és a béketeremtő szerepét vette magára. Folyamatosan azt hangoztatta, hogy nem ért egyet a pápa agresszív politikájával, és szoros kapcsolatban állt Ludovico Fabrianival, a kiközösített ferrarai herceg ügynökével. Itt volt az ideje, hogy kamatoztassa az Este-családdal kialakított évtizedes jó viszonyát. Fabrianin keresztül próbált meg közvetíteni a pápa és Ferrara között.¹¹⁰ A II. Gyula és Alfonso d'Este közti kibékülést ugyan nem a magyar primás, hanem inkább Fabrizio Colonna érte el, aki korábban a herceg hadifoglya volt. Annyi haszna azonban volt az Este-családdal ápolt kapcsolatból, hogy biztonságban tudta magát, amikor 1512-ben kitört a pánik Rómában. Ugyanis Gaston de Foix felmentette a pápai csapatok által ostromlott Bolognát, és ezek után biztosra vették, hogy a franciák megtámadják Rómát. Hippolit Fabrianin keresztül biztosította Bakócot arról, hogy ez esetben számíthat a franciák oltalmára.¹¹¹ Azonban sem a franciák nem vonultak be az *Urbs*ba, sem Hippolit nem érkezett meg, hiába hívta a pápa. Jobbnak látta inkább Magyarországra visszavonulni és kivárni, valamint meg erősíteni egri javadalombirtoklását. 1512. november 7-én indult Magyarországra,

¹⁰⁶ BYATT 1993.

¹⁰⁷ FRAKNÓI 1889.

¹⁰⁸ BYATT 1993; SUGÁR 1984: 196.

¹⁰⁹ SUGÁR 1984: 197.

¹¹⁰ FRAKNÓI 1889.

¹¹¹ FRAKNÓI 1889.

és mire 1513. február közepén Egerbe érkezett, II. Gyula már halott volt.¹¹² A hír hallatán azonnal visszaindult Itáliába, de nem a konklávéra sietett. Április 9-én már Ferrarában volt, Rómába pedig csak július 21-én érkezett meg. Elterjedt az a nézet, hogy Bakócot riválisának tartotta, és ezért maradt távol a konklávétól.¹¹³ Véleményem szerint sokkal inkább a saját és családja bizonytalan helyzete indokolta, hogy nem kívánt Rómában reflektorfénybe kerülni. Korábban is, és élete utolsó néhány évében is kiegyensúlyozott viszonyban állt Bakóccal.

A Dózsa-féle parasztháború után Bakóc egyre súlytalanabbá vált a magyar politikában. 1515-ben Hippolit még arra utasította Giovanni Battista Bonzagni,¹¹⁴ hogy adja meg a Bakócnak kijáró tiszteletet¹¹⁵ a politikai támadások ellenére is, hiszen az évek során sok segítséget kaptak tőle, és a prímás hívének vallotta magát.¹¹⁶ Az év végére azonban megváltoztak a dolgok. Valószínűleg Bonzagni nem megfelelő összeget juttatott ki Ferrarába, ugyanis októberben Alfonso Cistarelli,¹¹⁷ Hippolit frissen Magyarországra küldött ágense úgy vélte, hogy Bonzagni eltitkolja a bevételek egy részét, és Bakóc is felettébb gyanakvó volt Cistarellivel szemben.¹¹⁸ Decemberre Ferrarában már úgy értékelték, hogy Bonzagni nemcsak megadta a tiszteletet az idős érseknek, hanem összejátszottak, és együtt kaparintották meg az egri jövedelmek egy részét.¹¹⁹

Hippolit kényszerűségből hosszúra nyúlt utolsó magyarországi tartózkodása során vélhetően 1518 őszén a bácsi országgyűlésen és az 1519. évi tavaszi nádorválasztó országgyűlésen is találkozott személyesen. Bakóc ekkor már politikai súlyát veszített prelátusként, Hippolit pedig jobbára akarata ellenére vett részt a diétákon, mivel a király nem engedélyezte visszatértét Itáliába. Életükben utoljára 1520. március 3-án találkozott a két bíboros.¹²⁰ Hippolit Itália felé visszatérőben,

¹¹² KRISTÓF 2015: 179.

¹¹³ BYATT 1993.

¹¹⁴ Giovanni Battista Bonzagni 1512-ben, közvetlenül Lardi halála előtt lett az egri püspökség kormányzója. Ura halála után is maradt Magyarországon. 1529-ből adatolt váradi préposti méltósága, és csanádi püspöki kinevezése. KRISTÓF 2014: 95; KRISTÓF 2018; C. TÓTH 2017: 30–31.

¹¹⁵ Hippolit 1517–1520 közötti magyarországi tevékenységéről ld. bővebben KRISTÓF 2015: 182 sgg.

¹¹⁶ Vestigia 1816 (1515. jan. 27.); Vestigia 1822 (1515); Vestigia 1827 (1515. júl. 12.).

¹¹⁷ C. TÓTH 2017: 30. KRISTÓF 2018: 157–158. MNL OL DF 217532; Alfonso Cistarelli püspöki biztos 1516. jún. 30. MNL OL DL 23430 (1520. aug. 2.).

¹¹⁸ Vestigia 1831 (1515. okt.).

¹¹⁹ Vestigia 1835 (1515. dec. 4.).

¹²⁰ BANFI 1938: 4, 6. jegyzet. Sugár helytelenül ápr. 3-i dátumot adta meg. SUGÁR 1984: 206. Bakóc politikai térvészését szépen illusztrálja, hogy Hippolit bár 1517 őszétől 1520 februárjáig egy kisebb megszakítással Magyarországon tartózkodott, az idős érsekkel ezekben a hónapokban nem találkozott. KRISTÓF 2015: 181–185.

a korábbi sikkasztás gyanúját félretéve Esztergomban ismét kölcsönként Bakóctól 2087 forintot, mint annyiszor korábban, és a törlesztés részleteiben is megegyeztek.¹²¹ Ám néhány hónappal később, 1521 januárjában Giuliano Caprili¹²² kanonok kereste fel az idős primást, és Alfonso herceg nevében kérte Bakóc segítségét az 1520. szeptember 3-án elhunyt Hippolit végrendeletének végrehajtása érdekében. Caprili jelentésében külön kitért arra, hogy az érsek és az Este-család közötti szövetséget újra megerősítették.¹²³ Caprili követutasításában 1520 októberében az szerepelt, hogy először Krakóba menjen Cistarellihez – a számadáskönyveket kellett volna elhoznia, amelyeknek akkorra már nyoma veszett.¹²⁴ Majd Krakóból Egerbe, onnan pedig Budára ment, és megkísérelte összegyűjteni a hagyaték maradékát. Mire eljutott Bakóchoz, törekvése reménytelen vállalkozásnak tűnt: Hippolit egykori hitelezői és udvaroncai minden értéket megkaparintottak. Caprili ugyan beszámolt a szövetség megerősítéséről, de azt sem tagadhatta, hogy Bakóc nem értette, hogy miért csak hónapokkal később jelent meg a testamentum ügyében. Sőt, maga Bakóc is nagyon kínos helyzetben volt, hiszen neki is tartozott Hippolit. Végül annyit tudott elérni, hogy a király fogadja a ferrarai ügykövetet.¹²⁵ Caprili valódi kálváriája még csak ekkor kezdődött, a csúfos kudarcot azonban Bakóc már nem érte meg, ahogy a kölcsönt sem fizette vissza senki. 1521. június 15-én halt meg Esztergomban.¹²⁶

Összegzésképpen elmondható, hogy 1496 és 1520 között változó intenzitással ugyan, de rendszeres kapcsolatban állt egymással Bakóc Tamás és Estei Hippolit. Mindketten a kiegyensúlyozott viszonyra törekedtek, egymás érdekeit szem előtt és tiszteletben tartva. Közös – gazdasági és politikai – érdekeik mentén igyekeztek profitálni a személyüket összekötő ügyekből esetleges ellentéteik ellenére is. Az utóbbi időben elérhetővé vált diplomáciai forrásanyag adatai pedig érdemi adalékokkal szolgálnak a kutatás számára, és színesítik a korszakról kialakult képünket.

¹²¹ Vestigia 2288; E. Kovács 1992: 106; MNL OL DF 237929 (1520. márc. 3.).

¹²² C. Tóth 2015b: 61; KRISTÓF 2015: 184; KRISTÓF 2018: 159–160.

¹²³ Vestigia 40, 1913 (1521. jan. 16.); FRAKNÓI 1889.

¹²⁴ Vestigia 1910 (1520. okt. 23.); Vestigia 1909 (1520. nov. 18.).

¹²⁵ Vestigia 40, 1913 (1521. jan. 16.); KRISTÓF 2018: 160–161.

¹²⁶ FRAKNÓI 1889; C. Tóth 2017: 29. Sugár Bakóc halálának a dátumát 1521. június 12-re teszi. SUGÁR 1984: 198; BALOGH 1956: 137.

Kriston Dorottya Anna

ÚJABB FORRÁSOK MÁTYÁS KIRÁLY HALÁLHÍRÉNEK TÖRTÉNETÉBEN*

OTDK-pályamunkámban Mátyás király halálhírének történetével kapcsolatban a Milánói és a Modenai Állami Levéltárban, illetve az MTA Kézirattárában őrzött, Simonyi Ernő által összeállított *Flórenci Okmánytár* negyvennégy forrását közöltem.¹ Jelen dolgozatban a kutatás folytatása során előkerült leveleket adom ki. Az OTDK-dolgozat lezárását követően a kutatást a Modenai és a Mantovai Állami Levéltárban folytattam tovább, immár nemcsak a kifejezetten magyar vonatkozású forrásanyag, hanem az itáliai államok egymás közti levelezésének vizsgálatával. Ez tapasztalatom szerint a további hungarikakutatás egy új irányvonalát is kijelölheti. Jelen tanulmányban az ily módon újonnan feltárt forrásokat közlöm, illetve a teljes forrásbázisból levonható következtetéseket mutatom be. A már publikált leveleket tartalmi szempontból nem mutatom be. A dolgozat végén összegző táblázatban foglalom össze az OTDK-dolgozat és a kutatás folytatásának eredményeit.

Az összesen ötvennégy forrás formai jegyeiben megfelel a korabeli diplomáciai levelek normáinak. Nyelvük öt latin kivételével olasz. A *Flórenci Okmánytár* forrásai „kilógnak a sorból”, ugyanis Simonyi Ernő a másolásnál elhagyta az intitulációt, a datációt és az aláírást. Ahogy már említettem, az alábbiakban bemutatott további tíz forrás pedig nem formai, hanem tartalmi szempontból érdekes. Az itt közölt követjelentések ugyanis kizárólag az itáliai államok közötti levelezésre szorítkoznak, és bár a 8-as számú hosszán kitér a magyar ügyekre, ezekben a téma csak egy a sok közölnivaló közül, és az OTDK-dolgozat forrásaival ellentétben itt csak ritkán esik szó a magyar trón örökléséről, amely a király halála után az itáliai államok számára központi kérdés volt.

A magyar király halálával kapcsolatos hírek, illetve az erről szóló források értelmezése szempontjából fontos, hogy tisztán lássunk az információáramlás korabeli sebességével kapcsolatban. Ezért először általánosságban néhány olyan

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2-I-PPKE-28 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ KRISTON 2019.

példát eleveníték fel, amelyek segítségével képet alkothatunk a hírek terjedési sebességéről, természetesen kiemelten figyelve a Magyarország és Itália közötti híráramlásra.

1410-ben két velencei követ Nagyszombatban találkozott Zsigmond királlyal. A jelentésüket május 18-án küldték el a Signoriának, amely valószínűleg május 31-ére már eljutott a célállomásra. A hírvivők pontos mozgásáról ugyan nincsenek forrásaink, de feltételezhetően a Nagyszombat–Pozsony–Bécs–Graz–Klagenfurt–Villach–Udine–Velence útvonalon haladtak, ami körülbelül 730 km-es távolságot jelent, és ha tizenhárom-tizennégy napra volt szükség ezen táv teljesítéséhez, akkor a futárok napi 52-56 km-t tehetek meg, amit E. Kovács Péter ugyan fenn tartásokkal kezel, de hihetőnek tart.²

C. Tóth Norbert Podjebrád Katalin halála időpontjának meghatározása kapcsán végzett ilyen irányú számításokat. Az általa vizsgált források alapján a Buda–Velence távot a futárok körülbelül két hét alatt tették meg. Aymo velencei követ három levele esetében az elsőre (jan. 26.) a Signoria február 18-án, a másodikra (febr. 12.) március 12-én, a március 31-én keltezettre pedig április 13-án válaszolt. Ez az adat viszont azért lehet félrevezető, mert a levelekre nem tudtak feltétlenül azonnal válaszolni, hanem össze kellett hívni a tanácsot, meg kellett vitatni, majd megfogalmazni a választ stb, tehát maga a levél ennél rövidebb idő alatt is megérkezhetett. Fontos hírek esetében viszont a hírek nagyon gyorsan eljutottak a célállomásra, 1395-ben például Mária királynő halálhíre öt nap alatt jutott el a Budától 1000 km-re lévő Raguzába.³

Lakatos Bálint szerint a Dózsa-féle parasztfelkelés idején Bécsből Velencébe tizenkét-tizenöt nap alatt jutottak el a hírek,⁴ ám ebben véleményem szerint szerepet játszik az is, hogy Mátyás halálával ellentétben ebben a Signoria számára kevésbé fontos esetben nem kellett annyira sietni. Velencébe a magyarországi hírek nagyrészt Horvátországon és Dalmácián keresztül érkeztek. A Köztársaság azért is fontos a hírterjedés szempontjából, mivel innen értesültek a törökök is az európai eseményekről.⁵ A város kapcsán megemlítenéd még a Marin Sanudo 1496 és 1533 között írt naplója alapján Pierre Sardella nevéhez fűződő, Braudel által idézett térkép, aki szerint a kora újkorig a hírek terjedési sebessége maximum napi 100 km lehetett, és ez Bécs–Velence vonalon sokkal lassabb volt.⁶

² E. KOVÁCS 2017: 85.

³ C. TÓTH 2019.

⁴ LAKATOS 2015: 182.

⁵ LAKATOS 2015: 167. Velence szerepéről lásd bővebben: INFELISE 2007.

⁶ BRAUDEL 1985: 424, 426.

Jankovich Miklós szerint 1556-ban a futárok esetében, ha nem váltották a lovakat, akkor 7–12 km/órás, ha pedig igen, akkor 12–15 km/órás átlagsebességgel kell számolnunk. Napi tizenkét óra utazás esetén pedig körülbelül hat lócsere-re volt szükség. Bár nem a korszakunkra vonatkozó, mégis érdekes adat, hogy 1244-ben a 736 km-es Velence–Brünn távolság megtételéhez tizenhat napra volt szükség, 1629-ben pedig a 620 km-es Konstantinápoly–Gyulafehérvár távhoz pedig nyolcra.⁷

A forrásanyagban a hírek terjedéséről a levelek késése kapcsán Francesco Fontana is közöl egy adatot: Szerinte egy lovasnak Bécsből Milánóba tíz nap alatt a legkényelmesebb tempóban is meg kellett érkeznie. A két város kb. 620 km-re van egymástól, tehát napi 60 km komolyabb megterhelés nélkül is teljesíthető.⁸

Az alábbiakban az egyes újonnan feltárt források Mátyás halálhírére vonatkozó tartalmát levelenként vizsgálom meg. Az OTDK-dolgozat lezárásáig feltárt forrásokból és az itt közöltekből is láthatjuk, hogy Mátyás halálhírével kapcsolatban a hír megerősítése mennyire elhúzódott.

Guidoni Aldobrandino, Ferrara velencei követe április 16-án jelenti urának, hogy bár megérkezett Mátyás halálhíre, ez még nem biztos (1. forrás). Másnap, április 17-én írja meg, hogy a köztársaságban három napja tudnak a halálesetről (2. forrás). A halálhír tartalmával kapcsolatban egyedül Aldobrandino április 17-én írott második, a Forrásokban közölt 3-as számú követjelentésben találunk hibás adatot, ugyanis itt arról számol be, hogy a magyar király április 3-án lett rosszul, és 5-én halt meg. Az egy nap eltérés azonban más követnél nem jelenik meg, ebből is láthatjuk, hogy április 14., mint a hír első megjelenése minden bizonnyal valóban a legkorábbi dátum, mivel ekkor még a részleteket kevéssé ismerték. Ugyanitt nyilvánít részvétet I. Ercole d'Estének, Mátyás király sógorának. A tévedés korrigálására Aldobrandino két nappal későbbi, a források 4. számú levelében sem kerül sor. A követ ezt a levelet április 19-én késő este írhatta, ugyanis beszámolt arról, hogy amint megkapta Herkules herceg április 18-án írott levelét, azonnal, még vesperás előtt a velencei priorok vezetőjéhez ment, aki ekkor aludt, és Aldobrandino megvárta, míg felébred. Ez az adat a hírterjedés szempontából is fontos, innen láthatjuk, hogy a (mintegy 100 kilométeres) Velence–Ferrara-táv egy nap alatt kényelmesen teljesíthető volt, mellesleg valószínűsíthető, hogy az út egy részét gyakran hajóval tették meg. A dózse fogadta Aldobrandinót, megköszönte a ferrarai herceg tájékoztatását, és nagyon közvetlenül (*familiaremente*) beszélgetett a követtel a magyarországi eseményekről. Ezek után a követ megismétli, hogy az

⁷ JANKOVICH 1975: 222–223.

⁸ KRISTON 2019: 13. forrás, 3.

a hír jutott el hozzá, hogy Mátyás 5-én halt meg, 6-án pedig a holttestet Corvin János elindította Bécsből Budára.

Az 5. forrásban bizonyos Bendedeus Ferrarából azt írja Isabella d'Este mantovai hercegnének, hogy Mátyás haláláról férjét tájékoztatták, tőle fogja ezt nemsokára megtudni.

Rómában a hír legkorábbi megjelenésének pontos dátumát még mindig nem tudjuk, azt viszont igen, hogy a halálhír valóságtartalmáról a Szentszék április 20-án, vagyis a király halála után pont két héttel nyert teljes bizonyosságot. Bonfrancesco Arlotti, Ferrara szentszéki követe ugyanis arról számol be urának (6. forrás), hogy aznap nyert bizonyosságot, hogy Mátyás király meghalt, bár már jóval korábban eljutott hozzájuk a szóbeszéd.

Április 28-án Alessandro Aretino azt írja Mantovába (7. forrás), hogy Magyarországról nem kaptak újabb híreket – ugyanez a panasz merül föl több másik levélben is. A legutóbbi hír, amely eljutott hozzájuk, az az, hogy a király fia a holttestet Bécsből Budára vitte.

A 8-as számú forrásban Bonfrancesco Arlotti a május 5-én Rómából keltezett levelében hosszasan ír a ferrarai hercegnek a magyar kérdésről. Beszámol arról, hogy a pápa I. Ercole d'Este herceg április 18-i leveléből, illetve Milánóból szerzett bizonyosságot Mátyás haláláról, a Sforzák pedig szintén Ferrarára hivatkoztak, tehát innen tudjuk, hogy a magyarországi eseményekkel kapcsolatban a pápához nagyrészt a ferrarai hercegen keresztül jutottak el a hírek. A pápa ezen a napon szóban fejezte ki részvétnyilvánítását a követen keresztül a ferrarai hercegnek, egyben csodálkozásának adott hangot, hogy nem legátusán keresztül jutott el hozzá a hír. Egyben Arlotti arról is beszámol, hogy a pápa tudomására hozta, hogy a Havasalföldön (*Balachia*) tartózkodó török csapatok, amint értesültek a magyar király haláláról, portyákat indítottak a magyarok ellen, de ezeknek sikerült őket visszaverni, és sok foglyot is ejtettek. Olyan hír is eljutott Rómába, hogy Mátyás törvénytelen fiát királlyá koronázták, valamint az is, hogy Miksa római király csapatai kiszorították a magyarokat az osztrák területekről, bár ez még nem biztos, és sem a pápa, sem más nem hiszi el.

A 9. levélben Giorgio Brognolo, a Mantovai Hercegség velencei követe azt írja, hogy még nem érkezett vissza Domenico Bollani, a Mátyás udvarában tartózkodó követ, de bármelyik pillanatban megérkezhet.⁹ Emellett beszámol arról, hogy több helyről és útvonalon keresztül is az a hír jutott el hozzájuk, hogy Corvin Jánost minden báró és Magyarország minden népe elfogadta királyának.

⁹ Brognolo téves keresztnevet használ, biztosra vehető, hogy a virágvasárnap lovaggá ütött Francesco Bollaniról, Velence bécsi követéről van szó.

Azért, hogy Mátyás halálhírének megérkezze a korábbi és az új források tükrében könnyebben áttekinthető legyen, az ismert adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze. Itt is szeretném ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ezek kizárólag az ismert, forrásokkal dokumentált adatok, a valós kép ennél sokkal összetettebb lehet, biztosak lehetünk abban, hogy számos forrás megsemmisült vagy elkallódott. A „honnan” és a „hova” kérdések azt jelölik, hogy a feldolgozott korpuszban az információterjedésnek milyen irányai figyelhetők meg.

Állam	A hír első előfordulása	A hír megerősítése	Honnan?	Hova?
Ferrara	04.16. (Caleffini- krónika) ¹⁰	04.17. (48.)	Velence, Róma	Róma, Mantova, Firenze, Milánó, Velence
Firenze	04.17. előtt (8.)	04.17. előtt (8.)	Nápoly, Ferrara	Nápoly, Róma, Milánó
Mantova	04.19.? (49.)	?	Ferrara	–
Milánó	04.16. (8.)	04.24. előtt (23.)	Innsbruck, Velence, Ferrara, Firenze	Róma
Nápoly	04.12. (9.)	?	Firenze	Firenze, Innsbruck
Róma	04. 20. előtt (14.)	04.20. (50.)	Ferrara, Firenze	Ferrara
Velence	04. 14. (46.)	04.17. (46.)	Ferrara	Milánó, Ferrara

¹⁰ SZOVÁK 2016: 142.

FORRÁSOK

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a magyar vonatkozású részleteket félkövérrel jelöltem. A [...] jel arra utal, hogy az adott rész olvashatatlan vagy hiányzik. A (?) jel a kétes adatokat és olvasatokat mutatja.

1. Guidoni Aldobrandino követjelentése I. Ercole d'Este hercegnek
ASMo C.Est. Amb. Ven. b. 7.
Velençe, 1490. április 16.

Illustrissimo Signore mio. Heri gionsi le nove de la morte del quondam Maestà messer Petro Dedo gentilhommo veneciano et di grande extimatione il quale è morto oratore apresso il soldano dal quale l'havea ottenuto ad vota tuto quello che lo era ito per fare secundo me è accertato et precipue havea ottenuto la investitura per lo Reame de Ciipri et alcuni dicono che lo è stato atossicato et alcuni dicono essere morto de schilincia.

Etiam si è dicto il Re de Ungaria essere morto tutavolta non se ne ha altra certeza. A Vostra Excellentia di continuo humilmente me racomando que foelix et bene valeat. Veneciis 16 aprilis 1490

Humile servitore Aldobrandino Guidoni

2. Guidoni Aldobrandino követjelentése I. Ercole d'Este hercegnek
ASMo C.Est. Amb. Ven. b. 7.
Velençe, 1490. április 17.

Illustrissimo Signore Mio. Antonio Vinteguerra secretario di questa Serenissima Signoria è stato in questa hora a mi che sono 22 hore et me ha dicto in nome de la Sua Signoria **che da tri giorni in qua hanno havuto qualche avviso de la morte de la Maestà del Re de Ungaria la quale non l'hanno extimata, né creduta per vera, ma che ultimamente hanno havuto avviso certo del quale ne hanno preso affanno per la bona amicitia tenuta fra questa Signoria et Sua Maestà il che li è parso comunicarlo per lo mio meggio a Vostra Excellentia dolendossene cum le de tale morte perché oltra la affinità quale era fra Sua Maestà et Vostra Illustrissima Signoria sciamo et li era stretta amicitia et benivolencia et sebeni persuadeno dirli cosa li dispiaza per non manchare de lo officio loro per comunicare cum Vostra Excellentia li advisi quali acadeno sono contenti havere facto a mi tale participatione a fine che subito ne advisa Quella.**

Per mi li è stato risposto convenientemente per le lettere mie reingranciando questa Serenissima Signoria quanto più ho saputo. Poi li ho adimandato se hanno adviso de novità facta nel Reame. Me ha risposto dicto Antonio che'l se ha adviso di gran movimento et adveratione de homini et signori a quali il Re li havea tolti stati et terre. A Vostra Excellentia di continuo humilmente me racomando. Quae felix et bene valeat. Veneciis 17 aprilis 1490

Humile servitore Aldobrandini de Guidonis

3. Guidoni Aldobrandino követjelentése I. Ercole d'Este hercegnek
ASMo C.Est. Amb. Ven. b. 7.
Velece, 1490. április 17.

Illustrissimo Signore mio. Lo è venuto la certeza de la morte del Re de Ungaria il quale se infirmete a li 3 del presente et a li 5 morite et secundo se intende tuto quello Reame già ha commenzato ad essere in arme et il conte Bernardino da Segna pare che silgia stato il primo a mettersi in arme secundo li advisi sono qua. A Vostra Excellentia di continuo humilmente me racomando quae felix et bene valeat. Veneciis 17 aprilis 1490 hora 14

E noi parso per questo adviso spazare uno a posta a Vostra Excellentia.

Humile servitore Aldobrandino de Guidonibus

A levélre ragasztott papírszeleten: Qui alligata [...]

4. Guidoni Aldobrandino követjelentése I. Ercole d'Este herceghez
ASMo C.Est. Amb. Ven. b. 7.
Velece, 1490. április 19.

Illustrissimo Signore mio. Subito ala gionta de la littera de Vostra Excellentia de 18 cum la copia de lo adviso de la morte del Re de Ungaria me ne andai a pallazo inanti vespero per volere parlare a la Serenità del priori pe il quale dormea et non li possito parlare et expectai tanto che'l vene parte de la Signoria cum la quale fui et feci tale participatione et communicatione assai reingratiorno Vostra Excellentia de tale Suo adviso et cum mi parlorno molto familiarmente de le cose de Ungaria monstrando che lo adviso de Vostra Excellentia fusse da mettere per vero oltra quilli haveano havuti loro Signorie et tanto più quano che'l Suo adviso dicea che a li 5 il moriete et quello de Messer Beltramo dicea a li 6 era in transito et me disseno che vi era littera che'l filgio [] del Re havea conducto il corpo da Viena a Buda monstrando che altro non havesseno

sentito per novitate alcuna. A Vostra Excellentia di continuo humilmente me racomando quae foelix et bene valeat. Veneciis 19 aprilis 1490

Humile servitore Aldobrandino Guidoni

5. Bendedeus levele Isabella d'Este mantovai hercegnéhez
ASMn AG Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b. 1184.
Ferrara, 1490. április 19.

Ducissa Ferrarie, Illustrissime et excellentissime domine filie nostre amantissime domine Isabelle Estense de Gonzaga marchionisse mantuoane, salutem. Abbiamo ricevuto doe vostre de 16 et 17 del presente ale quale respondendo dicemo che laudiamo assai lo adviso che vi dati de la venuta de lo Illustre Signor Marchese vostro consorte et vostra qua che multo vi ralegra et cussì cum desiderio vi expectiamo a Francesco da Bagnacavallo cum la lista che diceti mandereti manti etiam cum advisarce se'l venirà la Illustre Duchessa de Urbino.

Non mancharemo di fare ogni bene ala moglie et figli di messer Benedecto da la volta per la rechiesta ne fatti et per sua satisfacione et per la compassione li portamo et mandaremo per Uberto dal sacrato et faremoli intendere ogni cosa et anche venendo qua epso messer Benedecto li racordaremo l'utile et bono suo come etiam vedereti et intendereti quando sereti qua a nui et cercano adoperaremo voluntieri et di buona voglia.

Ulterius havereti inteso la nuova de la morte del Serenissimo Signor Re de Hungaria per lo adviso che è sta dato al prefato Illustre Signore Vostro Consorte. Ve sapiamo confortare per ogni respecto che transferendovi qua. Veniati vestita de morello perché cussì s'è vestita vostra sorella. Et bene vale.

Ferrarie 19 aprilis 1490

N. Bendedeus

6. Bonfrancesco Arlotti (?) követjelentése I. Ercole d'Este herceghez
ASMo C.Est. Amb. Roma b. 5
Róma, 1490. április 20.

Illustrissimo et Excellentissimo Signore mio. **In questa hora et momento per bona via da palazzo sum advisato che la Santità de Nostro Signore ha la certeza de la morte de la Maestà del Signore Re de Ungaria et dico la certeza perché prima se era ben sentuto qualcho remore ma non se credeva.**

Heri s'è partito lo Illustrissimo Signore Duca de Urbino, el quale ha lassato uno bono odore de fama et opinione de la prestantia et virù presente et futura de

Vostra Signoria con la quale menti li è stata non ho manchato de fare de continuo el debito officio de lo Ambasciatore de la Excellentia Vostra Pridie el papa li feci pranso honoratissimo al palazzo de Vigna sua et cussì ne lo partire lo ha facto multo honorare.

⁴Per la freta de scrivere la presente non accade altro che dire se non che tutte littere de Vostra Excellentia ho recevte per li quale facta che haverò la diligentia farò la debita risposta mai si quanto sia per la lettera che parla de li facti mei me pare de essere in li primi et pegiori termini de essere passato de bone littere et de bone parole perché questa non è la prima volta che habia havuto simile et anche migliore per la qual cosa me ritrovo pessimamente contento quia ubi opus est facto verba non sufficiunt et mi et li mei creditori havemo aspectati et con mie parole et zanze li ho portati insina a questa pasca passata per lo ultimo termino il che essendo fallito pensi Vostra Excellentia di che animo mi trovo che sum più che disperato vidermo incorso in vergogna, danno et disordine per la qual cosa non scio che dire, né fare più, se non ricomandarmo in gratia de Vostra Illustrissima Signoria ala quale per lo passato me sum sforzato farli intendere la necessità mia, ma poco mi è gionato in modo che non me ne resta se non uno de fugirmo da Roma.

Raptim. Ex Urbe die 20 aprilis 1490

Servitor B. episcopus

7. Alessandro Aretino levele Giacomo Probóhoz

ASMn AG Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b. 1231.

Ferrara, 1490. április 28.

Messer Jacomo mio. Per le vostre due ho inteso quello che me era prima manifestissimo, cioè el bisogno vostro per el quale mi pregati ad sollicitare messer Hieronymo per le taxe. Dicovi che le havea in memoria et hogelo recordato qualche volta. Nondimeno ho havuto molto charo che vui gli habiati scripto detteli la lettera lecta tutta in presentia mia me disse queste formale parole scrivi messer Jacomo ch'io sto tardo a parlarne alo Illustrissimo Signore Nostro per volerlo servire perché in due cose me bisogna advertire l'una che me occorra la comodità a mio modo l'altra che gli sia loco perché quelle taxe levate a la familia de Madonna como a lui disse a Mantua erano già dispensate et volendolo dire al signore se prima non havesse el nostro dubio faria perzò ma dilli che'l stia sopra di me che lo servirò ogni modo et se ben el tempo andasse inanti, farò poi che la taxa cominzarà a tal hora che'l non haverà perduto niente et perché io sun certissimo che'l sia ad extremità quando fusse a Mantua, gli prestaria più presto dinari et retenirmeli

poi de le taxe che correre in fretta per expedirlo et non lo servire quello ch'io gli dicesse poi circaciò non me extenderò altramente basta che doveti essere certo per questa risposta se feci l'offico de l'amico et credo che ve servirà et parme che'l ve sia disposto. ⁴Ve ricordo ben ad non publicare la cosa, né pur a dire cun persona del mundo che gli cercate et fate in questo mio a senon altramente ve ritornaria più presto a danno che ad utile dicovi di novo a persona del mundo da Lodovico donatione infora quem sempre excipio et il simile dico de tutte le altre vostre cose, ne parlo invano quanto fareti li facti vostri più secretamente tanto meglio ne/ve reusirano sapienti paura ho havuto grandissimo piacere intendere che'l magnifico messer Francisco nostro patrone sia ridotto in bon termine cussi ve prego ad continuare la rubrica et avisarmi se la Maestà Sua ha anchora tolto la possessione del decreto et si [] novi habetis tam ex urbe que extra. ⁵**Nui non havemo qua cosa alcuna né de Ungaria, né de altroe salvo che se intende che'l figliolo del Re se partì col corpo del prefato da Vienna et andoe a Buda. Ogniuno se maraviglia molto che non se habia qualche particolarità.** Madama Camilla per quello se habia qua, non è partita, ma era per partirse le robbe sue sono ben passate de qui del andarli nui incontro non ho parlato alo Illustrissimo Signore Nostro, né me pare parlarline. ⁷Raccomandome a vui []amici. Ferrarie 28 aprilis, 1490

8. Bonfrancesco Arlotti követjelentése I. Ercole d'Este herceghez
 ASMo C.Est. Amb. Roma b. 5.
 Róma, 1490. május 5.

Illustrissime Princeps et Excellentissime Domine Dominus Observandissime. Alla hauta de la lettera de Vostra Excellentia de 18 del passato insieme con la copia de quella del []di Costabili de aviso de la morte de la felice memoria del Re de Ungaria già primo la Santità del Papa in haveva la certeza como subito scripsi per la mia de 20 pur del passato. Nientidimeno ho facto intendere al []la nostra diligentia anche con l'altra de 24 et apresso le lettere ho di continuo raccomandato le cose del quello Reamo a Sua Santità per ogni bon respecto publico et primato et con più efficaci mi è stato possibile. Breviato el papa ha comendato et rengratiato Vostra Signoria gemendo et dolendoli questa morte perché como ricorda Vostra Signoria lo era uno gloriosissimo principe et de grande virtù et estima confessando che la xanità ha facto grande iactura et perdità perché Sua Maestà era uno antimurale et una forteza in expugnabile a xani contra lo turco et infideli et in specie Sua Santità se doli et compatisse con Vostra Signoria per la perdità et danno che vi ritorna a

Quella in più modi como disse ben intendere il tutto et anche lo chiarito diffusamento et quanto fusso in lui non mancharia in cosa alcuna possibile a questa sede et già haveva concluso insieme con il Collegio di Cardinali de elegere et mandare uno cardinale legato mai siché non se inviaria se non quando primo fusso inteso lo indrizo et asseto se diostrasso in quelle cose perché secondo il bisogno et le circostantie se limitaria più ad uno cardinale che ad uno altro perché lo havesso ad esser legato commune et non suspecto et ancho disse Sua Santità che se indusiaria a mandare per expectare che'l sia adimandato ne invitus aut ingratus esset et per dare la medicina secondo se scoprirà lo malo concludando Sua Santità staendo maravigliosa se insina a questa hora non se habia per bona via benché stima essere vero quello scriva Vostra Excellentia che'l proceda da essere le strate rote vi conforta pur assai ad essere vigilate et comunicarli quanto haveriti de aviso da quelle parte perché lo è certo che Vostra Signoria debi havere primo et più sentore de quelle cose ricordando che quilli de Milano quando scripsini de questa morte la porseno como nova havuta da Ferrara como ho dicto lo aviso de la morte non c'è insina a questa hora cosa certa mai si cussì [] fui dicto prima che li turchi che son in li confini de Balachia intesa la morte del Re havevano facti certi insulti contro ungari li quali ungari []morte et captuta de multi turchi. ⁵Secundo è stato dicto che'l figliolo del Re bastardo è stato facto Re. Tertio se dice mo che todeschi hano rempenti l'Austria, ma per non essere certi anchora el papa non lo credo, né anchi altri.

Lo ambasiatore del Reverendo vesco [] che staeva qui per lo Re de Ungaria subito s'è partito in Anchona per fare via per a qua.

Signore ho multo ben inteso et notato la lettera de Vostra Excellentia la quale parla del compatere et conserire insieme con li altri ambasciatori in questa dieta et breviter dreto la prima volta essendo accaduta la morte del Re de Ungaria pare se sia facto una pausa et posto un pocheto de silentio et cussì tra ambasciatori de la lega non è stato dicto altro circa el respondere et compatere unitamente mai si havendo compreso multo ben la mente et comissione de Vostra Excellentia circa al governo mio per la obligatione et spesa se havesso a fare non me è parso, né pare scopriemo altramente senza causa, basta che a mi è nota la volontà et comissione vostra et tenerola ben in memoria et exponarola ben loco [] como ancho avisarò Vostra Excellentia del progresso de tutte cose.

Havendo mostrato et facto legere al papa la littera che contineva tanta actione de gratie et tanta dimostratione de gratitudine de Vostra Excellentia verso Sua Santità per opera facta con lo Illustre Signor Ludovico Duca de Bario quella

ne è restata satisfacta et de bona voglia et lo simile fa facto lo Illustrissimo et Reverendissimo Monsignore Asca siché non bisogna [] dice altro più.

Per le replicate calde comissione de Vostra Excellentia ultra la diligentia mia col papa et altri con chi è bisognato nel facto de messer Guido di Manfredi ultimamente me son ritrovato insieme con lo ambasciatore fiorentino ala presentia de Sua Serenità et facta ogni instantia et ricomendatione quella se è risolta a donarli la vita li beneficii ante dice che li riservano ala dispositione del cardinale de Santo Giorgio del quale messer Guido è familiare et non poi desperare che vi faci se non secondo la sua volontà ma si chissi Sua Serenità che intendeva li/li fusso la satisfactione et contento del cardinale de Santo Clemento.

Altro più non parsi a nui replicare et importunare se non che pur assai fui ricomandato messer Guido a Sua barone intuito pietatis del patre digno et bono gentilhomo honore de la casa sua et postremo de non fare desfavore a parecchie sorelle che'l teno a maritare. ¹¹L'ambasciatore fiorentino mi non cessanio de pensare et operare perché la gratia del papa sia avangiata sopra de quello e tuto.

Signore, con la lettera de Vostra Excellentia in mano havendo facto la debita ricomendatione circa lo adaptamento de le cose del stato de Pesaro per la investitura de quello Illustrissimo Signore presertim essendoli il piacere et contento de la Illustrissima Madama Camilla et brevitèr ben ridendo me feci intendere che la causa de questa longèza procedeva dal dinaro che non era prompto dicendo non est amicus né qui bona nostra tollit Io ho facto intendere di continuo le littere et comissione che tengo in questa materia ad uno messer Dominico che sollicita questa causa et ancho l'opera facta col papa in nome de Vostra Signoria et facto offerta opportuna a ciò ¹⁴et in gratia de Vostra Illustrissima Signoria di continuo me ricomando. Ex Urbe, die 5° maii 1490

9. Giorgio Brognolo követjelentése II. Francesco Gonzaga herceghez
ASMn AG Corrispondenza Estera, E.XLV.3. b. 1433. Venezia – Giorgio Brognolo
Velenca, 1490. május 17.

Illustrissimo Signore Mio. Scripsi questi dì proximi una mia ala Excellentia Vostra et la dritiai a Ferrara per Simone schiavo col veluto cremesi che quella mi scripse li dovesse mandare. Hora stimando che la debba esser ritornata a casa: mi è parso pazarli questo misso et avisarla come novamente in questo ultimo preghati è stato casso el Signo Frachasso et benché la cosa non sia anchora divulgata ma sia fra pochissimi persone niente di meno io la ho de tal loco che la tengo per ferma de la causa de questa cassatione se ne parla variamente. Alchuni dicono per havere lui sparlato de questa Illustrissima Signoria altri affermano et questo mi va più

permente che havendo lui bon tempo fa praticato de accunzarsi col stato de Milano col mezo de li fratelli tandem la cosa havea havuto effecto in questo modo cioè che se li dava el soldo de 500 cavalli come ha qua cun certa provisione per la persona sua et apresso li era promisso in dono la valle della Lugana et essendo questa cosa pervenuta a notitia de questa Illustrissima Signoria quella per honore suo non ha voluto aspectare che epsò signor Frachasso li domandi licentia ma ha fatto quanto di sopra ho ditto. El cancellero suo intesa questa cosa se è levato questa nocte et aviatosi verso Ravenna dove esso signor Frachasso sub spetie de giostrare era andato per cavare più denaro che'l potea de le stantie sue quale ha li per 200 cavalli avisando la Excellentia Vostra che'l dicto suo cancellero sabbato mattina fu expedito de una pagha et la sera medesima si prese la parte in preghati che se havessero prima inteso questa conclusione non haria tochato uno denaro.

Questo non è per ho anchora divulgato immo come ho ditto se intende fra pochi quello che più ultra intenderò circa questa materia lo significarò ala Excellentia Vostra. Non so mo seguirà del signor Antonio Maria. Credo bene che restando solo dal canto di qua non se ne debba havere gran confidentia et tanto più quanto che come sa la Excellentia Vostra lerà assai più desiderato da canto di la che lo fratello. **Anchora non è giunto el Magnifico messer Dominico Bolani oratore in Hungaria ben se aspetta in dì de dì come scrissi questi dì passati ala Excellentia Vostra et per diverse vie se intende che tuti quelli populi et baroni danno la obedientia al figliolo del Re et che facifichamente esso succederà in quello stato.** Questi dì è giunto uno gruppo da Corphu, el quale per quanto ho inteso, ha portato licefe de questo tenore che'l turcho havea mandato fuora in armata due nave et dece galee per certi catelani et corsarii che erano venuti sul colfo erasi divulgato qua fra populani che'l era curso a Corphu ma havendo voluto intendere el vero de questa cosa trovo in effecto essere a puncto come di sopra ho ditto. Di novo non ho altro che dire ala Excellentia Vostra ala Quale per el latore presente mando tre donzene de canti et tre de sottanella secondo la mi scrisse questi dì passati le quale per messer Petrobono quale si è ritrovato qua sono state ellecte per le migliore che siano in questa terra. Raccommandomi sempre in bona gratia de la Excellentia Vostra. Venetiis 17 maii 1490

Fidelis servitor

Georgius Brognolus

Kuffart Hajnalka

AZ ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG PÉNZÜGYEI ÉS SZEMÉLYI
ÁLLOMÁNYA ESTEI HIPPOLIT ÉRKEZÉSE ELŐTT
Adatok két számadáskönyv alapján (1486–1487)*

A rendelkezésre álló írott forrásokban Beatrix királyné azon ötletéről, mely szerint unokaöccse, Estei Hippolit kerüljön az esztergomi érseki székbe, a nápolyi Perotto Vesach a ferrarai hercegnéhez, Eleonora d’Aragonához intézett leveléből értesülhetünk először.¹ Ebben azt írja, hogy Beatrix olyannyira kesergett testvére, Giovanni d’Aragona esztergomi érsek halála miatt, hogy Mátyás a kedvére akart tenni azzal, hogy bármely rokonát meghívhatja az érseki székbe tetszése szerint,² ennek jeléül a nápolyi Barnabò Branciát megerősítette az esztergomi kormányzásban. Beatrix választása nővére második fiára, a születésétől papi pályára szánt Hippolitra esett, amely ötlet Mátyás királynak is kedvére volt, mivel olyan, politikailag minél súlytalanabb személyt keresett az esztergomi érseki méltóság betöltésére, akinek a bárók körében nincs befolyása. Perotto ezt követően dicsérő szavakkal illette az érsekséget, amelyet saját állítása szerint három évig és nyolc hónapig kormányzott,³ áradozott a gazdagságáról, évi 19 000 forint bevételéről. Az esztergomi érseket az ország első bárójának, a legfőbb méltóságnak, született legátusnak⁴ titulálta, egyszerűen Esztergomot egy „kis pápaságnak” tartotta.⁵ A levél végén külön kiemelte, hogy az érseket háromszáz lovas szokta kísérseni, mindezért a hercegi párnak nem érdemes kihagyni ezt a kiváló lehetőséget. Mátyás király 1486.

* A tanulmány elkészítését a Kubinyi András Középkortudományi Alapítvány támogatta.

¹ BERZEVICZY 1914: 73–75 (1485. dec. 6.).

² Berzeviczy szerint Mátyás azért fogadta el Beatrix kívánságát, hogy megnyugtassa és kárpótolja Corvin János Bianca Maria Sforzával képviselet útján kötött házasságáért, vö. BERZEVICZY 1908: 422. Enrica Guerra ezzel szemben úgy vélte, hogy Mátyást meglepte Beatrix túlzott politikai érdeklődése, és ezzel akarta felesége ambícióit lekötöni, vö. GUERRA 2011: 158.

³ 1481. márc. 16. és 1483. nov. 13. közt kormányzó és várnagy, ld. C. TÓTH 2017: 26.

⁴ Az esztergomi érsekség primási és legátusi jogára ld. KUBINYI 1999c: 141.

⁵ „La signoria vostra illustrissima sa che io lo ho tenuto in governo tre anni et hocto mesi, et so che ei in uno anno ne ho extracti 19 000 docati contanti, senza victoagli et vini che de vini solo fa milli bocti et pesse et altri intrate, ei el primo barone del regno et la prima dignità, ei legato nato. Concludo et dico che ei uno piccolo papato.” BERZEVICZY 1914: 75.

április 1-jén Hippolitnak adományozta az esztergomi érsekséget, noha a döntés komoly botrányt keltett itthon és Rómában is, a pápai megerősítés elnyeréséhez pedig uralkodásának egyik legnehezebb diplomáciai csatáját kellett megvívnia a Szentszékkal.⁶ Egy évvel később, 1487. május 21. napján állította ki a pápa a Hippolit esztergomi érsekké való kinevezéséről szóló bullát, három héttel később, június 18-án az ifjú érsek nagyszámú kíséretével elindult elfoglalni székhelyét.

Időrendben két olyan Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvet ismerünk, amely Estei Hippolit Magyarországra érkezése előtt, de már az ő hivatali idejében, 1486 áprilisa és 1487 szeptembere között keletkezett. Szerzőjük Lorenzo Teodato d'Aversa számvevőtiszt, akinek kilétéről bővebb információ egyelőre nem áll rendelkezésünkre. Elképzelhető, hogy köze lehetett Beatrix királyné titkárához, Santo d'Aversához.⁷ A Nápolyhoz közeli Aversa jó belépő lehetett a királyné udvarába és valamilyen jövedelmező tisztség elnyerésére. Valószínűnek látszik, hogy Teodato is egy Beatrixhoz köthető dél-itáliai személy, aki a királyné udvartartásából az esztergomihoz szegődött talán éppen magának a királynénak a parancsára, vagy Santo d'Aversa közbenjárásának köszönhetően. Nem volna példa nélküli, sőt, a korabeli viszonyok közt inkább bevett szokásnak mondható, hogy valakinek az atyjafia befolyása szerez valakinek állást. Egy másik eshetőség, hogy Teodato a korábbi érsek, Giovanni d'Aragona megbízásából érkezett magyar földre, és lépett az érsekség kötelékébe. Ennek azonban ellentmond, hogy az érseki székhelyen való alkalmazásának kezdetét ő maga 1487. január 11-ére tette,⁸ ugyanakkor Giovanni d'Aragona halálát követően akár Beatrix udvarához is csatlakozhatott. Január 11-én rajta kívül még igen sok szolgát vettek alkalmazásba Barnabò Brancia,⁹ az esztergomi érsekség kormányzója nevében. Ebben az időben, 1487 első hónapjaiban egyfajta elszámolás történhetett a Bécsben tartózkodó királyné¹⁰ és a ferrarai követ, Cesare Valentini előtt.¹¹ Teodato sajnos nem rögzítette bejegyzéseinek helyszínét, de alighanem ő is Bécsben tartózkodott. Két kötete alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a királyné, aki már türelmetlenül várta Hippolit érkezését, Bécsben elkezdte szervezni unokaöccse leendő érseki személyzetét, feltehetően saját udvartartásából irányítva át embereket, talán ilyen

⁶ Hippolit kinevezése körüli politikai és kánonjogi vitákról részletesen értekeznek: FRAKNÓI 1902: 229–236; TUSOR–NEMES 2011: 11–14; BEKE 2003: 223–224.

⁷ Latinos formában: Sanctus de Aversa. Ld. BERZEVICZY 1908: 390–393.

⁸ ASMo Cam. AdP 684, fol. 5r (3) (ld. Források). Zárójelben az eredeti oldalszámot közlöm.

⁹ A magyar szakirodalomban Brancha Barnabásként terjedt el, vö. C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016: 28.

¹⁰ HORVÁTH 2011: 135.

¹¹ ASMo Cam. AdP 683 (ld. Források), bővebben a számadáskönyv ismertetésénél.

lehetett maga Teodato is. De bárhog is került a számvevőtiszt Esztergomba, személye mindenképp a nápolyi körökhöz köthető. Hozzá hasonlóan nápolyi ember volt a várnagy, Alfarello Ferracci, akit vagy a királyné, vagy Giovanni d’Aragona állíthatott a vár élére.¹² Bár a ferraraiak egy várnagyot is terveztek eleinte Hippolittal küldeni,¹³ erről a szándékról hamar letettek, feltehetően Beatrix 1487. január 7-én kelt levelének hatására, amelyben leírta, hogy várnagyot ne keressenek, és ha kineveztek is valakit, vonják vissza a kinevezést, mert a fivére idejében mindenki megelégedésére szolgáló várnagyot megkereste és visszahívta Magdaloni grófjának¹⁴ szolgálatából a posztra.¹⁵ Ferracci 1487. május 21-től¹⁶ egészen 1498 nyaráig meg is maradt várnagyi tisztségében. Maga a nápolyi király, II. Ferdinánd is további szolgálattevőket vezényelt Ferrarába (s ezen keresztül Esztergomba), akiket lánya és unokája szolgálatára kívánt rendelni: Perizio d’Atanaso¹⁷ varga, Palamidese¹⁸ fűszeres mester hivatalosan akkor lépett az érsek szolgálatába, amikor a legtöbb ferrarai, 1487. június 18-án, de előzetesen a nápolyi követtől, Battista Bendidiótól (máshol Bendedei) már mindketten kaptak illetményt, nyilván a Nápolyból Ferraráig tartó útra.¹⁹

¹² MNL OL DL 238297 a Giovanni d’Aragona alatti szolgálatára utal.

¹³ ASMo CS b. 386, fasc. 85, 2037. IV/2. (all. a).

¹⁴ Diomede Carafa (1465–1487).

¹⁵ „Nui per un altra nostra scripsemo ala signoria vostra che non bisognava fare provisione dela persona che haveasse ad essere castellano de Strigonio perché nui et lo signor re, nostro consorte haveamo scripto ad uno Alfarello, quale era stato castellano in tempo dela felice memoria del cardinale nostro fratello, et alo tempo che messer Cesare, suo ambasciatore li scripse che se facesse electione loco del castello, seguio, perché quillo castellano secundo ne fo scripte da Napoli, se era accorzo ali servitii del spectabile conte de Magdaloni, da poi havendo lui medesimo scripto alo dicto signor re et ad nui che volea venire per haverelo promesso. Scripsimo ad vostra signoria allora che non cercasse fare altra provisione de dicto castellano et ad Alfarello prefato scripsimo che devesse venire, el quale credemo venerà ben presto.” Vestigia 2001. MHH DEM: III, 235, no. 143 (1487. jan. 4.). Beltrame Costabili kormányzó a várnagyot mint a nápolyi király alattvalóját ajánlotta Eleonora hercegnének: „Questo castelano chiamato Alpharello Ferace subdito de la maestà del signor re vostro padre me ha pregato lo ricomandi a vostra excellenza.” Vestigia 2728 (1487. szept. 27.).

¹⁶ ASMo Cam. AdP 702, fol. 3r. (1.)

¹⁷ Morselli kiadásában nevét tévesen Prieco Damasio da Napolinak olvasta, MORSELLI 1957: 47.

¹⁸ Személyéről bővebben: ZOLNAY 1977: 336–337.

¹⁹ Vö. ASMo Cam. AdP 682, fol. 72r (48.): Petro 13 forintot, Palamidese 15-öt kapott, valamint közösen 10,5 forintot a költségekre.

Cesare Valentini első benyomása alapján dicsérő szavakkal illette az esztergomi számadásokat, irigylésre méltónak találta a könyveket, amelyek ekkor valószínűleg már Teodatóhoz voltak köthetők.²⁰

Teodato mindkét kötetében egyes szám első személyben szólalt meg, sok latinizmust (pl. *Caesaro, sequitur, condam, olim*) használt, egy ízben pedig át is váltott latin nyelvre.²¹ Az éves bére 72 forint volt, ezen felül saját, szolgálinak, valamint lovainak ellátmánya is járt a számára.²² Számlájának első bejegyzésén háromhavi béreként 18 forintot tüntetett fel, amelyet a néhai Brancia kormányzótól kapott. Brancia haláláról a számadáskönyvekben nem szerepel pontos adat, Valentini azonban 1487. április 21-én jelentést küldött a ferrarai hercegnek, amelyben tájékoztatta őt a kormányzó elhunytáról és az esztergomi gazdaság irányításának átvételéről, tehát Brancia halála április közepére tehető.²³ Teodato augusztus és szeptember folyamán, a Branciától kapott 18 forinton fölül további 34 forintot kapott három részletben. Szeptember 25-én gyakorlatilag végkielégítést fizettek neki,²⁴ 26 és fél forintot, így nyolc és félhavi bérre tett szert összesen az Esztergomban töltött idő alatt, amely megfelel kikötött feltételeinek. Helyét Piero Pincaro da Parma vette át.²⁵ Pincaro 1487-es főkönyvében hivatkozott Teodato kötetekre, valamint megállapította belőlük Cesare Valentini kormányzó április és szeptember 22. közötti összes bevételét és kiadását a vár számára, tehát a két meglévő köteten túl Teodátónak kellett hogy legyen egy vagy két 1487-re vonat-

²⁰ „Ad epsa maestà è parso che io intervenga per uno ad vedere, esaminare e calculare le ragioni del governatore de Strigonio, e per quello, che ho visto insina, qui non posso giudicare se non quello, che universalmente è existimato e reputato homo bono, integro, sincero e tutto da bene, e così il scrivano suo ha tenuto gli libri soi talmente scupert e regulati, che per la duence scusaranno un bon registro, ad chi per tempora haverà tal governo finito, che sera tuto il calchulo che molto non gli resta. Credo, che la maestà della regina ne mandarà un compendio dello introito e de lo exito alla celsitudine vostra e per epso potra intendere che se lo archiepiscopato ha grande intrata, ha etiam gran spesa, e mandando epso compendio sua maestà, seria dil parere, che per altre mie gli ho scripto, tuttavia me ne reporto al giuditio prudentissimo di quella.” MHH DEM: III, 256, no. 154.

²¹ ASMo Cam. AdP 683, fol. 7r (ld. Források): Bajcs Szent Mihály-napi censusbefizetését latinul rögzítette.

²² ASMo Cam. AdP 684, fol. 5r (3) (ld. Források).

²³ Vestigia 1568 (1487. ápr. 21.), MHH DEM: III, 286–287, no. 173.

²⁴ ASMo Cam. AdP 684, fol. 5r (3). (ld. Források)

²⁵ Fügedi csupán egy lábjegyzet erejéig tért ki a két itáliai számvevőtisztre, s kettőjük közti váltást 1488-ra tette – FÜGEDI 1960: 86, 23. jegyzet –, pedig a számadáskönyvek vizsgálatával szinte napra pontosan feltérképezhető az átmenet, ahogyan Pincaro átvette az érseki gazdaság számvitelét elődjétől.

kozó, kiadásokkal és bevételekkel foglalkozó számadása is, amelyek Esztergomban maradtak a számvevő leváltását követően.²⁶

Teodato írásképe humanista kurzív, két könyve bő szövegezésű, jól tagolt felépítésű. Pénznemként általában a dukátot és váltóegységeként a dénárt használta, de néhány összegzésnél dukát helyett mégis forintot írt.²⁷ Csak a rektó oldalakon könyvelt, a verzók általában üresek. Mindkét kötetében elsősorban a verzó oldalakra jegyezte a számlákat, minimális kivétellel.²⁸ Emellett a *dè havere* formula jelenik meg az alkalmazottakról vezetett számadásában, míg a *dè dare* az 1486-ról elmaradt bevételeknek nyitott kötet jellemző fordulata.

Az 1486-ból elmaradt bevételek számadása (1487)

A fólió méretű restaurált füzet eredeti borítója nélkül, de jó állapotban hozzáférhető. Összesen nyolc fólióból áll, eredeti lapszámozása nem volt, kilenc oldalon szerepel benne írás. A második lap alsó harmadánál egy nagyobb szakadás látható, a szöveg viszont csak kis részben csonkult, a kevés hiányzó szakasz kikövetkeztethető a szöveggörnyezetből. A harmadik lap jobb felső sarkán egy nagyobb tintafolt éktelenkedik, amely szerencsére nem érinti a szöveget. Minden, szöveget tartalmazó oldal Jézus nevének rövidítésével (IHS) indul. Könyvelésének technikája egyszerű, egyetlen esetben találunk kétoldalúnak tűnő számlát (2verzó – 3rektó): ezek azok az összegek, amelyeket Branciának nem sikerült behajtania, és Cesare Valentinire hárult ez a feladat. A folyószöveget Teodato egy középső oszlopba rendezte, mellette a jobb oldalon vetítette ki számszerűsítve az összegeket, nagy „N” betűvel jelölve, ha nem történt befizetés. Összesítés két esetben fordul elő, mindkettő a 7 rektó oldalon, az 1486. évről elmaradt Szent Mihály-napi cenzus számláján. Noha a cím és a bevezető szöveg szerint a kötet az 1487-es év bevételeit

²⁶ „como apar per el libro dela usita di Lorenzo d’Aversa fu scrivano” ASMo Cam. AdP 682, foll. 135–136r (112).

²⁷ Amennyiben ő írta az összegzéseket, akkor úgy tűnik, hogy a korabeli könyvelés egyik alapszabályának nem tett eleget, ugyanis nem egységes megnevezést használt a pénznemre. Pacioli alapműve ugyan még nem jelent meg ekkor, de ezek az alapszabályok közmegegyezés szerint már érvényben, alkalmazásban lehettek. Mégsem érdemes szemére vetnünk a következtelenséget, hiszen a forint és a dukát megnevezés a Magyar Királyság területén szinonimaként ugyanarra a pénzegységre volt értendő (vö. FÜGEDI 1960: 84). Ez a pénzegység pedig azonos volt a számítási forintnak nevezett értékkel, amely 100 dénár elméleti váltóegységeként működött, s korszakunkban többnyire megegyezett a kivert aranyforinttal. Vö. HORVÁTH T.A. 1959–1960: 33–34; KUBINYI 1964: 376, 393–394. Az aranyforint árfolyamának enyhe emelkedésére: E. KOVÁCS 1992: 194–195; TEKE 2007: 978. Tanulmányomban ezért az összegek megjelölésénél tört számmal utalok a számadásokban a forintok mellett megadott dénárookra.

²⁸ A szóban forgó helyekről a köteteknél lesz erről szó részletesebben.

foglalja magába, gyakorlatilag nem áll másból, mint az előző évekből fennmaradt járandóságok behajtásainak, regisztrálásának pótlásából. Teodato egy rövid bevezetéssel formálisan megnyitotta a könyvet,²⁹ amelyet azonnal a bő szövegezésű hátralékok jegyzéke követ. A kötetben sehol nem láthatók hivatkozások, amelyek Pincaro rendszerébe való átvezetésre utalnának. A számadáskönyv forrásaként egyedül a Cesare Valentini birtokába került 1486. évi bevételi kötetet jelölte meg.

A legelső számla adatai Gömör, Torna, Zólyom, Árva, Turóc, Liptó és Nógrád vármegye tizedbérletének részleteire vonatkoznak. Barnabò Brancia 1486-ban 4325 forintért adta bérbe e vármegyék nagytizedeit Székely Bertalan, Ambrus deák és György sáfár esztergomi polgároknak, miképpen azt az 1486-os év kiadási kötete is rögzítette, mely a könyvelés pillanatában Cesare Valentini ferrarai követ birtokában volt.³⁰ Ugyanerre a kötetre hivatkozik a Sarlói Jánosnak 1940 forintért kiadott nyitrai nagytized kapcsán. A két összeget a folyószövegben összeadta (6265 forint), és hozzátette, hogy az eredmény feltüntetésre került az általa írt, ún. *declaratoriában*, melynek hitelül Cesare Valentininek és a királyné számvevő írnökának, Bernardo Vitalinak, február 6-án, Bécsben kelt aláírása szolgál.³¹ Ez, a közelebbről nem ismert *declaratoria* feltehetően Ercole I d'Este ferrarai herceg számára készülhetett bizonyságul fia bevételeinek mértékére.³² Ennél is érdekesebb a mondat folytatása, amelyből kiderül, hogy Barnabò Brancia kormányzó a királyné parancsára 1484. január 11-től egészen 1486. december végéig összegyűjtötte az érsekségi számadásokat a *declaratoriába* kerülő adatok miatt. Mindezt azért kellett megtenni, mert három éve nem szedte be és nem ellenőrizte a bevételi és kiadási köteteket,³³ így a királyné parancsára Teodato Brancia kormányzó terhére írta ennek a három évnek a bevételeit, valamint a megállapított 5979 forint 50,5 dénárt, amely nem került beszedésre.³⁴ A következő számlák ennek az összeg-

²⁹ ASMo Cam. AdP 683, fol. 2r. (ld. Források)

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Magának a *declaratoriának* nem találtam nyomát, de minden bizonnyal erre utalhat Cesare Valentini febr. 5-én a hercegnéhez írt jelentése: „Credo, che la maestà della regina ne mandarà un compendio dello introito e de lo exito alla celsitudine vostra e per epso potrà intendere che se lo archiepiscopato ha grande intrata, ha etiam gran spesa, e mandando epso compendio sua maestà, seria dil parere, che per altre mie gli ho scripto, tuttavia me ne reporto al giuditio prudentissimo di quella.” MHH DEM: III, 256. no. 154.

³³ Bár az ellenőrzés hiányát itt a kormányzó szemére vetették, egyúttal kiderül számunkra, hogy létezett rendszeres könyvelés Hippolit érseksége előtt is, amely alapján a hiányokat számszerűsíteni tudták. A szigorú elszámoltatás minden bizonnyal Ferrarának szólt.

³⁴ ASMo Cam. AdP 683, fol. 2r. (ld. Források)

nek a behajtását rögzítik januártól ápriliséig, ugyanis a számlák által kimutatott, ténylegesen beszedett összegek eredménye pontosan 5979 forint 50 és fél dénár.

A tizedek behajtásának elmaradását, illetve késlekedését egy másik forrás is alátámasztani látszik: Beatrix nővérenek egy korábbi, 1486. augusztus 13-án írt levelében³⁵ tesz erről említést – több mint fél évvel a bécsi jelenet előtt. 2000 forintot szeretett volna unokaöccse számára küldeni, hogy mielőbbi indulásra ösztönözze, ezért Brancia kormányzónak parancsba adta, hogy bocsássa a rendelkezésére ezt az összeget. A kormányzó azzal hátrította el a követelést, hogy a tizedek behajtása ilyen korán még nem esedékes, így a királyné a likviditási gondokat a velencei Garzanti bankház segítségével szarvasmarhák eladásából kívánta orvosolni, azzal a kikötéssel, hogy amint rendelkezésre áll, küldi az ígért összeget.³⁶

1487. március 15-én Sarlói János intéző (*officiale de castello*) elszámolást végzett Brancia kormányzóval minden addigi kifizetéséről és arra az eredményre jutottak, hogy 290 forinttal maradt még adós a befizetett 1650 forint után. A többiekkel, Ambrussal, Bertalannal és György sáfárral azt sikerült tisztázniuk, hogy ők több részletben 3993 forintot törlesztettek, és adósak még 332 forinttal. Teodato ezt követően a *declaratoriában* kimutatott 5979 forint 50,5 dénárból levonta a tizedbérlők összes tartozását (622 forintot), és 5357 forint befizetést állapított meg belőle.³⁷ Az adósságokat a szemben lévő lapra vetítette át,³⁸ ahová egyúttal rögzíteni is tudta, hogy Sarlói április 14-én kiegyenlítette a fennmaradó tartozást, a két tétel alá pedig szövegesen is kifejtette, hogy miután Valentini átvette a kormányzóságot, a fennmaradó 332 forint behajtása őreá hárult.³⁹ A pozsonyi dézsmát Vas András és Bodoméri Barnabás szedte, akik ez alkalommal nem fizettek Branciának semmilyen maradékot, de a kormányzó számadásai alapján írt levéllel a kezében Valentini be fogja tudni szedni az 1486-os bevételi kötet

³⁵ MHH DEM: III, 166–168, no. 109.

³⁶ „[...] et havemo ordinato ad lo Venerabile Bernabò Brancia governatore de dicto archiepiscopato, che ne trova dui milia ducati et quelli havuti subito li mandaremo ad vostra signoria accioche possa con piu commodita mandare esso don Ypolito, et perché ancora non se exigeno le decime de dicto archiepiscopato, et non sapemo si cossi presto, se porramo havere li dicti due milia ducati, pero havemo pensato per piu celere expeditione, fare dare ad vostra signoria dui milia ducati, quali deveno ad questa hora essere impotere delo banco deli Garzoni in Venetia, de una certa venditione de bovi, quali li mesi passati mandaymo ad vendere in quelle parte [...]” MHH DEM: III, 167, no. 109.

³⁷ ASMo Cam. AdP 683, fol. 2v. (ld. Források)

³⁸ ASMo Cam. AdP 683, fol. 3r. (ld. Források). Az esztergomi csoport tartozását Pincaro is átvezette az 1487-es *Libro generaléba*, noha itt nem látszik erre történő utalás. Vö. ASMo Cam. AdP 682, foll. 87v–88r (64).

³⁹ ASMo Cam. AdP 683, fol. 3r. (ld. Források)

szerint előírt pénzt. Teodato nem számszerűsítette, hogy mennyiről van szó, csak a Valentininek átadott kötetre és a *declaratoriára* hivatkozott.⁴⁰ A komáromi dézsmát az érsekség két officiálisa, Szabó István és Bernát kezelte, akiknek Teodato 284,57 forint tartozást állapított meg, és amelyet Brancia idejében rendeztek is.⁴¹

A kötet utolsó három számlaegysége már nem tizedbérleteket, hanem az érsekség birtokában lévő településekről befolyó adóelmaradásokat rögzíti. Elsőként az 1486-os Szent György-napi cenzust, amellyel hét falu tartozott. Négy (Hetény, Kiskér, Berzence és Kisölvéd) leróttá tartozását Valentininek, háromról (Pozsonypüspöki, Szunyogdi, Vágsellye) Teodato megjegyezte, hogy a kormányzó Vas Andrásnak adományozta censusukat az intéző szolgálataira tekintettel.⁴² Az 1486-os Szent Mihály-napi censusokat tizenöt helységről szolgáltatták be pótlólag, Lék, Anyala, Bajót, Ímély, Naszvad, Patak, Aha és Csejkő bírói az esztergomi udvar felé fizették be az elmaradást. Bajcs, Vága és Szerdahely a Bécsben tartózkodó kormányzó fuvarozásával, illetve élőállattal róttá le adósságát. Pozsonypüspöki, Szunyogdi és Sellye a pozsonyi intézőkön keresztül fizetett, valamint a Püspökin áthaladó királynénak és Valentininek adott zabot és szénát leszámították a falu tartozásából. Leléd a királyné kertjébe küldött fák miatt 5 forinttal fizetett kevesebbet.⁴³ Végül a Szent Márton és Szent András ünnepe után adósként maradt helységek törlesztettek: Lél egyházi nemesei Tumult Benedeken keresztül 12 forintot, Gyarmat bírója 19 forintot szolgáltatott be. Vajka neve mellett összeg nem szerepel, csak a számla végén egy megjegyzés, hogy Valentini kormányzónak adták át a tartozást.⁴⁴

⁴⁰ ASMo Cam. AdP 683, 4r. (ld. Források) Pincarónak hála ez a hátralék is kiderül: 34 forint 75 dénárral tartoztak az új számvevő számításai szerint, amelyet az 1486-os bevételi kötet alapján végzett – tehát az ő kezében is volt az a számadás. „Andrias Vas et Barnabas Bodomeri dezimatori di Posonio de dare a di ultimo dezembrio per conto di la dezima di Posonio ducati trenta quatro e dinari setanta cinque, i qualli gi restono de la intrata del’anno 1486 si como loro asegnano resalvatto ogni mio calcullo.” ASMo Cam. AdP 682, fol. 86v. (63.)

⁴¹ ASMo Cam. AdP 683, fol. 5r. (ld. Források)

⁴² ASMo Cam. AdP 683, fol. 6r (ld. Források), a számszerűsített befizetés erről a számláról is lemaradt, csupán a tényt rögzítette.

⁴³ ASMo Cam. AdP 683, fol. 7r–v. (ld. Források)

⁴⁴ ASMo Cam. AdP 683, fol. 8r ld. Források): noha Bajkát ír, itt valószínűleg nem a Bars vármegyei Bajka települést, hanem a vajkai érseki nemesi széket értette. Vajka helyett a következő számvevőtiszt, Pincaro is rendszeresen Bajkát írt. A b/v mássalhangzók felcserélése (betacizmus) állhat a tévesztés hátterében.

A személyzet könyve (1487)

Lorenzo Teodato d’Aversa második könyvének eredeti vaknyomásos bőrkötése jó állapotban megmaradt, alá hártyalapokat préseltek, amelyeken gótikus maiusculával írt latin nyelvű szöveg látszik. Gerincére két címkét ragasztottak, az egyikén egy egykorúnak tűnő arab hatos szám, a másikon „1487. *Strigonia arcivescovato*” (1487. Esztergom érsekség) olvasható. Teodato az első számlától⁴⁵ kezdődően arab számokkal látta el a rektó oldalak jobb felső sarkát, amelyek ma is jól látszódnak. A szöveg a 75 verzóig tart, amely Teodato saját számozása szerint a 73. levél hátoldala. Az első oldalon egykorú írással a „Cesar” név szerepel, valamint egy későbbi, piros ceruzás megjegyzés arról, hogy a kódexet lemásolták („*copiato da Niary*”), amelyre tollal ráírták – vélhetően – az összeolvasást és ellenőrzést követően: „*Niary verificatasi*”. Az MTA Kézirattár második modenai dobozában őrzött másolatot⁴⁶ ennek értelmében báró Nyáry Albert saját kezűleg készíthette.⁴⁷ Ugyancsak az első oldal jobb felső sarkában látható N° 3 arra a sorszámozásra utal, amely egy korábbi levéltári besorolás idején készülhetett, és amelyet a mikrofilmkészítésnél is alapul vettek. A lap verzóján azonban N° 9 olvasható egykorú kézírással (feltehetően maga Teodato írta), ami feltételezi egy korábbi – talán esztergomi – nyilvántartás meglétét. A Pincaro-féle főkönyvi hivatkozások a számlák bal felső sarkaiban, vagy a bal margón láthatóak, egyértelmű + jellel utalva a *Libro generaléra*.⁴⁸

Lorenzo Teodato d’Aversa 1487. április 17-én kezdte el vezetni a fenti címmel ellátott számadáskönyvet a bevezető szöveg⁴⁹ tanúsága szerint. Cesare Valentini ekkor érkezett meg Esztergomba és vette át a kormányzást. Szintén a bevezető szövegből derül ki, hogy 1487. január 11. az a dátum, amikortól Hippolit első magyarországi háznépét fogadják föl az érseki szolgálatba. Január 11. és április 17. között Brancia nevében, ezt követően az új kormányzó, Valentini nevében vették fel az érsekség alkalmazottait. Teodato valamiféle hierarchikus sorrendet tarthatott szem előtt, amikor a kötetet szerkesztette, amit az is alátámaszt, hogy Cesare Valentininek szánta a legelső számlát. Bár fölírta a kormányzó nevét, de ezt semmilyen bejegyzés nem követi, sem az alkalmazás feltételei, sem pedig bármiféle kifizetés. Az árván maradt bejegyzésből arra is következtethetünk, hogy

⁴⁵ ASMo Cam. AdP 684, fol. 3r. (1.) (ld. Források)

⁴⁶ MTA Ms. 4997.5/B.

⁴⁷ Mivel hasonló kézírás nincs a modenai dobozokban, valószínűleg ez lehetett az egyetlen, amelyet ő maga másolt le.

⁴⁸ ASMo Cam. AdP 682.

⁴⁹ ASMo Cam. AdP 684, fol. 2r (ld. Források); vö. KUFFART 2015: 75; KUFFART 2014: 220.

Lorenzo d'Aversa előre beosztotta a számlakönyvet, majd a tényleges gazdasági mozzanatok azok megtörténteke az alany számlájához írta. Ezt a feltevést a további oldalak is megerősítik: az egyes személyek számlái az alkalmazási feltételekkel kezdődnek, majd egy vonalat követően eltérő keltezéssel és más színű tintával folytatódnak. A bejegyzések szinte mind a rektó oldalon kezdődnek, és két alkalommal nyúlnak át a verzőra. Egyedülként a legutolsó bejegyzés áll a bal oldalon, ahol Teodato az érseki udvar Sarlói János intező felé való tartozását rögzítette.⁵⁰

Az új kormányzó üres számláját Alfarello Ferracci várnagyé követi, akinek a fejlődésben szereplő feltételei hiányosak, alkalmazásának kezdetét nem rögzítették, éves bérénel az összeg pedig ki lett kaparva.⁵¹ Pincaro főkönyvéből azonban kiderül, hogy a várnagy évi 150 forintra tarthatott igényt,⁵² egy későbbi kötet alapján pedig alkalmazásba vételének napja 1487. május 21.⁵³ Harmadikként jön Teodato saját számlája,⁵⁴ majd Kozárdi János (*Johannes Cossardo*) alvárnagyé (*vicecastellano*).⁵⁵ Az alvárnagy emberei, a vár huszonöt főből álló helyőrsége (*compagni de ditte castello*) fejenként 9 forintot és egy forint subapénzt kaptak évente, melyet az alvárnagy osztott szét köztük. Szeptemberig ebből 105 forintot kaptak meg. Egyikük, Kakas János Verpéchez lett beosztva.⁵⁶ Az éjjeliőri szolgálatra tizenkét embert alkalmaztak, akik évi 3 forint 40 dénárra voltak jogosultak, továbbá egy egyen szürke posztóruházat (*vesta de griseo*), egy a vár által készített suba, tizenkét pár cipő és megélhetésük költségei illették őket. Nappal mentesültek a szolgálattól.⁵⁷

⁵⁰ ASMo Cam. AdP 684, fol. 75r (73.) (ld. Források).

⁵¹ ASMo Cam. AdP 684, fol. 4r (2.) (ld. Források), két részletben kapott összesen 23 forint 65 dénárt.

⁵² ASMo Cam. AdP 682, fol. 76r (52.).

⁵³ ASMo Cam. AdP 702, fol. 3r (1.).

⁵⁴ ASMo Cam. AdP 684, fol. 5r (3.) (ld. Források), összesen 34 forintot kapott, végelszámolásának részleteiről korábban volt szó.

⁵⁵ ASMo Cam. AdP 684, fol. 6r (4.) (ld. Források): évi bére 32 forint, egy hordó bor, egy élő disznó, egy nagy szalonna és két köböl gabona volt, ennek felét (16 forintot) kapta meg aug. 12-én.

⁵⁶ ASMo Cam. AdP 684, fol. 8r (6.) (ld. Források).

⁵⁷ ASMo Cam. AdP 684, fol. 9r–v (7–8.) (ld. Források). Összesen 10 forint 20 dénárt fizettek ki nekik.

Az éjjeliőr neve	Szolgálatba vétel ideje	Kifizetés ideje	Kézhez kapott összeg
Toplicai János	1486. április 24.	1487. július 13.	3 f. 40 den.
Sbricza	1486. április 24.	1487. július 13.	3 f. 40 den.
Elias	1486. május 14.	1487. július 13.	3 f. 40 den.
Mikolai Bálint	1486. június 11.	1487. július 13.	3 f. 40 den.
Szentkereszti Tamás	1486. július 2.	1487. július 13.	3 f. 40 den.
Nicolo	– (négy hónap szolgálat után elbocsátották)	1487. augusztus 18.	1 f.
Georgio Exdencio ⁵⁸	1486. július 25.	1487. augusztus 20.	3 f. 40 den.
Janus Sciavo	1486. szeptember 8.	1487. szeptember 8.	3 f. 40 den.
Antonio Sciavo	1486. szeptember 8.	1487. szeptember 8.	3 f. 40 den.
Összesen:			28 f. 20 den.

Liszka Egyed deák volt a vár akkori főszakácsa, rajta kívül Újvárosi Antal, valamint Kis Antal szolgált még szakácsként. Velük dolgozott Cseh János, Cseh Bertalan, Kis Máté, Tamás és Lengyel János konyhai segéd.

Név, beosztás	Szolgálatba vétel ideje és a kikötött bér	Kifizetés ideje	Kifizetett összeg
Liszka Egyed deák, szakácmester	1487. január 11., évi 24 f., további 2 f. zubbonyra és harisnyára, saját és egy szolgájának ellátási költségei	1487. július 14.	1 f. 50 den.
Esztergom-újvárosi Antal, szakácmester	1487. január 11., évi 8 f., további 2 f. egy subára, 1 f. 25 den. zubbonyra és harisnyára, a várban használatos, veronai posztóból készült ruházatra (<i>una veste de meczo pernize</i>), ing és cipő	dátum nélkül	2 f.
		1487. augusztus 14.	2 f.
Kis Antal, szakácmester	1487. január 11., évi 16 f., egy veronai posztó ruházat, egy báránybőr suba, egy zubbony, egy pár harisnya, ing és cipő	1487. július 14.	1 f.
		1487 szeptember 20.	–

⁵⁸ Az Izdenczi (Exdencio) családból Gyurka és Antal is szolgált éjjeliőrként az érseknek a tíz év alatt, a káptalan szolgálói közt később János bukkant fel, vö. Solymosi 2002b: 136.

Cseh János, konyhai segéd	1487. január 11., évi 4 f., egy egyforintos ruha, zubbony, harisnya, ing, suba, cipő	–	–
Cseh Bertalan (Bartus), konyhai segéd	Szolgálatba vételi idejét kihagyta, évi 4 f., egy egyforintos ruha, zubbony, harisnya, ing, suba, cipő	1487. augusztus 14.	1 f.
Kis Máté, konyhai segéd	1487. január 11., évi 4 f., egy egyforintos ruha, zubbony, harisnya, ing, suba, cipő	–	–
Tamás, konyhai segéd	1487. január 11., évi 10 f., egy vörös ruha, egy suba, ing, cipő	1487. április 21.	3 f. ⁵⁹
		1487. augusztus 14.	1 f.
Lengyel János, konyhai segéd	Szolgálatba vételi idejét kihagyta, évi 4 f., egy egyforintos ruha, zubbony, harisnya, ing, suba, cipő	1487. augusztus 14.	1 f.
Összesen			12 f. 50 den.

A kocsisokat „brigádonként”, kettesével-hármasával tartották nyilván. Fejenként egységesen 4 forintot kerestek, valamint további egy forintot kaptak harisnyára, zubbonyra és bundára. Járt nekik egy vörös és egy szürke posztóból készült ruha, ing, tizenkét pár cipő és két pár csizma.

Név/csoport	Szolgálatba vételi ideje	Kifizetés ideje	Kifizetett összeg
Piva Tamás két társával, Egyeddel és Györggyel egy négylovas szekéren	1487. január 11., György június 29-én	1487. július 25. Tamás	50 den.
		1487. augusztus 20. Tamás	1 f.
		1487. augusztus 22. Egyed	50 den.
		1487. július 17. György Székesfehérvárott	50 den.
Esztergomi Balázs, Tétényi Márton és egy „harmadik”	1487. január 11., a harmadik július 13-án	1487. július 17. Zágrábban ⁶⁰	1 f. 50 den.

⁵⁹ „Io Antonio” aláírással, mert Giovanni Antonio da Paviától kapta az összeget.

⁶⁰ Hippolit júl. 4-én érkezett Zágrábba. Valentini bizonyára ezt a csoportot küldte előre az érsek elébe.

Kocsis Gergely, Szeleci Miklós, Váradai Pál	Gergely: 1487. január 11. Miklós: április 8. Pál: június 29.	1487. július 13.	1 f. 50 den.
Váci János, Újvárosi Kelemen, Barsi Ferenc	János és Kelemen: 1487. június 3., Ferenc: június 24.	1487. július 12.	1 f. 50 den.
Verőcei György, Chwnoky Mihály, Szemerei Dénes	György és Mihály: 1487. június 3., Dénes: június 29.	1487. július 12. Fehérvárott	1 f.
Győri Bálint, Tekenős Lukács, Thonoky Pál	Bálint: 1487. január 11., Lukács: június 29. Pál: július 13.	1487. július 12. Fehérvárott	1 f.
Összesen			9 f.

Az érseki vár többi szolgálója:

Név, beosztás	Szolgálatba vétel ideje, kikötött bér, feladat	Kifizetés ideje	Kifizetett összeg
Német János, orgonista	1487. január 11., évi 24 f., ellátás a várban	1487. augusztus 16.	6 f.
István, szabómester	1487. január 11., évi 20 f., további 9 f. ruhára és subára, saját és szolgálóinak ellátása	1487. augusztus 16.	6 f.
Oszvald, kovácsmester	1487. január 11., évi 16 f., egy veronai posztóruházat, egy báránybőr suba, egy sertés, valamint ellátmány, a munkájához szükséges szén és vas	1487. augusztus 12.	2 f.
György mester, egy szolgálójával a kert és a kerti lak gondnoka	1487. január 11., évi 8 f. további 1 f. zubbonyra és harisnyára, egy ruha, egy suba, ellátás	1487. augusztus 24.	1 f.
Zoppo Mátyás lakatosmester	1487. január 11., évi 10 f., egy ruha, egy suba, ellátás	1487. július 15.	60 den.
		1487. július 25.	50 den.
		1487. augusztus 20.	1 f. 50 den.

Nagy Gergely, a majorság, valamint a vár Pechegnbeli ⁶¹ szőlőjének és kertjének gondnoka	1487. január 11., évi 10 f., egy vörös ruha, egy suba, ellátás	1487. június 27.	1 f.
		1487. augusztus 23.	3 f.
Imre, szíjgyártó mester	1487. január 11., teljesítmény alapú bérezés: a megmunkálásra szánt bőrt a vár biztosította és az elkészült termékek (kocsi- és lószerszámok) darabszáma szerint állapították meg a bérét	1487. június 19.	2 f. (12 db bőrért)
		1487. július 3.	2 f. (db nélkül)
		1487. július 14.	4 f. (24 db bőrért)
		1487. szeptember 7.	4 f. (24 db bőrért)
Mihály, szítás	1487. január 11., évi 13 f., egy suba, ellátás. Feladata a gabonarostálás	1487. június 22.	1 f.
		1487. június 27.	1 f.
		1487. augusztus 23.	2 f.
Péter, várpallér ⁶²	1487. január 11., évi 15 f., egy veronai posztóruha, egy báránybőr suba, egy köből búza és ellátás	1487. május 29.	3 f.
		1487. július 22.	1 f.
		1487. augusztus 12.	3 f.
		1487. augusztus 27.	3 f.
Mihály, pékmester és két szolgája	1487. január 11., évi 20 f., egy ruha, egy suba, egy élő sertés, egy nagy szalonna, 12 font kenderolaj, 12 db sajt és ellátás	1487. július 13.	2 f.
		1487. augusztus 13.	4 f.

⁶¹ Feltehetően Besenyő (Bars vármegye) rejlik a „Pechegn” név alatt, amelyet máshol Pechegno, 1493. és 1494-ben Pechien alakban Esztergom vármegye településeként említenek, ASMO Cam. AdP 701, 14r (54.), vö. MNL OL DF 238298; NN 1871: 154.

⁶² Személyéről bővebben: Voit 1957: 51; Vukov 2010: 170.

A görög kertész ⁶³	1487. január 11., évi 5 f., egy piros ruha, egy suba, 12 pár cipő és két személy számára való ellátás	Branciától	1 f. 50 den.
		1487. július 25.	50 den.
		1487. július 26.	1 f.
		1487. augusztus 22.	50 den.
Péter, kertész ⁶⁴	1487. január 11., a görög kertésszel egyező	1487. augusztus 18.	1 f.
Barbara, mosónő	1487. január 11., évi 8 f. és egy szekér fa. Feladata: a vár ágyneműit, asztalterítőit mosta	Branciától	1 f.
		1487. július 10.	1 f.
		1487. augusztus 22.	75 den.
		1487. szeptember 4.	1 f. 50 den.
Albert deák	1487. január 11., évi 4 f., egy ruha, egy suba, egy zubbony, harisnya és cipő. Feladata a vár tálainak elmosása volt	–	–
Rohonci András, tűzmester	1487. január 11., évi 14 f., egy veronai posztóból készült ruha, egy suba és ellátás	1487. augusztus 22.	2 f.
Lengyel András, fűszeres	1487. január 11., évi 10 f., egy veronai posztó ruha, egy báránybőr suba és cipő	–	–
Mihály, kulcsár	1487. január 11., évi 24 f., egy veronai posztóból készült ruha, egy kétforintos suba, saját és szolgálinak ellátása	1487. augusztus 23.	5 f.
Cseh Pál, kádár, egy szolgáljával volt köteles dolgozni	1487. január 11., évi 12 f., egy veronai posztóruha, egy kétforintos suba, egy kétforintos zubbony és harisnya	1487. augusztus 23.	2 f.
		1487. szeptember 10.	1 f.

⁶³ Nevét egyik számadás sem rögzítette, mindig a görög kertészként említik. Feladata a szigeten lévő kert felének gondozása volt.

⁶⁴ A szigeten lévő kert másik felét gondozta.

Kis Jakab, ökörhajcsár	1487. január 11., évi 3 f. 25 den., egy szürke ruha, egy suba, 12 pár harisnya, egy pár csizma és ellátás. Feladat: a majorság levágásra szánt ökreit bízták rá	1487. augusztus 23.	1 f.
János, szücsmester	Feladata: kötelessége volt száz bőrönként tíz suba leadása, amiért 10 forint fizetség járt neki, a vár szolgáltatva a munkájához szükséges bőrt, valamint lisztet, sót és korpát kapott	–	–
Sarlói János, a körmöcbányai kamara pizetáriusa ⁶⁵	1487. január 11., évi 52 f., feladata a körmöci bánya embereinek irányítása, valamint az onnan befolyó érseki bevételek kezelése volt	–	–
György deák, a nagybányai kamara pizetáriusa	1487. január 11., évi 50 f. Feladatköre megegyezik Sarlói Jánoséval	–	–
Andrassa Péter, prókátor	1487. január 11., évi 50 f., egy hordó bor, két köből búza, egy veronai posztóból készült ruha és egy rókaprém suba. Feladata: a várat és jobbágyait kellett képviselnie minden peres ügyben akár helyben, akár máshol ⁶⁶	1487. augusztus 12.	10 f.
		1487. augusztus 13.	2 f.
Giovanni Antonio, kincstárnok	1487. április 17., ⁶⁷ évi 36 f. Feladata az érsekség bevételeinek és kiadásainak kezelése	1487. szeptember 25.	17 f. 50 den.

⁶⁵ ASMo Cam. AdP 684, fol. 39r (37.) (ld. Források). MNL OL DF 250028: 1487. jan. 11. – 1488. jan. 11. között volt körmöci érseki ember, utána a szentkereszti uradalomba került vissza, ahol korábban is официális volt.

⁶⁶ ASMo Cam. AdP 684, fol. 41r (39.) (ld. Források). Helyszíni kiszállása 1 forintos költséggel járt: „19 ditto [augusto] per contadi a Petro Andreas mandatto a veder diferenzie de quelli di Sarlo con quelli di Kurt per spesa ducato uno” ASMo Cam. AdP 689, fol. 80v (57.).

⁶⁷ Cesare Valantini ezen a napon vette át az esztergomi érsekség kormányzását.

Vincenzo Pistacchio, ⁶⁸ kancellár	1487. január 11., évi 60 f., egy veronai posztóból készült öltözék, egy selyemzubbony nyári ruhának, külön télire egy szintén veronai posztóruha, egy selyemzubbony és egy rókaprém suba, ellátás magának, két szolgájának és két lovának	1487. augusztus 17.	23 f.
Összesen			125 f. 85 den.

Teodato a kormányzót leszámítva 92 alkalmazottat rögzített. A kötet ettől a ponttól főként a Hippolit fogadása körüli történésekhez kapcsolódó költségekről tartalmaz feljegyzéseket. Pincaro a bal margón elhelyezett hivatkozásai is eddig tartanak, a következő tételeket már nem vezette át az összefoglaló könyvébe.

Cesare Valentini vállalta, hogy az érkező Hippolit elé küld minden szükséges dolgot, kíséretet és szekereket.⁶⁹ Teodato két listája alapján kiderül, hogy az elküldött hús nehézlovas és huszonkét könnyűlovas huszár kétszer is kapott fizetséget július folyamán, egyszer 14-én – ez lehetett az Esztergomból való elindulásuk ideje –, majd a hónap végén.⁷⁰

Nehézlovasok

Név	Lovak száma	júl. 14.	júl. 31.
Szabó István	négy ló	6 f.	6 f.
Bodoméri Barnabás	hat ló	5 f.	—
Túri István	négy ló	6 f.	6 f.
Kis Miklós	két ló	3 f.	3 f.
Monzay	négy ló	3 f.	6 f.
trombitás	egy ló	—	2 f. 10 den.

⁶⁸ Magyarországi küldetése után forli apát, valamint Conversano (1494–1499), majd Bitetto püspöke is lett (1499–1518), l. Fraknoi 1889b: 43.

⁶⁹ Beatrix 1487. júl. 10-én Ferrarába küldött levelében szó esik róla: „[...] lo Magnifico Messer Cesare governatore Strigoniense et Sanctoro non se usará pigritia in fare andare dicti carri et altre cose necessarie” MHH DEM: III, 318, no. 193. Valentini pedig ezt írta a hercegnek júl. 14-én „aviati che harò dicte gente et carrette [...]”. MHH DEM: III, 323, no. 195. Borso da Corezzo, Hippolit kíséretének ferrarai vezetője szerint júl. 28-án találkoztak a részben a királyné, részben Valentini által küldött szekerekkel, Vestigia 2463 (1487. júl. 28.).

⁷⁰ ASMo Cam. AdP 684, fol. 65r–v (63–64.) (ld. Források).

Huszárok

Név	Lovak száma	júl. 14.	júl. 31.
Lorenzo Viviani	hat ló	6 f.	12 f.
Syascho Simon	két ló	3 f.	6 f.
Cinkota	két ló	3 f.	6 f.
Szentkirályi	két ló	3 f.	6 f.
Rádóci Mihály	két ló	3 f.	6 f.
Horvát Jakab	két ló	3 f.	0 f.
Herch Péter	két ló	3 f.	6 f.
Visegrádi Barnabás	két ló	3 f.	6 f.
Konc Miklós	két ló	3 f.	6 f.
trombitás	egy ló	1 f.	—

Sarlói János, aki nyolc nehézlovassal szintén az érsek fogadására jött, szeptember 15-én⁷¹ lovanként három forintot kapott.⁷² Augusztus 6-án, a királyné parancsára, Kanizsai János 50 forintot kapott Valentinitől *Littembergben*⁷³ szolgálataiért.⁷⁴ Hippolit utasítására pedig szeptember 8-án Marco Lasco, a fegyveresek kapitánya kapott 60 forintot.⁷⁵ Ez a két bejegyzés arra enged következtetni, hogy Teodato Bécsben tartózkodott Valentini oldalán, amikor Hippolit odaért, és a nála lévő kötetet felhasználta ezeknek a kiadásoknak a rögzítésére. Segély címszó alatt hét kiadási tétel áll a június 7. és szeptember 4. közti időszakból, amit egyes szolgáltatásokért fizetett ki Valentini.⁷⁶ Sarló János (itt: *pisetario et officiale*) Hippolit érkezésére 132 forint 89 dénár értékben ezüsttárgyakat készítettet

⁷¹ Ekkor feltehetően már csupán Esztergomba, ahová az érsek Bécs felől szept. 14-én érkezett meg.

⁷² ASMo Cam. AdP 684, fol. 66r (64.) (ld. Források).

⁷³ Berzeviczy Lichtenwörthtel azonosította, vö. BERZEVICZY 1908: 367, 6. jegyzet. az lesz, vö. Horváth: Itiner 135.

⁷⁴ ASMo Cam. AdP 684, fol. 66v (65.) (ld. Források).

⁷⁵ ASMo Cam. AdP 684, fol. 67r (65.) (ld. Források).

⁷⁶ ASMo Cam. AdP 684, fol. 71r (70.) (ld. Források), Antal deák Bécsújhelyen, jún. 7-én 1 forintot, júl. 13-án egy Jankó nevű szolga 50 dénárt kapott. Júl. 17-én, Fehérvárott Gosztonyi András prépost János nevű kocsisának, akit szintén Hippolit elé küldtek, 1 forintot adott Valentini, 50 dénárt pedig egy János nevű kovácsnak, aki vele tartott a lovak szerszámainak javítása végett. Szeptember 4-én, Bécsújhelyen Lorenzo Vivianinak betegségére tekintettel 2 forintot adományozott a kormányzó, ugyanaznap Visegrádi Barnabás is részesült 1 forintban.

Körmöcbányán.⁷⁷ Feltehetően ezekkel együtt érkezett szeptemberben Esztergomba, és emiatt lehetett szüksége nyolc nehézlovas kísérrre. A könyv utolsó két bejegyzése az érsekség két tartozását rögzíti,⁷⁸ amelyek még az előző kormányzó, Barnabò Brancia idejéből maradtak. Az első Matteo Volterra kereskedő felé,⁷⁹ a második pedig *Johanne de Carinak*.⁸⁰

FORRÁSOK

Az átírás készítésekor a latin és az olasz nyelv sajátosságait tartottam szem előtt. A rövidítéseket feloldottam, kivéve néhány közismert alakot, valamint a *florenum*, *denarius*, *ducato*, *denaro* és a *nullo* szavakat. A kis- és nagybetűket a latin szövegrésznél a középkori latin használatához, olasz szöveg esetében a mai olasz nyelvtan szabályaihoz igazítottam. Az olasz szövegrészekben a kis- és nagybetűkön túl az ékezeteket is a mai használatnak megfelelően tettem ki. Nem vontam össze azonban a névelőt és a prepozíciót a modern használattól eltérően. A hónapok neveit egységesen nagy kezdőbetűvel írtam. Az apparátusban az áthúzott szavakat és néhány értelmezést segítő jegyzetet helyeztem el, a nyilvánvaló elírásokat jelölés nélkül javítottam. Az egyházi ünnepekkel jelölt dátumokat mindenütt feloldottam, ahol a szövegből nem derül ki egyértelműen. A számadás tartalmaz főkönyvi hivatkozásokat. Az átírásban minden ilyen hivatkozást feltüntettem, egyben lapalji jegyzetben idéztem a megfelelő olasz nyelvű tételt a nyitott könyv kétoldalának megfelelő, bal-jobb (verző-rektó) elrendezésben.

⁷⁷ ASMo Cam. AdP 684, fol. 74r (72.) (ld. Források), a számlát közli NYÁRY 1868: 155. Két nagy, 16 márka 39 pizétumot kitevő ezüsttál készült, amely márkáját 5 forint 33 dénárral számítva 89 forint 66 dénárt ért, 17 forint munkadíjjal együtt összesen 106 forint 66 dénárba került. Továbbá csináltattak két aranyozott ezüstserleget, amelyek 6 márkát nyomtak (32 forint), 8 forint munkadíjjal és 14 forint aranyozási költséggel együtt 54 forintba kerültek volna, de Valentini leszámíttatott a díjból egy régi aranyozott ezüstserleget, amit a pizetáriusnak átadott, és amelynek az aranyozása már levált. Így a két serlegért csak 26 forint 23 dénárt fizettek. Ez a négy ezüsttárgy feltehetően Pincaro Inventariumában is szerepel egyéb, hasonló értékű kincs között (vö. ASMo Cam. AdP 685, fol. 14v). Teodato a költségeket aug. 22-i dátummal számolta el.

⁷⁸ ASMo Cam. AdP 684, fol. 75r (73.) (ld. Források).

⁷⁹ Tőle Brancia 230 forint 36 dénár kölcsönt vett föl, amelynek több mint felét Valentini 20 márka 37 pizétum ezüsttel törlesztette (egy márka ezüstöt 5 és fél forinttal számítva), de 114 forint 22 dénár így is fönmaradt.

⁸⁰ ASMo Cam. AdP 684, fol. 75v (74.) (ld. Források): a Brancia által kölcsönkért 125 forintot Valentini június 1-jén teljes egészében rendezte. A Johanne de Cari Sarlói János névváriása.

Libro: Proventi

ASMo Cam. AdP 683. *Quinterno di registro delle entrate*. Régi jelzete: Reg. 2. Kézirat másolat: MTA Ms. 4997.5A. Mikrofilm: MNL OL X 1996, MF 8616. Vestigia 2037.

<2r>

JHS

Introito de tutte provente delo archiepiscopato de Strigonio pervenute in le mano del magnifico et reverendo misser Bernabò Brancia preposito maior et gubernator de detto archiepiscopato, tanto deli residue per esso accollate dele introite delo anno 1486 como de tutte altre introite ordinarie et extraordinarie de questo presente anno 1487, secondo più chiaramente per lo presente libro seriatim apparerà alo quale me remecto. Facto per mano de me Lorenzo Theodato de Aversa scrivano de dicto archiepiscopato quale introito incomenza die Luni primo Januarii 1487 ut supra

Sequino le ditte residue

In primis Bartholomeo Sekel, Ambrosio litterato et Georgio siafar cittadini de Strigonio deveno dare per residuo dele decime de Ghewmer et Torna, Zolio, Arva, Turwcz, Littonia et de Newgrado maior alloro per ditto signor gubernatore arrendate in lo anno 1486 secondo per lo libro de ditto anno de lo introito appare de essa vendita, quale libro è inposse del magnifico misser Cesaro oratore de lo illustrissimo signor duca de Ferrara, ducati quattro milia trecento vinte cincho. Item Johanne Sarlo deve dare per residuo dele decime de Nitria per ditto gubernatore ad lui arrendate secondo per lo libro preditto dele introite delo 1486 appare ducati milli novecento quaranta che adiunte coli ducati 4325 fanno summa de ducati sei milia ducento sexanta cincho, li quali ducati 6265 secondo che appare per la declaratoria et fede de mia mano facta et subscripta dele mani deli magnifici signori messer Cesaro ambasciatore del illustrissimo signor duca de Ferrara et de messer Bernardo Vitale scrivano de rason dela maestà de madama facta in Vienna die VI Februarii. Foroaccollate ad esso gubernatore quantuncha in dicto tempo non fossero exacte et viste le computi de dicto signor gubernatore per li supraditti signori de tutti introiti et exiti et dita regia de li XI de Jenaro 1484 per tucto lo ultimo de Dicembre 1486 per comandamento de la prefata maestà resto esso gubernator debitor tanto dele introiti de tre anni preditti, como de dicto residuo de ducati cincho milia novecento setanta nove, dinari 50½. Exapte seriano le ditte ducati sei milia ducento sexanta cincho et cussi in lo presente libro resta esso gubernatore de tutta ditta quantità dever

far bon li ducati cincho milia novecento setantanove preditti, de li quali have exacti le sequentino partite da ditte empturi etc.

<2v>

Lo anteditto Johanne Sarlo XV Marcii 1487 facto computo con lo antedito signor gubernator de tucte dinari consignate et pagate per esso Johanne a dicto signor gubernator de lo antedicto residuo dele decime ad sé locate: ducati milli seicento cinquanta et resta a dever pagare ducati ducento novanta secondo per questo presente apar. Et li anteditti Ambrosio, Bartholomeo et Jorgie de Strigonio haveno puro de ditte residue presentate in più partite ducati tremilia novecento novanta tre et restano debitori de ducati trecento trenta dui, dove saranno tutte le dinari si per ditto Johanne como per ditti Bartholomeo et compagnipagati ducati cincho milia seicento quaranta tre, dico ducati 5643 et saranno li denari haveno da pagare ducati seicento vintedui, dela quale quantità sende haveno da far boni per esso governatore secondo per la anteditta declaratoria appare ala quale me remecto. Ducati cincho milia novecento settanta nove et denari cinquanta et mezo, et cussi se carzano fori ala ditta presente partita ducati cinco milia tricento cinquanta sette et denari cinquanta et mezo, dico duc. 5357. den. 50 ½ .

<3r>

IHS

Ditto Johanne Sarlo ufficiale de castello deve dare per lo residuo dele decime de Nitria ad sé locate per lo anteditto signor governatore delo anno ut ante dixi ducati ducento novanta, dico ducati 290 denari -. Die XI^{ma} Aprilis 1487 lo ditto Johanne have presentate aditto messer Bernabò governatore, le ditte ducati ducento novanta: duc. 290 den. -.

Ditti Bartholomeo, Ambrosio et Giorgie deveno dare per residuo dele anteditte decime alloro⁸¹ allocate etiam ducati trecento trenta dui, dico duc. 332 den. -.

Le quale ducati trecento trenta dui restateno adenerenose pagare per ditti Bartholomeo, Ambrosio et Giorgie Siafar so⁸² state consignare al prenominato magnifico messer Caesaro oratore etc. como novo governatore, intrato⁸³ a ditta governazione delo archiepiscopato presente per ordinazione et mandato dela anteditta eccellenti maestà, quale intro die Martis XVII^a Aprilis 1487, et cussi per residuo per esso se haveno da exigere.

⁸¹ „a loro” összevonva.

⁸² Sono.

⁸³ Entrato.

<4r>

Le decime de Pusonio so⁸⁴ exacte per le nobili Andria Was et Barnabas Bodomeri officiali de castello, quali officiali haveno presentato in mano de ditto governatore messer Bernabò ducati nullo, denari nullo, dico per residuo tanto – N.⁸⁵

Quali residue so state consignate per ditto messer Bernabò overo per sua haberein mano et posse delo anteditto magnifico signor messer Caesaro governatore novo che per esso se habiano da exigere, et quello è pervenuto in mano de esso messer Bernabò governatore ut supra avante donasse le soi computi in Vienna, secondo appar per lo libro deli introyte deli 1486 et per la declaratoria de mia propria mano facta, alle quale me remetto etc. ne have esso messer Bernabò donato computo et restava a dovere fare bone le ditte residue ultra li altri in lo presente anotati exapte per esso fossero et cussi per non essereno⁸⁶ le presente residue de po donate essi computi stati exapte so ut supra dixi consignate a ditto messer Cesaro governatore predicto. Datum ut antea⁸⁷ annotavi.

<5r>

IHS

Le decime delo comitato de Comaro sono exacte per nomo delo archiepiscopato per Stefano Sartore et per Bernardo officiali de castello, quali decimaturi haveno exapte de ditte decime ducati quattrocento et tridice et denari novanta dui, dela quale fiorini 413 denari 92 levatenne ducati dudice pagate alo conte de ditto comitato⁸⁸ secondo le pertinente⁸⁹ et ducati vinte dui et denari cinquanta per le dispese fatte per essi decimaturi in lo exigere de quelle tanto per lo vitto loro et de fameglie, como etiamdio dele cavalli. Restano de ditta summa ducati trecento settanta nove et denari quaranta dui. Et cussì abattendo de ditte ducati 379 denari 42, la quarta pertinente ali plebani et archidiacono delo comitato preditto pagata ut supra che so ducati novanta quattro denari ottanta cincho⁹⁰ restano in nette ducati ducento ottanta quattro et denari cinquanta sette, le quale ducati ducento ottanta quatro denari cinquanta sette so state per le ditte decimaturi presentate in le mano de ditto misser Bernabò governatore etc., dico duc. 284 den. 57.

⁸⁴ Sono.

⁸⁵ Nullo.

⁸⁶ Saranno.

⁸⁷ Előtte áthúzva: „retro”.

⁸⁸ Újszászi Mihály, Komárom vármegye ispánja (1481–1490), I. C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI–W. KOVÁCS 2017: 131.

⁸⁹ Bizonytalan olvasat.

⁹⁰ A *che*-től idáig sor fölé beszurva.

<6r>

IHS

Le residue delo censo de Santo Georgio martiro⁹¹ 1486Hetthin⁹²Kyskeer⁹³Berrzense⁹⁴

Pyspeky prope Pusonium,⁹⁵Swngnoky,⁹⁶Chellye:⁹⁷ dominus gubernator donavit Andree Was per suis servitiis: N.

Kyselwed⁹⁸

Le quale ditte quattro ville, videlizet Hetthin, Kyskeer, Berzense, Kyselwed so state consignate al anteditto misser Caesaro per residuo.

<7r>

IHS

Residuo delo censo de Santo Mikaeli archangelo⁹⁹ 1486

Leek:¹⁰⁰ per lo iodice¹⁰¹ de ditta villa so state presentate a ditto gubernatore ducato uno denari dudice et mezo: duc. 1 den. 12 ½.

Angnala:¹⁰² per lo iodice de essa villa so presentate denari novanta per lo censo preditto: duc. – den. 90.

Bayothh:¹⁰³ per lo iodice de essa villa so presentate per lo censo preditto ducati dui denari settanta dui: duc. 2 den. 72.

Imew:¹⁰⁴ per lo iodice de essa villa so presentate ducati quattro denari ottanta cincho: duc. 4 den. 85.

⁹¹ Április 24.

⁹² Hetény, Komárom vármegye.

⁹³ Kiskér, Nyitra vármegye.

⁹⁴ Berzence, Bars vármegye.

⁹⁵ Pozsonypüspöki, Pozsony vármegye.

⁹⁶ Szúnyogdi, Pozsony vármegye.

⁹⁷ Vágsellye, Pozsony vármegye.

⁹⁸ Kisölvéd, Hont vármegye.

⁹⁹ Szeptember 29.

¹⁰⁰ Lék, Komárom vármegye.

¹⁰¹ Giudice.

¹⁰² Anyala, Komárom vármegye.

¹⁰³ Bajót, Esztergom vármegye.

¹⁰⁴ Ímő, Komárom vármegye.

Naszvad:¹⁰⁵ per mano de Johanne Antonio so presentate de ditto censo ducati quaranta: duc. 40 den. –.

Baycz¹⁰⁶ presentavit pro censu supradicto iudex villae ipsius florenos sex residuum vero per dominum gubernatorem fuit eis dimissum propter currum unum per eos usque Viennam ad comodatum: duc. 6 den. –.

f. 55 den. 59 ½.

Wagha¹⁰⁷, Zerdael:¹⁰⁸ secondo per li officiali costa haveno de ducati sette deveno pagare per ditto censo portarò in Vienna al signor governatore capuni, aucelli, et avena et cussì per esso governatore foro ad le ville predicte relapsate¹⁰⁹ N.

Pispeky prope Pusonium, Zwngnoky, Chellye: per Bodomero et Andrea Was officiali fo presentate per ditto censo 1 per parte de esso censo de ditte tre villi ducati sei denari otto, lo residuo de ditte censi secondo per ditte officiali et per lo signor governatore costa ne haveno donata avena et feno per li cavalli dela maestà de madamma et de esso signor governatore donec forono inditta villa de Pispeky: duc. 6 den. 8.

f. 61 den. 67 ½.

<7v>

IHS

Leled:¹¹⁰ ditto governatore lo have demisso per le arbore per lo iardino della maestà de madamma reservato dinari quaranta cincho che pagarò per mei mano: duc. – den. 45.

Pathak,¹¹¹ Aha,¹¹² Cheykw:¹¹³ so state consignate per residuo al anteditto messer Caesaronovo governatore.

¹⁰⁵ Naszvad, Komárom vármegye.

¹⁰⁶ Bajcs, Komárom vármegye.

¹⁰⁷ Vága, Pozsony vármegye.

¹⁰⁸ Szerdahely, Pozsony vármegye.

¹⁰⁹ Rilasciate.

¹¹⁰ Leléd, Hont vármegye.

¹¹¹ Patak, Nógrád vármegye.

¹¹² Aha, Bars vármegye.

¹¹³ Csejkó, Bars vármegye.

<8r>

IHS

Residue dele cense de Santo Martino¹¹⁴ et Santo Andrea¹¹⁵ 1486.

Leel:¹¹⁶ per lo censo dele nobili in la festività de Santo Martino per Thumult Beneditto so presentate ducati dudice: duc. 12 den. –.

Bayka:¹¹⁷ per ditto censo de Santo Martino.¹¹⁸

Gyarmath:¹¹⁹ per lo censo de Santo Andrea so presentate per lo iodice de ditta villa ducati decemnove per lo censo preditto: duc. 19 den. –.

Ditta villa de Bayka è consignata per residuo al anteditto messer Caesaronovo governatore: –.

Libro de tucte provisione pagate

ASMo Cam. AdP 684 *Libro de tucte provisione pagate* (23x34cm, 107 fólió). Régi jelzete: Reg. 3. Kéziratos másolatok: MTA Ms. 4996.2, 4997.5/B. Mikrofilm: MNL OL X 1996, MF 8616. Vestigia 2038.

<2r>

IHS

Libro de tucte provisioni pagate per lo magnifico messer Caesaro Valentini etc. governor¹²⁰ dello archiepiscopato presente de Strigonio, tanto de quelle incomenzano da questo dì in nante videlicet die Martis XVII° Aprilis 1487 che esso signor gubernator pigliò la possezione della governazione de ditto archiepiscopato dalle¹²¹ mano del reverendo messer Bernabò Brancia como governatore era primo de ditto archiepiscopato, et eciam dio de tucte provisiuni occorse per nomo del prefato archiepiscopato in tempo de esso messer Bernaba dalle XI dì de Jenaro preditto 1487 per tucta questa presente dicta jornada. Le quale provisiuni occorse in ditto tempo ne è stata pagata parte per lo ditto messer Bernabò, et parte ne è restata ad pagare secondo più chiaramente per lo libro per me facto de

¹¹⁴ November 11.

¹¹⁵ November 30.

¹¹⁶ Lél (Lehel), Komárom vármegye.

¹¹⁷ Bizonytalan: Vajka, Pozsony vármegye, vagy Bajka, Bars vármegye. Utóbbi azonban nem volt érseki birtok.

¹¹⁸ A bejegyzés itt megszakad.

¹¹⁹ Gyarmat, Bars vármegye.

¹²⁰ Előtte „como” áthúzva.

¹²¹ Előtte „a” kihúzva.

esse provisiune et consignato in le mano et posse del prefato messer Caesaro se dimostra allo quale me remecto etc. Quale libro è composto per me Laurencio Theodato de Aversa, scrivano del prefatto archiepiscopato, die et anno ut supra.

<3r> (1)¹²²

IHS

Lo magnifico signor messer Caesaro¹²³

<4r> (2)

Posto libro + a charte 52.¹²⁴

Lo magnifico messer Alfarello Feracia castellano delo castello de esso archiepiscopato deve havere annuatim per computo de sua provisione ducati¹²⁵

Die XII Junii 1487, lo prefato signor castellano have ricevuto incomputo de sua provisione dal magnifico messer Caesaro signor governatore ducati vinte uno denari quindice: duc. 21 den. 15.

Die XVII Augusti 1487, lo prefato signor castellano have ricevuto inconputo de sua provisione dalo prefato signor governatore per lo preczo de una coperta de seta conperata per esso ducati dui dinari cinquanta: duc. 2 den. 50.

Summa f. 23 den. 65.

<5r> (3)

IHS

Duc. 18.

Laurencio Theodato de Aversa scrivano de racione del ditto archiepiscopato deve havere anuatim per sua provisione ducati settanta dui et le despese per sè, fameglie et cavalli, tanto stante in lo archiepiscopato, quanto in omne altra parte andasse per servizio de quello. Et incomenza suo servizio die XI Januarii 1487, dela quale provisione è recepiuto per ditto scrivano dal magnifico et reverendo

¹²² Zárójelben a szerző által a jobb felső sarokban vezetett eredeti oldalszámokat jelölöm.

¹²³ A bejegyzés itt megszakad.

¹²⁴ A verso oldal üres. *Recto*: „Messer Alfarello Ferazo castellano di questo castello di Strigonio dè havere ogni anno per conto di sua provisione ducati 150. Comenzo a servire a dì 1487 (sic) per el qualle servire lui hebe da misser Cesarro ducati vinti e tri e dinari sesanta zinque, como apar per el libro di Lorenzo d’Aversa scribano in quello a charte 2.

Ditto Settembre per contadi a lui da messer Cesaro ducati vinti e quatro di qualli non appare scrittura sopra i libri, ma ditto castellano dize haverli hauti i qualli danari meterò in credito di messer Cesaro in questo a charte 112.

Posto nel libro A 1488 a charte 101.” ASMo Cam. AdP 682, 76r (52).

¹²⁵ A betűvel írt összeg kikaparva, „cinquanta” látszik halványan.

condam messer Bernabò olim gubernatorenostro per lo salario de tre mise¹²⁶ ducati decedocto secondo più chiaramente se demostra per lo libro de mia mano fatto tempore ipsius Bernabe et quello al antedito¹²⁷ messer Caesaro consignato allo quale tanto de questo quanto de tutte altre provsioni pagate dalli ditti di undice¹²⁸ de Jenaro preditto per tuto lo dì che consigno esso condam gubernatore la administrazione [ad?] me remecto, datum ut supra.

Die XVII Augusti 1487, io prefato Laurenzio scrivano etc. ho ricevuto dallo magnifico signor gubernatore messer Caesaro in competu de mia provisione ducati sui denari cinquanta: duc. 2 den. 50.

Die XXVIII Augusti eiusdem, io prefato Laurentzio scrivano ho ricevuto dallo ditto signor gubernatore in competu de mia provisione ducati cincho: duc. 5 den. –.

Die XXV de Settembre 1487, io scrivano preditto ho ricevuto ad complimentum de mia provisione per tutto lo ultimo dì de Settembre presente dallo signor gubernato ducati vinte sei denari cinquanta: duc. 26 den. 50.

f. 34 den. –.

<6r> (4)

IHS

In libro + a carte 42.¹²⁹

Johanne Cossardo vece castellano in castello omne anno deve havere per computo de sua provisione ducati trenta dui, una botte de vino, uno porco vivo, et uno lardone, et doi garlette de frumento, et lui è obligato ad servire con dui fameglie et¹³⁰ have la liberata per quelli et per sé la mensa, et incomenza suo servizio die undecimo Januarii 1487.

Die XII Augusti 1487, lo prefato Johanne Cossardo have ricevuto dallo signor messer Caesaro gubernatore etc. in competu de sua provisione ducati sidice: duc. 16 den. –.

¹²⁶ Mesi.

¹²⁷ Elótte prefatto áthúzva.

¹²⁸ Elótte X áthúzva.

¹²⁹ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 102.” ASMo Cam. AdP 682, 75v (52). *Recto*: „Johanne Cozardo vize castellano dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati trenta e dui, una botte di vino, uno porcho vivo, uno lardone, doe garlette di formento, et è ogligato a servire con dui famii. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, per el qualle servizio lui hebe da miser Cesaro Valentino ducati sedezi, como apar per el libro di Lorenzo d’Aversa scribano, in quello a carte 4.” ASMo Cam. AdP 682, 76r (52).

¹³⁰ elótte „inco” áthúzva

<7r> (5)

IHS

In libro + a carte 35.¹³¹

Gregorio Borsolo castellano dell castello de Verpecze omne anno deve have-
re per sua provisione ducati sidice et la mensa per sé et liberata ad soi fameglie.
Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die Luni III Settembre 1487, lo prefatto Gregorio have ricevuto dallo magni-
fico signor gubernator messer Caesaro etc. incompetu de sua provisione ducati
tre: duc. 3 den. –.

<8r> (6)

IHS

Duc. 50 den. –.

In libro + a carte 3.¹³²

Dinari¹³³ et provisioni pagate agli compagni de ditte castelle, quale sono com-
pangni vinte cincho, quale deveno haveve ducati nove per uno, videlizet ducati
otto per loro provisione, et ducato uno per una subba. Incomenzano loro servi-
sione die XI Januarii 1487.

¹³¹ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 102.” ASMo Cam. AdP 682, 58v (35).

Recto: „Gregorio Borsollo castellano di Verpezo dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati sedezi e le spese. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro per el qualle servire lui hebe da messer Cesaro ducati tri, como apar nel libro di Lorenzo d'Aversa scribano di questo castello, in quello a carte 5.” ASMo Cam. AdP 682, 59r (35).

¹³² Tévesen hivatkozott oldalszám, a helyes hivatkozás 33 lenne.

Verso: „Li compagni alincontro devono dare a dì 13 Otobrio ducati vinti e sei, li qualli dette el provisore a Cozardo Janus a conto di sua provisione, zoé duc. 26 den. –.

20 Hotobrio per contadi a lui dal provisore ducati zinquanta e sei, qualli furono numerati a Cozardo Janus, zoé duc. 56 den. –.

10 dezembrio per contadi a lui qualli furono dati al custos de la persone et hè compagno: duc. 2 den. –.

[Summa:] 84. den. –.

Posto nel libro A 1488 a carte 102.” ASMo Cam. AdP 682, 56v (33).

Recto: „Li compagni di castello, qualli sono vinti e zingue devono haveve ogni anno per conto de sua provisione ducati nove per homo, zoé ducato 8 per sallario et ducato uno per una zuba. comenzono a servire a dì 11 Zenaro del 1487 per el qualle servire loro hano rezevuto per fina questo di Settembre ducati zento zinquanta zingue, como apar per el libro del scrivano pasatto, per farni notte a carte 6.” ASMo Cam. AdP 682, 57r (33).

¹³³ Bal margón: duc. 50 den. –. / in libro + a carte 3.

Le quale compangni die XXIII Marcii 1487 haveno ricevute per mano de cossardo Janus vece castellano dal anteditto messer Bernabò per la paga loro, pagha ducati cinquanta.¹³⁴

Die Martis XV Maii 1487, le prefatte compangne vinte cincho haveno ricevute dallo signor governatore messer Caesaro per mano de Johanne Cossardo vece castellano per la loro secunda paga ducati cinquanta: duc. 50 den. –.

Die XII Augusti 1487, le prefate compangne haveno ricevuto per mano de Johanne Cossardo vece castellano per la loro terza pagha ducati cinquanta et più, per ordinazione dello signor castellano. Sono iunti¹³⁵ più dui altri compangni, quale haveno ricevute ducati quattro per loro pagha, et cussi sono in tutto ducati cinquanta quattro per la pagha de compangne 27 duc. 54 den. –.

Die VIII Settembre 1487, Johanne de Kakath conpangno de castello in Verpeze have ricevuto dallo signor gubernator ducato uno, sono per suo servizio futuro, quale se le have da excomputare alla pagha propria futura: duc 1 den. –.
105 duc.

<9r> (7)
IHS

In libro + a carte 33.¹³⁶

Vigilaturi de castello sono dudice et deveno havere per la custodia fanno la nocte per ciaschuno ducati tre, denari quaranta, una vesta de griseo, una subba de castello, dudice para de scarpe et le spese, et lo dì son liberi. Incomenzano loro servizio die prout¹³⁷ sequitur.

¹³⁴ Jobboldali kivetítést elhagyta.

¹³⁵ giunti, congiunti – hozzáadtak

¹³⁶ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 130.” ASMo Cam. AdP 682, 56v (33).

Recto: „Vigilatori di castello sono dodezi, hanno per chadauno ducati tri e denari quaranta, una vesta di grisso, una zuba di castello, le scarpe et el zorno sono in libertà, apar nel libro di Lorenzo scrivano carta 7.

Zoane Thopia è pagatto per tutto Santo Zorzi 1487.

Striza è pagatto da messer Cesaro per fina San Zorzi 1487.

Elias è pagatto da messer Cesaro per fina la Pentecosta 1487.

Valentino de Michola è pagatto per fina Santo Barnaba 1487.

Thomaxio Christio è pagatto per fina la visitazione di Nostra Donna 1487.

Nocolo è pagatto per fina el dì che ebe lizenzia.

Georgio Exdezio è pagatto per fina la festa di Santo Jacobo apostolo 1487.

Zoane Schiavo è pagatto per fina otto Setembre 1487.

Antonio fratello de Zoane è pagatto per fina otto Setembre 1487.” ASMo Cam. AdP 682, 57r (33).

¹³⁷ elötte „XI Ja” kihúzva

Die Martis XIII Julii 1487, Johanne de Topicza vigilator in castello have ricevuto dallo signor gubernator messer Caesaro per lo servizio suo prefatto per uno anno dalla festa de santo Georgio¹³⁸ martiro 1486 per tutto santo Georgio martiro 1487 ducati tre, denari quaranta et le altre cose¹³⁹ prout in capitulo continet: duc. 3 den. 40.

Eodem die Stricza vigilatore have servito secondo ditto Johanne et have ricevuto dallo prefatto signor gubernatore ducati tre, denari quaranta: duc. 3 den. 40.

Eodem die Elias vigilator have servito dalla festività della Penthecoste¹⁴⁰ 1486 per tutta la festività predicta 1487 et cussi have riicevuto dal prefatto signor governatore ducati tre, denari quaranta: duc. 3 den. 40.

Eodem die Valentino de Michola havi ricevuto dal prefato signor governatore per lo servizio suo prefatto dalla festività de santo Barnaba apostolo¹⁴¹ 1486 per tutta essa festività 1487 ducati tre denari quaranta: duc. 3 den. 40.

Eodem die Thomaso Cruxio vigilator have ricevuto dallo prefatto signor governatore per lo servizio suo prefatto per uno anno dalla festività della Visitazione de santa Maria Mater Domini Nostri Jesu Christi¹⁴² 1486 per tutta essa festività 1487 ducati tre, denari quaranta: duc. 3 den. 40.

Die XVIII Augusti 1487, Necolo¹⁴³ vigilatore have servito mise quattro alla racion predicta et essendo infirmato have havuta licentia et have ricevuto ducato uno, sopra suo servitio: duc. 1 den. –.

f. 18 den. –.

<9v> (8)

IHS

Die XX Augusti 1487, Georgio¹⁴⁴ Exdencio vigilatore have ricevuto dallo signor gubernatore messer Caesaro per lo salario suo de uno anno have servito incastello, videlizet dalla festività de santo Jacobo apostolo¹⁴⁵ 1486 per tutta essa festività delli 1487 ducati tre, denari quaranta: duc. 3 den. 40.

¹³⁸ Április 24.

¹³⁹ előtte „sp” áthúzva

¹⁴⁰ Május 14.

¹⁴¹ Június 11.

¹⁴² Július 2.

¹⁴³ Niccolò

¹⁴⁴ Előtte I kihúzva.

¹⁴⁵ Július 25.

Die VIII Settembre 1487, ad Janus Sciano vigilatore in castello per suo servizio dalli octo de Settembre 1486 in festo Nativitatis Beate Virginis Matris Marie¹⁴⁶ per tutto ditto di ducati tre,¹⁴⁷ denari quaranta: duc. 3 den. 40.

Eodem die Antonio Sciano fratello de ditto Janus, vigilatore in castello have servito ut supra, et have havuto ducati tre, denari quaranta per sua provisione: duc. 3 den. 40.

f. 10 den. 20.

<11r> (9)

IHS

In libro + carte 35.¹⁴⁸

Maestro Egidio de Lisca diach cocho in castello omne anno deve havere per sua provisione ducati vinte quattro et per ieppon et calze ducati dui et le despese per sè et per lo fameglio. Incomenza sua provisione die XI Januarii 1487.

Die sabbato XIII Julii 1487, lo prefato magistro Egidio have ricevuto in computo de suo salario dalo prefato signor gubernatore messer Caesaro ducato uno, denari cinquanta: duc. 1 den. 50.

<12r> (10)

IHS

In libro+ a carte 35.¹⁴⁹

Maestro Antonio de Civita nova cocho deve havere omne anno per sua provisione ducati octo et per una subba ducati dui¹⁵⁰ et per ieppone et calze ducato uno denari vinte cincho et una veste de mezo pernice, camise et etiam scarpe. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487, lo quale maestro Antonio have ricevuto dal anteditto gubernatore messer Bernabò ad computo de essa sua provisione ducati dui.

¹⁴⁶ Szeptember 8.

¹⁴⁷ Előtte „quat” kihúzva.

¹⁴⁸ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 58v (35).

Recto: „Egidio de Lischa cogo di castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati vinte e quatro, et ducati dui per ziponi et calze. Comenzò a servire a di XI Zenaro 1487, per el qualle servire lui si hebe da messer Cesaro ducato uno e mezo, como apar per el libro di Lorenzo d'Aversa scrivano, in quello a carte 9.” ASMo Cam. AdP 682, 59r (35).

¹⁴⁹ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 58v (35).

Recto: „Antonio de Zivita nova cogo qui in castello dè haver ogni anno per sua provisione ducato otto per una zuba, ducati dui, ziponi e calze ducato uno $\frac{1}{4}$, una vesta di meza pernice. Comenzò a servire a di 11 Zenaro 1487, per el qualle servire lui si ha habuto fina questo di 23 Setembre ducati quatro, como apare per el libro di Lorenzo d'Aversa, in quello a carte 10.

Nota che el ditto compisse suo servizio questo di 11 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 59r (35).

¹⁵⁰ A margón számmal külön kiírta: „duc. 2”.

Die XIII Augusti 1487, lo prefato magistro Antonio have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro gubernatore nostro in competu de sua provisione ducati dui: duc. 2 den. –.

<13r> (11)

IHS

Posta in libro + a carte 4.¹⁵¹

Maestro Antonio Parvo cocho in castello omne anno deve haver per sua provisione ducati sidice, una veste de meczo pernice, una subba de agnelli secondo li altro maestri, uno ieppone, uno paro de calcze, camise et scarpe, et incomenza sua provisione die XI Januarii 1487.

Die sabbato XIII Julii 1487, lo prefato maestro Antonio have ricevuto dalo prefato signor gubernatore messer Caesaro incompetu de suo salario ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XX Settembre 1487, lo prefato maestro Antonio have ricevuto nihil.

<14r> (12)

IHS

Posto in libro + a carte 36.¹⁵²

Johanne Bohemo adiutante de cocina deve haver omne anno per suo servizio ducato quatro, una veste de ducato uno, ieppone et calcze, camise et una subba de castello, et scarpe. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

¹⁵¹ Tévesen hivatkozott oldalszám, a helyes hivatkozás 36 lenne.

Verso: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 59v (36).

Recto: „Antonio Parvo cogo qui, in castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati sedezi, una vesta di mezo perneze, et una zuba de agnelli da ducati sui, uno zipone e calze et camise. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, per el quale servire lui si ha habutto da miser Caesaro ducato uno a conto de sua provisione, como nel libro di Lorenzo apar, in quello a carte 11. Noto che el ditto hebe lizenzia a dì 11 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 60r (36).

¹⁵² Hivatkozott oldalszámot Pincharo 46-ról 36-ra javította.

Verso: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 59v (36).

Recto: „Johane Bochino adiutante de cozina dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducato quatro, una vesta de ducato uno, zipone e calze, camise. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487.

Noto che el ditto hebe lizenzia a dì 11 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 60r (36).

<15r> (13)

IHS

Posta nel libro + a carte 36.¹⁵³

Bartholomeo Bohemo adiutante in cocina omne anno deve havere per computo de sua provisione ducati quatro et omne altra cosa secondo lo anteditto Johanne Bohemo. Incomenza suo servizio die¹⁵⁴

Die XIII Augusti 1487, lo prefato Barthus sine Bartholo have ricevuto dalo magnifico signor gubernatore messer Caesaro in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<16r> (14)

IHS

Posta in libro + a carte 36.¹⁵⁵

Matheo Parvo adiutante de cocina deve havere per sua provisione omne anno ducati quatro et omne altra cosa secondo lo anteditto Johanne Bohemo. Incomenza sua provisione die XI Januarii 1487.

<17r> (15)

IHS

Posta in libro + a carte 36.¹⁵⁶

Thomaso adiutante de cochina omne anno deve haver ducati dece per sua provisione, una vesta rossa, una subba de castello, et camise et scarpe. Incomenza sua provisione XI die Januarii 1487.

¹⁵³ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 59v (36).

Recto: „Bartolomio Bochino adiutante de cozina dè haver ogni anno si como ha el sopra ditto. Comenzò a servire a dì XI Zenaro 1487, per el qual servizio lui hebe da messere Cesaro ducato uno, como nel libro di Lorenzo apar a carte 13.

Noto che el ditto hebe lizenzia a dì 11 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 60r (36).

¹⁵⁴ A bejegyzés itt megszakad.

¹⁵⁵ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 112.” ASMo Cam. AdP 682, 59v (36).

Recto: „Mathias Parvo adiutante de cozina dè haver ogni anno per conto de sua provisione tutto quello hano li altri adiutanti. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487. Carte 14.

Noto che el ditto hebe lizenzia a dì ditto.” ASMo Cam. AdP 682, 60r (36).

¹⁵⁶ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 113.” ASMo Cam. AdP 682, 59v (36).

Recto: „Tomaso adiutante di cozina dè haver ogni anno per conto di sua provisione tutto quello hanno li altri adiutanti. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el quale servire lui si ha rezevutto da misser Cesaro ducati quattro, como nel libro di Lorenzo d’Aversa apar, in quello a carte 15.” ASMo Cam. AdP 682, 60r (36).

Die XXI Aprilis 1487, lo prefato Thomaso have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro governatore in competu de sua provisione per mano de Johanne Antonio de Pavia ducati tre: duc. 3 den. –.¹⁵⁷

Die XIII Augusti 1487, lo prefato Thomaso Have ricevuto dalo signor prefato governatore in computo de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<18r> (16)

IHS

Posta nel libro + a carte 37.¹⁵⁸

Johanne alias Polliacho adiutante in cocina omne anno deve havere per computo de sua provisione et omne altra cosa secondo lo anteditto Johanne Bohemo. Incomenza suo servizio die¹⁵⁹

Die XIII Augustri 1487, lo prefato Polliacho have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro governatore in computo de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<20r> (18)

IHS

Posto in libro + a carte 37.¹⁶⁰

Johanne thodesco organista in lo archiepiscoato deve havere per suo salario omne anno ducati vinti quatro et la mensa in castello. Incomenza suo salario die XI Januarii 1487.

Die XVI Augusti 1487, lo prefato Johanne organista have ricevuto dalo magnifico messer Caesaro governatore nostro in competu de sua provisione ducati sei: duc. 6 den. –.

¹⁵⁷ Johanne Antonio de Pavia ellenjegyzése a bal margón: „io Antonio”

¹⁵⁸ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 113.” ASMo Cam. AdP 682, 60v (37).

Recto: „Zoane polacho adiutante de cozina dè haver ogni anno per conto di sua provisione tutto quello hanno li altri adiutanti. comenzò a servire a di 11 Zenaro 1487, per el qualle servire lui si hebe da messer Cesaro ducato uno, como apar per el libro di Lorenzo d’Aversa, in quello a carte 16. Notto che el ditto fu lizenziato a di 11 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 61r (37).

¹⁵⁹ Dátum nem szerepel.

¹⁶⁰ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 103.” ASMo Cam. AdP 682, 60v (37).

Recto: „Zoane todeschino organista in la gesia ogni anno dè haver per conto de sua provisione ducati vinti e quattro, et la mensa in castello. Comenzò suo servire a di 11 Zenaro per el qualle servire lui hebe da messer Cesaro ducati sei, como apar nel libro di Lorenzo d’Aversa, in quello a carte 18.” ASMo Cam. AdP 682, 61r (37).

<21r> (19)

IHS

Posto nel libro + a carte 37.¹⁶¹

Maestro Stephano sartor in castello deve haver omne anno per sua provisione ducati vinti et per una vesta et per una subba ducati nove et la racione per sè et fameglie. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXVI Augusti 1487, lo prefato maistro Stephano sartor have ricevuto dallo magnifico messer Caesaro governatore nostro in competu de sua provisione ducati sei: duc. 6 den. –.

<22r> (20)

IHS

Posto nel libro + a carte 37.¹⁶²

Maestro Wsualdo fabro in castello dave havere per sua provisione omne anno ducati sidice, una vesta de meczo pernice, una subba de angelli et uno porcho et la racione et carbuni et ferri necessarie et esso have da servir con fameglie tre. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXII Augusti 1487, lo prefato magistro Usualdo have ricevuto dallo signor governatore messer Caesaro in competu de sua provisione ducati dui: duc. 2 den. –.

<23r> (21)

IHS

Posto nel libro + a carte 38.¹⁶³

¹⁶¹ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 103.” ASMo Cam. AdP 682, 60v (37).

Recto: „Stephano todesco sartor di questo castello dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati vinti, et ducati nove per una vesta e zubba, e la spesa. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, per el quale servire lui ha rezevuto da messer Cesaro ducati sei, si como apar nel libro di Lorenzo a carte 19.” ASMo Cam. AdP 682, 61r (37).

¹⁶² *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 104.” ASMo Cam. AdP 682, 60v (37).

Recto: „Osualdo fabro di castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati sedezi, una vesta di meza pernice, una zuba d'agnelli, et uno porcho e la racione, carboni e ferro, e lui sie obligatto a far ogni cossa nezesaria. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, per el quale servire lui si ha rezeuto da messer Cesaro ducato uno, como apar per el libro di Lorenzo d'Aversa, in quello a carte 20.” ASMo Cam. AdP 682, 61r (37).

¹⁶³ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 104.” ASMo Cam. AdP 682, 61v (38).

Recto: „Giorgio che conza lo arlogio in castello dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducato otto, pro zipone e calze ducato uno, et una vesta et una zuba di castello è obligatto a servire como uno famio in lo zardino. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el quale servire lui hebe da messer Cesaro ducato uno, como apar nel libro di Lorenzo d'Aversa, in quella a carte 21.” ASMo Cam. AdP 682, 62r (38).

Maestro Giorgio che concza lo arlogio in castello deve havere omne anno per sua provisione ducati octo et per ieppone et calcze ducato uno, una vesta et una subba de castello et la racione et è obligato servire con uno fameglio in lo jardino in castello et conczare ditto arlogio. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXVI Augusti 1487, lo prefato Georgio have ricevuto dalo signor gubernatore messer Caesaro in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<24r> (22)

IHS

Posto nel libro + a carte 34.¹⁶⁴

Maestro Mathias Zoppo serratore in castello deve havere omne anno per sua provisione ducati dece, una vesta et una subba de castello, et la racione. Incomenza sua servizio die XI Januarii 1487.

Die XXV Julii 1487, lo prefato maestro Mathia have ricevuto dalo magnifico signor Caesaro governatore nostro in competu de sua provisione denari cinquanta: duc. – den. 50.

Die XX Augusti 1487, lo prefato Mathia have ricevuto dalo prefato signor gubernatore ducato uno denari cinquanta in competu de sua provisione: duc. 1 den. 50.

Eodem die passate ad computo denari sexanta ricevute per esso Mathias da ditto signor gubernatore die XV Julii predicti, quale per scordia non foro in dito dî poste ad libro: duc. – den. 60.

f. 2 den. 60.

¹⁶⁴ *Verso*: „Mathias al incontro dè dar a dî 28 Otobrio ducato mezo qualle gi dette el provisore a conto di sua provisione, zoé duc. – den. 50.

15 dezebren, per contadi a lui dal provisore ducato uno, zoé duc. 1 den. –.” ASMo Cam. AdP 682, 57v (34).

Recto: „Mathias Zoppo seratore dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati dezi, una vesta et una zuba di castello. Comenzò a servir a dî 11 Zenaro 1487, per el qualle servire lui si ha habutto sino al zonzer del reverendissimo ducati dui e dinari sesantam si como apare nel libro di Lorenzo d’Aversa fu scrivano, in qualle a carte 22.” ASMo Cam. AdP 682, 58r (34).

<25r> (23)

IHS

Posto nel libro + a carte 32.¹⁶⁵

Gregorio Grande che tiene lo allogio et governa la vigna et orto delo castello in Pechegn omne anno deve havere per sua provisione ducati dece, una vesta rossa et una subba de castello, et la racione et lui è obligato ad soi despese governar ditti vigna et orto et incomenza suo servizio die XI Januarii 1487. Lo quale Gregorio have ricevuto dal antedito messer Bernabò governatore ad computo de sua provisione ducati dui.

Die Mercurii XXVII Junii, lo ditto Gregorio have ricevuto dal magnifico messer Caesaro governatore in computo de suo salario ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XXIII Augustii 1487, lo prefato Gregorio have ricevuto dalo signor gubernatore incomputo se sua provisione ducati tre: duc. 3 den. –.

<26r> (24)

IHS

Posto in libro + a carte 35.¹⁶⁶

Maestro Emericho corrigiator de castello è il la conventione subscripta videlizet deve haver dalo castello coyra de boye in sufficientia, quale deve conczare et de po lavorare et farne briglie per cavalli et omne actinentie necessarie ad le carrette, et per soi fatiche deve haver per omne sei corra che lavora ducato uno et etiam lo sevo et altre cose necessarie aditta concza et la racione. Incomenzo suo servizio die XI Januarii 1487.

Die Martis XVIII Junii, lo prefato mastro Emericho have ricevuto dalo signor predicto signor messer Caesaro governatore per salario suo ducati dudice corra conzate et lavorate ducati sui: duc. 2 den. –.

¹⁶⁵ *Verso*: „Gregorio al incontro dè dare a dì 27 Otobrio ducato mezo, qualle gia dato el provi-
sore a conto di sua provisione, zoè duc. – den. 50.

Posto nel libro A 1488 a carte 105” ASMo Cam. AdP 682, 55v (32).

Recto: „Gregorio Magno qualle tiene lo alodio dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati deze, una vesta rosa, una zuba di castello e la razione, et lui sie obligato a governare la vigna e l’ortto del castello in Pechegno. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el quale servire lui sia rezevutto fina ala venuta del reverendissimo ducati sei, como apar per el libro del scrivano prefato, carte 23.” ASMo Cam. AdP 682, 56r (32).

¹⁶⁶ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 103” ASMo Cam. AdP 682, 58v (35).

Recto: „Emericus corigiatore sie in questa conventione che el castello si li da li cori de buovi, el sevo e salle per conzarli, et lui ni debe fare ogni artinenzia nezesaria, et per cadauni cori sei lui si debe haver ducato uno. El qualle sia rezevutto da messer Cesaro Valentino ducati dodezi per ogni cori lui habi lavoratto per fina questo dì 23 Settembre, como apar per el libro di Lorenzo a carte 24.” ASMo Cam. AdP 682, 59r (35).

Die Martis III Julii, lo prefato maestro Emericho have ricevuto dalo prefato signor gubernator ducati dui inconputo de suo salario: duc. 2 den. –.

Die sabbato XIII Julii 1487, lo prefato maestro Emericio have ricevuto da ditto signor governatore inconputo de sua provisione per lo lavorare del coira vinte quatro ducati quatro: duc. 4 den. –.

Die Veneris VII Settembre 1487, lo prefato maistro Emerito have ricevuto dalo signor gubernatore prefato incompetu de sua provisione ducati quatro per lo lavoro de coira vinte quatro per esso desposte in lo uso delo castello, dico: duc. 4 den. –. f. 12 den. –.

<27r> (25)

IHS

Posto nel libro + a carte 31.¹⁶⁷

Mikaeli cribatore in castello deve haver omne anno per sua provisione ducati tridice et una subba de castello et la racione et è obligato cribare tucto lo frumento necessario. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die Veneris XXII Junii 1487, lo predicto Mikaeli corrigatore have ricevuto dal prefato messer Caesaro gubernatore nostro in computo de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

Die Mercurii XXVII Junii predicti, lo ditto Mikaeli have ricevuto dal prefato signor gubernatore in computo de suo salario ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XXIII Augusti 1487, lo prefato Mikaeli have ricevuto dalo prefato signor gubernatore in competu de sua provisione ducati dui: duc. 2 den. –.

f. 4 den. –.

¹⁶⁷ *Verso*: „Michael al incontro dè dare a dì 30 Setembro ducati dui, qualli gi dette el provisor a conto di sua provision, zoè duc. 2 den. –.

28 Ootobrio, per contadi a lui ducato mezo dal proviore a ditto conto, zoè duc. – den. 50.

Posto nel libro A 1488 a carte 105.” ASMo Cam. AdP 682, 54v (31).

Recto: „Michelle cribatore dè havere ogni anno per conto de sua provisione ducati tredezi e una zuba di castello. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el qualle servire lui ha rezevutto per fina questo dì 23 Settenbro ducati quatro, como per el libro del altro scrivano apar a carte 25. ASMo Cam. AdP 682, 55r (31).

<28r> (26)

IHS

Posto nel libro + a carte 38.¹⁶⁸

Petro paller de castello deve haver per sua provisione omne anno ducati quindice, una veste de mezo pernice, una subba de angnelli bona, una garlecta de grano et la prebenda. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXVIII Maii 1487, lo prefato parler Petre have ricevuto dal anteditto messer Caesaro governatore nostro in doi partite ducati tre: duc. 3 den. –.

Die XXII Julii 1487, lo prefato Petre Paller have ricevuto dalo prefato signor governatore in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XII Augusti 1487, ditto Petre hve ricevuto dalo prefato signor governatore in competu de sua provisione ducati tre: duc. 3 den. –.

Die XXVII Augusti 1487, lo predicto Petre have ricevuto dalo signor governatore in competu de sua provisione ducati tre: duc. 3 den. –.

f. 10 den. –.

<29r> (27)

IHS

Posto nel libro + a carte 31.¹⁶⁹

Maestro Mikaeli fornaro de castello omne anno per sua provisione deve haver ducati vinte, una vesta, una subba de castello, uno porcho vivo, uno lardone, dudice fonte de oglio de cannapo et dudice case¹⁷⁰ et deve servir con dui fameglie. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die Veneris XIII Julii 1487, lo ditto Mikaeli have ricevuto dalo anteditto signor governatore messer Caesaro in competu de suo salario ducati dui: duc. 2 den. –.

¹⁶⁸ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 108.” ASMo Cam. AdP 682, 61v (38).

Recto: „Petro paler sopra le fabriche di castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati quindeze, una vesta di mezo pernize, una vesta di agnelli, una garletta di grano et la prebenda. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el quale servire lui hebe da messer Cesaro ducati dezi, como apar nel libro di Lorenzo d’Aversa in quello a carte 26” ASMo Cam. AdP 682, 62r (38).

¹⁶⁹ *Verso*: „Michaele al incontro dè dar a dì 12 Octobrio ducati dui, qualli gi ha datto el provisor a conto di suo salario, zoè duc. 2.

Posto nel libro A 1488 a carte 109.” ASMo Cam. AdP 682, 54v (31).

Recto: „Michele fornaro di castello condotto per duchati vinti l’anno, una vesta, una zuba di castello, uno porcho et fonte doe di olio di canapo. È obligato a servire con dui famii. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, el quale si ha havutto da miser Cesaro ducati sei a conto di sua provisione, como nel libro di Lorenzo d’Aversa apar per farni notte, a carte 27.

Notto che el ditto si conpì el suo servizio a dì primo Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 55r (31).

¹⁷⁰ sajt

Die Luni XIII Augusti 1487, lo prefato maestro Mikalei have ricevuto dal sup-rascripto signor governatore in computo de sua provisione ducati quatro: duc. 4 den. –.

<30r> (28)

IHS

Posto in libro + a carte 38.¹⁷¹

Lo greco ortulano che governa la mita del'orto del insola deve haver omne anno per sua provisione ducati cincho, una vesta rossa, una subba de castello, scarpe para dudice, et la racione a doi persuni. Incomenza sua servizio die XI Januarii 1487. Lo quale greco have ricevuto in doi partite dal anteditto messer Bernabò ad computo de suo provisione ducato uno denari cinquanta.

Die XXVI Julii 1487, lo prefato Greco have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro governatore nostro in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XXII Augusti 1487, lo prefato Greco have ricevuto in computo de sua provisione dalo signor gubernatore denari cinquanta: duc. – den. 50.

Eodem die passate ad computo denari cinquanta ricevut dalo signor gubernatore per esso Greco die XV Julii predicti quale per scordia non foro in esso di poste ad libro: duc. – den. 50.

f. 2 den. –.

¹⁷¹ *Verso*: „Greco al incontro dè dar a dì 18 Otobrio ducato uno, qualle gi detto el provisor a conto di sua provisione, zoè duc. 1.

Posto nel libro A 1488 a carte 107.” ASMo Cam. AdP 682, 61v (38).

Recto: „Greco ortulano che governa la mita de l'orto de l'insula dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati zingue, una vesta rossa, una zubadi castello e la razione per doe persone. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el qualle servire lui ha rezevuto fino al tempo di el reverendissimo ducati tri, como nel libro di Lorenzo d'Aversa apar, in quello a carte 28.” ASMo Cam. AdP 682, 62r (38).

<31r> (29)

IHS

Posto nel libro + a carte 31.¹⁷²

Barbara che lava le panne in castello è obligata lavar tute le panne de quillo cioè lenzola, tovaglie da mano et mensale per quale sua faticha deve havere ducati otto et carra de lengne... (sic)

Incomenza suo salario die XI Januarii 1487. La quale Barbara have ricevuto dalo anteditto messer Bernabò governatore in computo de sua provisione ducato uno¹⁷³

Die Martis X^o Julii 1487, la ditta Barbara have ricevuto dal anteditto signor governatore messer Caesaro in computo de sua provisione ducato uno: duc. 1. den. –.

Die XXII° Augusti 1487, la prefata Barbara have ricevuto dalo prefato signor governatore in competu de sua provisione denari settanta cincho: duc. – den. 75.

Die Martis III° Settembre 1487, la prefata Barbara have ricevuto in competu de suo salario dalo signor governatore ducato uno et denari cinquanta: duc. 1 den. 50. f. 3 den. 25.

<32r> (30)

IHS

Posto in libro + a carte 38.¹⁷⁴

Alberto diach che lava le scutelle in castello omne anno deve havere per computo de sua provisione ducati quattro, una vesta, una subba de castello, ietton, calze et scarpe. Incomenza sua servizio dio XI Januarii 1487.

¹⁷² Elótte 81 áthúzva.

Verso: „Barbara al incontro dè dar a dì 23 Otobrio ducato uno qualle gi dette el provisore a conto di sua provisione, zoè duc. 1.” ASMo Cam. AdP 682, 54v (31).

Recto: „Barbara che lava tuti li mensali, tovaglie e lenzoli di questo castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati otto. Comenzo a servire a dì 11 Zenaro 1487, per el qualle lei hebe per sino la vignuda del reverendissimo ducati quatro e dinari vinti e zingue si como apar nel libro di Lorenzo d’Aversa, carte 29.” ASMo Cam. AdP 682, 55r (31).

¹⁷³ Jobb margón: duc. 1 den. –.

¹⁷⁴ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 charte 107” ASMo Cam. AdP 682, 61v (38).

Recto: „Alberto diache che lava le scutelle dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati quattro, una vesta, una zuba di castello. Comenzo a servire a dì 11 Zenaro 1487, nel libro di Lorenzo d’Aversa apare in quello a charte 30.” ASMo Cam. AdP 682, 62r (38).

<33r> (31)

IHS

Posto in libro + a carte 39.¹⁷⁵

Andrea de Rohans ungaro bombardero in castello deve havere omne anno per computo de sua provisione ducati quattordice, una vesta de mezo pernice, una subba de castello et la prebenda. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXII Augusti 1487, lo prefato Andrea have ricevuto dalo magnifico signor governatore messer Caesaro in competu de sua provisione ducati dui: duc. 2 den. –.

<34r> (32)

IHS

Posta nel libro + a carte 39.¹⁷⁶

Andra alias Polliach che tene le specie et serve con quelli in cocina, omne anno deve havere per computo de sua provisione ducati dece, una vesta de meza pernice, una subba de angnelli et scarpe. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

<35r> (33)

IHS

Posta nel libro + a carte 39.¹⁷⁷

Mikaeli clavigero de castello omne anno deve havere per computo de sua provisione ducati vinte quattro, una vesta de mezo pernice, una subba de ducti dui et la mensa per sé et fameglie. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXIII Augusti 1487, lo prefato Mikaeli have ricevuto dalo magnifico signor governatore Caesaro in competu de sua provisione ducati cincho: duc. 5 den. –.

¹⁷⁵ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 107” ASMo Cam. AdP 682, 62v (39).

Recto: „Andras de Roans bonbardero di castello dè havere ogni anno per conto di sua provisione ducati quatordeze, una vesta de meza pernice, una zuba di castello. Comenza a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el qualle servire lui hebe da miser Cesaro ducati dui, comon el libro di Lorenzo apar a caste 31.” ASMo Cam. AdP 682, 63r (39).

¹⁷⁶ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 106” ASMo Cam. AdP 682, 62v (39).

Recto: „Andria Poliacho che tiene le spezie dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati deze, una vesta di meza pernice et una zuba de agnelli. Comenzo a servire a dì 11 Zenaro 1487, comon el libro di Lorenzo d’Aversa apar a carte 32. Notto che el ditto comenzo novo servire a di primo Hotobrio” ASMo Cam. AdP 682, 63r (39).

¹⁷⁷ *Verso*: „Michaelle al incontro dè dar a dì 5 Novembre ducati quinzezi et denari sesanta e zinque, dal provisoro e fu per mano de Raphaele per resto di ogni suo servire: duc. 15 den. 65” ASMo Cam. AdP 682, 62v (39).

Recto: „Michael chlavigero dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducati vinti e quattro, una vesta di meza pernice et una zuba da ducati dui. Comenzo a servir a dì 11 Zenaro, como apar nel libro di Lorenzo d’Aversa scribano a carte 33. Notto che el ditto compitti suo servire a di 15 Otobrio.” ASMo Cam. AdP 682, 63r (39).

<36r> (34)

IHS

Posta nel libro + a carte 34.¹⁷⁸

Maestro Paulo Bohemo doleator de castello deve haver omne anno per computo de sua provisione ducati dodice, una vesta de mezo pernice, una subba de ducati dui et per lo ieppone et valze ducati dui et esso è obligato servire con uno fameglio. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XXIII Augusti 1487, lo prefato mastro Paulo have ricevuto dalo signor governatore in competu de sua provisione ducati dui: duc. 2 den. –.

Die X Settembri¹⁷⁹ 1487, lo ditto maestro Paulo have ricevuto dalo signor governatore sopra sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<37r> (35)

IHS

Posto nel libro + a carte 30.¹⁸⁰

Jacobo Piccolo pastor de boi che sono in lo alloggio che continue se amazano per uno delo castello, deve haver omne anno per computo de sua provisione ducati tre et denari vinte cincho, una vesta de griseo, una subba de castello, XII para de scarpe, uno paro de stivali et la racione ad sé solo. Incomenza sua provisione die XI Januarii 1487.

Die XXIII Augusti 1487, lo prefato Jacovo have ricevuto dalo signor governatore incomputo dela sua provisione sudato uno: duc. 1 den. –.

¹⁷⁸ *Verso*: „Paullo al incontro dè dare a dì 28 Ottobrio ducato mezo, qualle gi dette el provitore a conto di sua provisione, zoè duc. – den. 50.

10 Novembre per contadi a lui dal provisione ducati dui, zoè duc. 2 den. –.

24 Dezebrijo per contadi a lui dal provisione ducato uno, zoè duc. 1 den. –.” ASMò Cam. AdP 682, 57v (34).

Recto: „Paulo Boemio doleator di castello dè haver ogni anno per conto di sua provisione ducati dodezi, una vesta di meza pernice, una zuba da ducati dui, zipone e calze per ducati dui, dè servire como uno famio. El quale comenzo a servire a dì 11 Zenaro 1487 et ha rezevutto per ditto servire inanzi la vignuda de messer el reverendissimo ducati tri, como per el libro di Lorenzo d’Aversa apar in quello a charte 34” ASMò Cam. AdP 682, 58r (34).

¹⁷⁹ Elótte „Augusti” kihúzva.

¹⁸⁰ *Verso*: „Posto nel libro A 1487 a carte 110.” ASMò Cam. AdP 682, 53v (30).

Recto: „Jacob Picolo pastor de bovi dè haver ogni anno per sonto de sua provisione ducati tri e denari venti e zinze, una vesta de grisso, una zuba di castello. Comenzo a servire a dì 11 de Zenaro 1487 per el quale servire lui hebe ducato uno da messer Cesaro, como apar nel libro di Lorenzo d’Aversa a carte 35” ASMò Cam. AdP 682, 54r (30).

<38r> (36)

IHS

Posto nel libro + a carte 39.¹⁸¹

Maestro Johanne pelfice de castello è in la convencione sottoscritta videlizet che lo castello le dona pelli sufficiente de angnelli et insongna farina, sale et furfure et esso maestro Johanne è obligato de omne cento pelli che recepe consignare dece subbe et deve havere per lo lavoro de esse subbe dece tre et sic de singulis.

<39r> (37)

IHS

Posto nel libro + a carte 39.¹⁸²

Johanne de Sarlo pisetario delo archiepiscopato in la camera dele fudine de Cremicia deve haver omne anno per sua provisione ducati cinquanta dui et lui è obligato tener lo homo continue a ditta camera ad recepere lo provento perveniente archiepiscopato. Incomenza sua provisione die XI Januarii 1487.

<40r> (38)

IHS

Posto nel libro + a carte 40.¹⁸³

Georgio litterato pisetario delo archiepiscopato in la camera de la fudina de Rivola Dominarum è obligato secondo lo anteditto Johanne et deve haver per sua provisione omne anno ducati cinquanta.

Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

¹⁸¹ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 106.” ASMo Cam. AdP 682, 62v (39).

Recto: „Zoane pelifize sie in questa convencione, como el castello che el gi daga pelle de agnelli, salle fulfulle per la conza et lui si è obligato a farne pelize per la famia del castello, ma de ogni pelle zento ni dè consignare pelize deze et de ditte deze pelize lui dè haver ducati tri, apar per el libro di Lorenzo d’Aversa fu scrivano, in quello a carte 36.” ASMo Cam. AdP 682, 63r (39).

¹⁸² *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 106.” ASMo Cam. AdP 682, 62v (39).

Recto: „Zoane de Carlo pisetario ala camara di Cremizia dè haver ogni anno per nosto de sua provisione ducati zinquanta dui et lui hè obligato uno homo continuo tener a ditu camarra. Comenzo sua provisione a dì 11 Zenaro 1487, apar per el libro di Lorenzo d’Aversa a carte 37.” AdP 682, 63r (39).

¹⁸³ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 108.” ASMo Cam. ASMo Cam. ASMo Cam. AdP 682, 63v (40).

Recto: „Georgio literatto pisetario ala fudina de Rivola Dominarum de havere ogni anno per conto de sua provisione ducati zinquanta et hè obligato starli over tenirli uno omo di continuo. Comenzo suo servire a dì 11 Zenaro 1487, como per el libro di Lorenzo d’Aversa apar a carte 38.” AdP 682, 64r (40).

<41r> (39)

IHS

Posto nel libro + a carte 40.¹⁸⁴

Petro Andreas procuratore delo archiepiscopato deve servire in castello ad tutte cause tanto pro quanto contra et etiam per vaxalli delo archiepiscopato et star residente in castello overo andar dove fa necessario a dispesa de esso archiepiscopato et lui deve haver per sua provisione omne anno ducati cinquanta, uno vaso de vino, doi garlette de grano, una veste de pernice, una subba de vulpe, cioè de ventre de vulpe. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XII Augusti 1487, lo prefato Petro Andreas have ricevute in competu de sua provisione dalo magnifico signor messer Caesaro governatore etiam ducati dece: duc. 10 den. –.

Die XIII Augusti 1487, lo prefato Petro have ricevuto in computo de sua provisione per mano delo scrivano ducati dui: duc. 2 den. –.

Summa f. 12 den. –.

<42r> (40)

IHS

Posto in libro + a carte 30.¹⁸⁵

Thomasio Piva carretter de castello serve con una carretta con quattro cavalli et have uno compangno. Deveno haver per computo loro omne anno ducati quattro per uno et ducato uno etiamdio per uno per calze et ieppon et una pelliza de castello, una veste de panno rosso, una vesta de griseo, camise et dudice paro de scarpe et doi para de stivali. Incomenzano loro provisione die XI Januarii 1487.

¹⁸⁴ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 108.” ASMo Cam. AdP 682, 63v (40).

Recto: „Petro Andrian prochurator del castello de tutte le cause si pro como contra dè havere ogni anno per sua provisione ducati zinquanta, uno vasso di vino, doi garlette di grano, una vesta di pernice, una zubba de ventre volpene, et lui è obligato andar in ogni causa per lo castello si in castello, como fuora. Comenzo a servire a dì 11 Zenaro 1487, como apar per el libro di Lorenzo d’Aversa scrivano, in quello a carte 39.

El ditto si ha rezevuto da messer Cesaro ducati dodezi.” ASMo Cam. AdP 682, 64r (40).

¹⁸⁵ *Verso*: „Tomaso alincontro dè dare a dì 27 Otobrio ducato mezo, qualle gi dette el provisoro a conto di sua provisione, zoè: duc. –. den. 50.

2 dezembro per contadi per le esequie ducato uno e mezo a conto di sua provisione, zoè duc. 1 den. 50.

Posto nel libro A 1488 a carte 111.” ASMo Cam. AdP 682, 53v (30).

Recto: „Tomaso Piva caratero serve in castello ala condizione di sopra ditti comenzo a servire a dì 11 Zenaro per el quale servire lui si ebe como apar per el libro di Lorenzo d’Aversa ducato uno e dinari sesanta otto, zoè a carte 40.” ASMo Cam. AdP 682, 54r (30). Pincharo a feltételeknél a Valentino Chiaverino bejegyzésében foglaltakra utal, l. alább.

E¹⁸⁶ più in festo Petri et Pauli¹⁸⁷ have havuto un altro compagne a ditta ragione, a quale se chiama Georgio¹⁸⁸

Die XXV Julii 1487, lo prefato Thomaso have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro gubernatore etiam in competo de loro provisione denari cinquanta: duc. –. den. 50.

Die XX Augusti 1487, lo prefato Thomaso have ricevuto in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

Die XXII Augusti, Egidio compango de esso Thomaso have ricevuto dalo prefato signor gubernatore in computo de sua provisione denari cinquanta: duc. – den. 50.

Quale Georgio recepette in Alba Regali¹⁸⁹ die XVII Julii sopra sua provisione denari cinquanta: duc. –. den. 50.

Summa: f. 2 den. 50.

<43r> (41)

IHS

Posto nel libro + a carte 34.¹⁹⁰

Petro ortulano del mita delo orto dell'insola omne anno deve haver per sua provisione ducati cincho et omne altra cosa secondo lo greco ortulano. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XVIII Augusti 1487, lo prefato Petre have ricevuto dalo magnifico signor messer Caesaro gubernatore in competu de sua provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<44r> (42)

IHS

Johanne Antonio servitore delo signor governatore, quale have cura de officio de theusareri (sic) et tener manuali de omne introito et exito, omne anno deve

¹⁸⁶ Előtte a margón: „Posto in ditto a ditto”

¹⁸⁷ Június 29. Alatta áthúzva: Margarete.

¹⁸⁸ Alatta áthúzva: Thomaso.

¹⁸⁹ Fehérvár. Alatta áthúzva: Sagabria.

¹⁹⁰ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 108.” ASMo Cam. AdP 682, 57v (34).

Recto: „Pietro ortulano al insula dè havere ogni anno per conto de sua provisione ducati cinquanta et ogni altra cosa sigondo lo greco, è obligato a far la mita de l'orto. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487, como per el libro di Lorenzo d'Aversa apare in quello a carte 41. El ditto a rezevuto da messer Cesaro ducato uno.” ASMo Cam. AdP 682, 58r (34).

haver per sua provisione ducati trenta sei et le spese. Incomenza suo servizio die XVII Aprilis 1487.

Die XXV Settembre 1487, ditto Johanne Antonio have ricevuto dalo signor governatore per la provisione sua et ad suo computo ducati decessette et denari cinquanta: duc. 17 den. 50.

<45r> (43)

IHS

Posto nel libro + a carte 29.¹⁹¹

Biasio de Strigonio et Martino Thethenii carretteri in castello servino in una carretta con un altro compangno ala ragione che serve Thomaso Piva et soi compangne quale Biaso et Martino. Incomenzano loro servizio die XI Januarii 1487 et lo loro compangno incomenza dala festa de Santa Margarita¹⁹² 1487.

Die XVII Julii 1487, le ditte Biaso et Martino habbero in Sagabria sopra loro provisione ducato uno denari cinquanta: duc. 1 den. 50.

<46r> (44)

IHS

Posto in libro + a carte 29.¹⁹³

Georgio currifaro in castello serve esso con dui compangni in una carretta ad la razione de Thomaso Piva et incomenza esso Georgio suo servizio a die XI Januarii 1487, et Nicolo Selegii, suo secondo compangno incomenza a servire a

¹⁹¹ *Verso*: „Biasio al incontro compagni devo dare a dì 13 Settembre ducati dui, qualli gi numero el provitore per mano del maistro di stalla, zoè duc. 2 den. –.

Posto nel libro A 1488 a carte 113.” ASMo Cam. AdP 682, 52v (29).

Recto: „Biasio de Strigonio e Martino como uno terzo compagno carateri qui in castello servino ala condizione del soprascritto. Biasi e Martino comenzono el suo servizio a dì 11 Zenaro 1487, el terzo compagno ala festa di Santta Margaritta, i quali tre compagni hanno habutto da misser Cesaro per conto di sua provisione ducato uno e mezo, como apar nel libro del scrivanno pasato, como in quello libro apar a carte 43.” ASMo Cam. AdP 682, 53r (29). Pincharo utalása a „fenti számlára” Georgio kocsiséra vonatkozí, ld. a következő bejegyzést.

¹⁹² Július 13.

¹⁹³ *Verso*: „Giorgio al incontro dè dar a dì 13 Settembre ducati dui, qualli gi numero el maestro di stalla per conto di suo salario, zoè duc. 2 den. –.

Posto nel libro A 1488 a carte 113.” ASMo Cam. AdP 682, 52v (29).

Recto: „Giorgio curidero qui in castello, qualle serve con dui compagni in una caretta deno haver ducati zingue ogni anno per homo, et una peliza di castello, e una vesta di griso. Comenzo a servire a dì 11 di Zenaro, Nicolo suo compagno la dominica di l’oliva e Paullo, terzo compagno la festa di Santo Petro e Paullo de ditto anno, i qualli fra loro si hano habutto ducato uno e denari zinquanta in tempo di miser Cesaro, como apar per el libro di Lorenzo scrivano a carte 44.” ASMo Cam. AdP 682, 53r (29).

die dominica ramis palmarum et Paulo de Varadino, suo terzo compangno incomenza sua servizio a festo apostolorum Petri et Pauli¹⁹⁴ anni 1487.

Die XVII Julii 1487, in Alba Regale¹⁹⁵ haveno ricevuto le prenominate Georgio, Nicolo et Paulo ad computo del loro provisione ducato uno denari cinquanta: duc. 1 den. 50.

<47r> (45)

IHS

Posto in libro + a carte 41.¹⁹⁶

Johanne de Vacia currifaro in castelo serve in una carretta con dui compangne ala ragione de Thomaso Piva anteditto, quale Johanne incomenza suo servizio a die Penthecosten, et Clemento de Wywaras, suo secondo compangno incomenza puro a ditto tempo, et Francesco Barsy, terzo suo compangno incomenza ad servire a festo navitatis (sic) Sancti Johannis Baptista¹⁹⁷ 1487.

Die XVII Julii 1487, in Alba Regali¹⁹⁸ le prenominate Johanne, Clemento et Francesco haveno ricevuto in computo del loro provisione ducato uno denari cinquanta: duc. 1 den. 50.

<48r> (46)

IHS

Posto nel libro + a carte 29.¹⁹⁹

Georgio de Werewcze et Mikaeli Chwnoky et Dionisio Zemerey currifari in castello serveno con una carretta grande ala razione de Thomaso Piva anteditto,

¹⁹⁴ Június 29.

¹⁹⁵ Fehérvár.

¹⁹⁶ *Verso*: „Posto nel libro A 1488 a carte 113.” ASMo Cam. AdP 682, 64v (41).

Recto: „Zohanne de Vazia caratero dè havere ogni anno ducati quatro et ducato uno per calze e zipone, una peliza di castello, una vesta rossa, una altra di griso, dodize para di scarpe. Comenzò a servire ala Penthecosta 1487 per el quale servire lui hebe da messer Cesaro ducato mezo. Apare per el libro di Lorenzo d’Aversa a carte 45.” ASMo Cam. AdP 682, 65r (41).

¹⁹⁷ Június 24.

¹⁹⁸ Fehérvár.

¹⁹⁹ *Verso*: „Giorgio al incontro dè dar a di 13 Settembre ducati dui, qualli gi numerò el maistro di stalla, zoè duc. 2 den. –.

Posto nel libro A 1488 a carte 130.” ASMo Cam. AdP 682, 52v (29).

Recto: „Giorgio Verenezo, Michaeli e Dionisio compagni carateri servino ala condizione di sopraditti Giorgio e Michelle. Comenzo servire ala Pentacosta, Dionisio in la festa di Santo Petro e Paullo 1487, i qualli hanno rezevutto da messer Cesaro ducato uno, como nel libro di Lorenzo apar a carte 46.” ASMo Cam. AdP 682, 53r (29).

quale Georgio et Mikaeli incomenzano loro servizio in festo Penthechosten²⁰⁰ et Dionisio in festo apostolorum Petri et Pauli.²⁰¹

Die XVII Julii 1487, le prenominate Georgio, Mikaeli haveno²⁰² ricevuto dalo signor governatore in Alba Regali²⁰³ ducato uno denaro nullo: duc. 1 den. –.

<49r> (47)

IHS

Posto nel libro + a carte 30.²⁰⁴

Valentino de Chiavarino, Luca Thekenes et Paulo Thonoky currifari in castello serveno con una carrotta secondo Thomaso Piva anteditto, quale Valentino incomenza al servizio suo a die XI Januarii 1487 et Luca in la festa de Sancto Petro et Paulo,²⁰⁵ et Paulo Thonoky in la festa de Sancta Margarita vergene.²⁰⁶

Die XVII Julii 1487, le ditte Valentini et Luca haveno ricevuto in Alba Regali²⁰⁷ ad computo del loro provisione ducato uno: duc. 1 den. –.

<50r> (48)

IHS

Posto in libro + a carte 52.²⁰⁸

Vicenzo Pistacchio cancellero delo reverendissimo et illustrissimo monsignor archiepiscopo omne anno deve haver per sua provisione ducati sexanta omne

²⁰⁰ Június 2.

²⁰¹ Június 29.

²⁰² Előtte áthúzva: „et Dionisio”.

²⁰³ Fehérvár.

²⁰⁴ *Verso*: „Valentino al incontro dè dar a dì tredezi Setembro ducati dui, qualli gi dette el provisoro per mano del maistro di stalla, zoè duc. 2 den. –.

Posto nel libro A 1488 a carte 111.” ASMo Cam. AdP 682, 53v (30).

Recto: „Valentino de Giavarino, Luca e Paullo carateri et compagni in uno caretta servino ala condizione de gli altri carateri. Valentino comenzò suo servire a dì 11 Zenaro, Luca in la festa di Santo Petro e Paullo et l'altro compagno comenzò nela festa di Santa Margaritta 1487. Per el qualle Valentino e Lucha hano ricevuto da messer Cesaro ducto uno, como apare nel libro di Lorenzo d'Aversa fu in quel tempo scrivano a carte 47.” ASMo Cam. AdP 682, 54r (30).

²⁰⁵ Június 29.

²⁰⁶ Július 13.

²⁰⁷ Fehérvár.

²⁰⁸ *Verso*: „Messer Vizenzo al incontro dè dare a dì 24 dezembro ducati tri, qualli gi ha datto el provisoro a conto di sua provisione, zoè duc. 3 den. –.

Ditto per ducati 3 qualli sono del prezio di botte doe di vini datogi in Posenio contatogi ducati zinke la botta di qualli ducati dezi sette si gi ni lassa per altri tenti qualli dize messer Cesaro lui debe haver dal castello, como in questo apare a carte 60: duc. 3 den. –.

Da contadi 3 de vini 3, summa ducati 6.” ASMo Cam. AdP 682, 75v (52).

anno, item una vesta de pernice et uno ieppone de seta per lo vestire dela estate, et una vesta puro de pernice, uno ieppone de seta et una subba de vulpe per lo vestire de la invernata et la spesa per sè, dui cavalli et per dui fameglie et etc. Incomenza suo servizio die XI Januarii 1487.

Die XVII Augusti 1487, lo prefato Vincenzo have ricevuto dalo signor gubernatore per mano delo signor castellano sopra sua provisione ducati vinte tre: duc. 23 den. –.

<65r> (63)

IHS

Dinare pagate ala gente d'arma et uzari mandati incontro al nostro illustrissimo et reverendissimo monsignor archiepiscopo ac(?) et primo lo loro securimento die XIII Julii 1487.

Die XIII Julii 1487

Imprimis Stepfano (sic) Sartor homo d'arma con cavalli quattro habbe per suo securimento ducati sei: duc. 6 den. –.

Barnabas Bodomeri have havute per caulli (sic) sei armati per suo securimento ducati cincho: duc. 5 den. –.

Stephano Thuri con cavalli quatro armati ha havuto per suo securimento duc. sei: duc. 6 den. –.

Nicolò Parvo con cavalli dui armati ha havuto per suo securimento ducati tre: duc. 3 den. –.

Moczay homo d'arma con cavalli quattro have havute per suo securimento ducati tre: duc. 3 den. –.

Li uzari

Laurencio Viviani fiorentino con cavalli sei uzari ha havuto per suo securimento ducati sei: duc. 6 den. –.

Syascho con cavalli dui have havute ducati tre: duc. 3 den. –.

Zinkota con cavalli dui have havute ducati tre: duc. 3 den. –.

Zenkyrali con cavalli dui habe ducati tre: duc. 3 den. –.

Radocii con cavalli dui have havuto ducati tre: duc. 3 den. –.

Recto: „Messer Vizenzo Pistachio canzelero del reverendissimo dè haver ogni anno per conto de sua provisione ducti sesanta et una vesta di pernice e uno zipone di rasso per el vestire di la estate, et una zubba et una altro zipone di rasso et una vesta di pernice per el vestire de la invernada. Comenzò a servire a dì 11 Zenaro 1487 per el quale servire lui si ha habuto dal misser Cesaro ducati vinti e tri a conto di sua provisione, si como apar nel libro di Lorenzo d'Aversa scribano, in quella a carte 48.

Posto nel libro A 1488 a carte 101.” ASMo Cam. AdP 682, 76r (52).

Jacob Corvattho per cavalli dui ducati tre: duc. 3 den. –.
 Herch Peter con cavalli dui ha havute ducati tre: duc. 3 den. –.
 Bernardo de Vecegrado con cavalli dui per ducati tre: duc. 3 den. –.
 Cons Nicolus con cavalli dui ha²⁰⁹ havuto per sui securrimento ducati tre:
 duc. 3 den. –.
 Alo trombetta per ditto suo securrimento ducato uno: duc. 1 den. –.
 Summa: f. 54 den. –.

<65v> (64)

IHS

Sequino le dinari pagate puro ad li anteditti homine d'arma in Sagabria die
 Martis ultimo Julii 1487

In primis Stephano Thwri per cavalli quattro habbe per suo securrimento
 sucati sei: duc. 6 den. –.

Stephano Sartor con cavalli quattro have havuto per suo securrimento ducati
 sei: duc. 6 den. –.

Moczay con cavalli 4²¹⁰ havi havute per suo succurrimento ducati sei: duc. 6
 den. –.

Nicolò Parvo per cavalli dui have havuto per suo securrimento ducati tre:
 duc. 3 den. –.

Alo trombetto de castello era con ditta gente per suo securrimento ducati
 dui denari dece: duc. 2 den. 10.

Ali uzari

Laurencio Viviani fiorentino con cavalli sei have havute ducati dudice: duc.
 12 den. –.

Bernardo de Vecegrado have havuto per soi cavalli dui ducati sei: duc. 6 den. –.

Koncz Nicolus per cavalli dui ducati sei: duc. 6 den. –.

Zinkota per dui cavalli ducati sei: duc. 6 den. –.

Simone Syasco per cavalli dui ducati sei: duc. 6 den. –.

Zenkyrali per cavalli dui ducati sei: duc. 6 den. –.

Rodocii Myal per cavalli dui ducati sei: duc. 6 den. –.

Herch Peter con cavalli dui puro uzari ducati sei: duc. 6 den. –.

Jacob Corvattho per cavalli dui remase ale despese comun dele carrette de
 monsignor: –.

f. 77 den. 10.

²⁰⁹ Elötte kihúzva: „per”.

²¹⁰ Áthúzva: „sei”.

<66r> (64)

IHS

Die XV Settebre 1487, Johanne Sarlo homo de arma mandato incontro a ditto monsignor reverendissimo con cavalli otto armati, quale have ricevuto inditti di dalo signor governatore per la pagha de un mese per esso de dinari soi in lo tempo et via preditta despise ad ratione de ducati tre per cavalo so ducati cinti quattro: duc. 24 den. –.

<66v> (65)

IHS

Die VI Augusti 1487, in Litterberge lo signor gubernarote donò ad messer Stephano Canisay per suo seccurrimento per mandamento dela maestà de madama como soldato per essa maestà donato ale servitie delo archiepiscopato presente etc. duc. cinquanta: duc. 50 den. –.

<67r> (65)

IHS

Die VIII Settembre 1487, in Vienna per comandamento de monsignore reverendissimo foro donato al signor Marcho Lascho capitano dela gente d'arma donate per la maestà de madama ad esso monsignor per suo succurrimento ducati sexanta: duc. 60 den. –.

<72r> (70)

IHS

Subsidii donate ad alcune servitore de castello secundo sequino

In primis Antonio Diach die VIII Junii 1487 in Litterberg prope Novam Civitatem Australem obsexam habbe dalo magnifico signor governor messer Caesaro per suo subsidio ducato uno dico: duc. 1 den. –.

Die XIII Julii lo prefato magnifico signor governor have donato ad Jancho servitor in castello per suo subsidio denari cinquanta: duc. –. den. 50.

Die XVII Julii 1487, in Alba Regali²¹¹ fo donato per subsidio ad Johanne et suo conpangno carretter de lo preposito de Santto Stephano²¹² quale erano con una carretta in prestata per ditto preposito alo archiepiscopato et quella mandata alo incontro de monsignor reverendissimo etc. ducato uno: duc. 1 den. –.

²¹¹ Fehérvár.

²¹² Gosztonyi András.

Eodem die fo donato per subsidio ad Johanne fameglio delo fabro de castello mandato con la compagnia andò incontro de esso monsignor per lo necessario dele cavalli etiam denari cinquanta: duc. –. den. 50.

Die IIII Settembre in Cita Nova foro donate ad Laurentio Viviani per esso signor subernatore per succurrimento de sua infirmitate ducati dui: duc. 2 den. –.

Eodem die dinato ad Bernardo de Vecegrado per suo seccurrimento ducato uno: duc. 1 den. –.

A dì ditto o signor gubernatore have donato ad Raconsalvo maestro de stalla delo archiepiscopato per suo subsidio ducato uno: duc. 1 den. –.
f. 7 den. –.

<74r> (72)

IHS

Argente facte per la venuta de monsignor reverendissimo etc.

In primis die XXII Augusti 1487, so state lavorate in Cremicia per mano de Sarla Yanus pisetario et officiale delo archiepiscopato per servire ala mensa de esso monsignore reverendissimo per mano delo signor castellano piatte dui dele grande de argento, quale pesano manche sidice et pisete trentanove, quale marche 16 pisetti 39 ad racione de ducati cincho et denari trentatre la marcha, saranno ducati ottantanove et denari sexanta sei. Et più per la lavoratura de essi platti ducati decessette pagate per mano de ditto Johanne, quale argento et manufattura preditte fanno summa in tutto ducati cento et sei et denari sexantasei: duc. 106 den. 66.

Eodem die so state fatte in esso Cremicia per mano de ditto Johanne per lo uso dela mensa dele prefatto monsignor doi coppe de argento de peso marche sei che a ditta racione so ducati trentadui et per lo lavoro de quelle ducati otto. Et per la deauracione ducati quattordice che tutte in siema fanno summa de ducati cinquanta quattro dela quale ducati 54 refalcatende ducati vinte uno et denari settanta sette per lo prezzo de marche quattro et piseti quattro de argento ricevuto per esso Johanne per una coppa de argento indorata vecchiaad sè consignata per lo signor gubernatore de esso archiepiscopato, et ducati sei per lo oro seperato de ditta coppa che so in tutto ducati vintesette denari settanta sette, quale ducati 27 denari 77 abbattute dale preditti, ducati cinquanta quattro per lo prezzo dele ditte doi coppe nove lavorate etc. Resta haver pagato esso gubernatore de contanti ducati vinte sei denari tre, dico: duc. 26 den. 23.

f. 132. 89

<75r> (73)

IHS

Debite pagate per lo magnifico messer Caesaro governatore et etiam per parte delo archiepiscopato preditto quale debite remasero ad pagare depo la morte delo condam messer Bernabò governatore etc. de dinari fatte ad sè in prestare dali subditi per la substentacione de esso archiepiscopato secondo per lo restratto deli compute soi et depo suo obito donate in Lutumerg appar qualle restructe overo calculi so fatte per mano de lo magnifico messer Bernabò Vitali scrivano de racione dela maestà de madama auditor in qualle etc.

In primis²¹³ messer Matthio de Vultera resta ad haver dinari inprestare a ditto archiepiscopato durante la gubernacione delo prefato messer Bernabò et non satisfatto da quello ducati ducento trenta denari trenta sei, dela quale quantità esso messer Mattheo have ricevuto dalo ditto messer Caesaro governatore etiam marche de argento vinte pisetti trentasette, quale ad racione de ducati cincho et denari cinquanta la marcha so ducati cento et quattordice denari vinte dui, dico: duc. 114 den. 22.

<75v> (74)

IHS

Messer Johanne de Cari

Ditto messer Johanne de Cari deve haver dalo archiepiscopato per dinari inprestati al reverendo condam messer Bernabò gubernatorio nomine etc. ducati cento et vintecincho, quale die primo Junii 1487 haver ricevute dale magnifico messer Caesaro governatore etiam dico: duc. 125 den. –.

²¹³ Margón: „Messer Matthio de Vulterra”.

Mátyus Norbert

NICOLÒ SADOLETO KÖVETJÁRÁSA MAGYARORSZÁGON (1482–1483)

A követjárás dokumentumai

A Modenai Állami Levéltár *Ambasciatori – Ungheria 1.* jelzetű doboza három olyan csomót is őriz, melyek egy kora újkori magyarországi követjárás dokumentumait rejtik. Nicolò Sadoletto 1482–1483 között lezajlott diplomáciai szolgálatáról van szó: a doboz 2., 3. és 9. csomói a követ hivatalos, 1482. március 12-re datált mandátumát hagyományozták ránk, valamint 11 utasítás másolt példányát, melyeket Estei I. Herkules ferrarai herceg küldött 1482. augusztus 7. és 1483. július 6. között követének, továbbá 47, jórészt eredeti követjelentést Sadoletto kézírásával, melyek az 1482. június 6. és az 1483. november 30. közötti időszakra esnek. Anélkül, hogy itt részletekbe bocsátkoznánk, annyit érdemes leszögezni, hogy a diplomáciai küldetés célja az volt, hogy a követ kérjen katonai segítséget és támogatást Ferrara, illetve a vele szövetséges Kegyes Liga (*Serenissima Lega*) számára az éppen legkritikusabb időszakába lépő Ferrara és Velence közötti katonai konfliktusban.

Úgy tűnik, hogy a követség forrásanyaga teljesen ismeretlen, noha az adott levéltári egység más dokumentumait a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága az 1800-as évek végén nem csupán lemásoltatta és katalogizálta, hanem meg is jelentette különböző kiadványaiban.¹ Ám a Sadoletto és Ferrara közötti levélváltásokat nem másolták le, így nem is kerültek közlésre. Az elmaradt feldolgozás okára nem sikerült rájönnöm. Csupán azt a gyenge hipotézist tudom megfogalmazni, hogy az egykori történészek nem találták érdekesnek a forrásegyüttest. Ha így lenne, ennek nem lehetetlen racionális motivációját találni. Egyfelől Sadoletto küldetése sikertelenül zárult: Hunyadi Mátyás nem mutatott hajlandóságot ferrarai sógora megsegítésére; másrészt a követjárás

¹ LUKINICH 1935: 36–52. A doboz legtöbb dokumentuma itt került sajtó alá: MHH DEM.

egyes – jórészt politikatörténeti – részletei más forrásokból is ismertek, főként Eleonóra ferrarai hercegné és húga, Beatrix magyar királyné levelezéséből.²

Az alábbiakban – Nicolò Sadoletto életének és pályájának rövid felvázolása után – fel szeretném hívni a történész szakma figyelmét a forrásegyüttes jelentőségére. Sadoletto diplomáciai munkájának és a követség részletes lefolyásának ismertetésére itt nem vállalkozhatok, csupán egy-egy érdekes és jelentős adat vagy jelenség bemutatására koncentrálok. Azt remélem, hogy ezek is elégségesek annak láttatására, hogy jelentős és további kutatásra érdemes forrásra bukkantam. A bemutatás végén a *Forrásként* egy levél átiratát közlöm.

Nicolò Sadoletto életrajzi adatai

A követ életéről igen kevés adatunk van, így csak feltételezésként írhatom, hogy 1440 körül születhetett egy jómódú modenai családban: fivére a kor ismert és elismert jogtudósa Giovanni, unokaöccse pedig a humanista bíboros, Jacopo Sadoletto.³ Ugo Caleffini ferrarai krónikája szerint 1478-tól a ferrarai kancellárián teljesít szolgálatot,⁴ ahol hamarosan – legalábbis Marco Folin definíciója alapján – „I. Herkules egyik legnagyobb tapasztalattal rendelkező követévé avanzsál.”⁵ S valóban, Sadoletto életének szinte minden jelentős mozzanatát diplomáciai működésének dokumentumaiból tudjuk rekonstruálni. 1479 őszén Nápolyba küldi I. Herkules követként Aragóniai Ferdinándhoz. Mivel az ott töltött három évében a Nápolyi Királyság igen jelentős események színtere – ekkor foglalják el a törökök Otranto környékét –, az itteni működése az egyetlen, amivel a modern kori historiográfia is foglalkozott.⁶ 1482-ben hagyja el Nápolyt, hogy Budára menjen. Levelei tanúsága szerint 1483-ig (vagy 1484-ig) tartózkodik magyar területen; ekkor tér vissza Nápolyba, ahonnan 1486 elejéig küldi jelentéseit Ferrarába. Igaz, ez utóbbi két nápolyi évében két rövidebb ügyköveti megbízást is teljesít: 1484 nyarán Rómában tűnik fel, majd 1485 tavaszán francia területéről ír. Két, Ferrarában töltött év következik, majd 1487 őszén I. Herkules Velencébe küldi követségbe. Innen

² Az alábbi forráskiadványok nyújtanak betekintést a követjárás által is érintett kérdésekbe: MHH DEM: III. 8–18, 36; BERZEVICZY 1914: 48–49, 53–54, 55–59; FRAKNÓI 1895: 217–219, 219–221, 232–234, 237; GUERRA 2010: 31–40.

³ Ld. DI PAOLO 2017: 588–590; LUCIOLI 2017: 592–596.

⁴ CALEFFINI 2006: 286.

⁵ FOLIN 2001: 153.

⁶ A Nápolyból kelt követjelentéseit, illetve azok egyes részleteit több kiadvány is közölte: FOURCARD 1881: 80–120; HOUBEN 2013; PALMA 2013.

Sadoletto még év vége előtt visszatér Ferrarába. Utolsó diplomáciai megbízatását 1495-ben kapja: Franciaországban tölt egy évet.⁷ Halálának dátumát nem ismerjük.

Érdekességként megjegyzendő, hogy a 18. századi irodalmár, Girolamo Tiraboschi a *Biblioteca Modenese* című életrajzgyűjteményében megemlékezik Nicolóról, aki „bár tudósi hírnévben nem tudott versenyre kelni testvérével, kitüntetésekben meg is előzte”. Mindezt Tiraboschi arra alapozza, hogy „a magyar király, Corvin Mátyás, 1483-ban, amikor Nicolò Sadoletto nála időzött, a Szentháromság ünnepén lovaggá ütötte, majd a következő év január 10-én az olasz fejedelmekhez, valamint a Velencei Köztársasághoz küldte, hogy mozdítsa elő a békét.”⁸ Az információt Tiraboschi nyilván egy modenai levéltári iratból szerezte, hiszen éveken keresztül kutatott az intézményben, ám jómagam nem tudtam fellelni forrását.

A magyarországi megbízatás dokumentumai

Nicolò Sadoletto követjárásának történelmi kontextusát – vagyis a Ferrara és Velence között 1482–1484-ben dúló háború, valamint a Magyar Királyság és az itáliai államok kapcsolatrendszerének történetét – több tudományos közlemény tárgyalja. Úgy tűnik, hogy a most azonosított forrásanyag sem a konfliktus eseménytörténetének, sem a korabeli olasz–magyar kapcsolatok általánosan ismert viszonyrendszerének szempontjából nem kínál új és különleges adatokat.⁹ Itt elég annyit megjegyezni, hogy 1482 tavaszán, amikor Ferrara helyzete egyre reménytelenebbé vált, hiszen a velencei csapatok már szinte a város kapui alá értek, Mátyás több levelében is segítséget ígért I. Herkulesnek, valamint a vele szövetséges Nápoly–Milánó–Firenze–Ferrara részvételével alakult Kegyes Ligának, amelyben Mátyás apósa, I. Ferdinánd nápolyi király vezető szerepet töltött be.¹⁰ E levelek is ösztönözhatték Ferdinánd királyt, hogy a Herkules küldötteként immár évek óta nála szolgáló Nicolòt Budára küldje és katonai segítséget kérjen vejétől. A követség azonban kudarcot vall: a Mátyás szabta feltételek (a katonai segítségnyújtás ára) teljesíthetetlennek bizonyulnak a Kegyes Liga számára. A követ ettől függetlenül magyar területen marad, és folyamatosan tájékoztatja megbízóit – főleg I.

⁷ Sadoletto diplomáciai küldetéseinek anyagait az alábbi levéltári egységek őrzik: ASMo C. Est. Amb. Nap. b. 1–3, 7; Ungh. b. 1; Germ. b. 1; Roma b. 4, 8; Ven. b. 6; Fran. b. 1–2.

⁸ TIRABOSCHI 1783: IV, 420.

⁹ A Ferrara és Velence közötti konfliktusról ld. PIVA 1893; Mallett 1990, Chiappini 2001. A korabeli olasz–magyar kapcsolatok történetéről csupán egy viszonylag friss tanulmányt említek, amely ugyan Sadolettóval nem foglalkozik, de azzal igen, hogy Hunyadi Mátyás miért nem vállalt szerepet az adott konfliktusban: TEKE 2007b: 98–99.

¹⁰ Mátyás Herkulesnek és Ferdinándnak küldött leveleit ld.: FRAKNÓI 1895: 217–219.

Herkulest és Ferdinándot – mindarról, amit a Magyar Királyságban tapasztal. A misszilisek igen érdekes képet rajzolnak ki a királyi udvar egyes történéseiről és emberi viszonyrendszeréről. Az alábbiakban a forrásanyagból válogatva néhány példával szeretném felvillantani a dokumentumok jelentőségét.

Új adatok Mátyás itineráriumához

Mint hivatalos és munkáját tiszteleggel végző követ, Sadoleto megpróbált minél többször beszélni a királlyal és a királynéval, követte mozgásukat és részletesen beszámolt megbízóinak tevékenységükről. Ennek köszönhetően a forrásanyag bővítheti ismereteinket Mátyás itineráriumának egyes részleteivel kapcsolatban. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a Horváth Richárd által összeállított *Itineraria regis Mattiae Corvini...* adataihoz képest – és kizárólag az 1482-es esztendő vizsgálva – Sadoleto jelentései három időpont tekintetében is új információkkal gazdagítják jelenlegi ismereteinket.¹¹

1482	HORVÁTH 2011	Sadoleto adatai
május 7–június 18.	Pozsony	
június 19–20.	Pozsony	Buda
június 21–szeptember 5.	Pozsony	
október 21–23.	nincs adat	Pozsony
október 24–25.	Hainburg	Pozsony
október 26.	Hainburg	
november 1–13.	Hainburg	
november 14.	Hainburg	Pozsony
november 15–december 4.	Hainburg	

A legérdekesebb eset talán a király 1482. június 19–20-iki budai tartózkodása. Bár erről már az egyik előző Mátyás-itinerárium összeállítója, Sebestyén Béla is tudott, ám az általa áttekintett adatok fényében Horváth Richárd kizárta – mégpedig igen jól dokumentált érvekkel –, hogy ebben az időszakban Mátyás elhagyta volna Pozsonyt. Sadoleto levelei azonban – melyek az adott napokon: 1482. július 20-án és 21-én keltek Budán és a király jelenlétében lezajlott személyes kihallgatásról tudósítanak – azt látszanak igazolni, hogy a király Budán tartózkodott.¹² A király ekkori budai útjáról egyébként Neumann Tibor is beszámolt a közelmúltban.¹³

¹¹ HORVÁTH 2011: 115–116.

¹² HORVÁTH 2011: 115, 948. jegyzet. Sadoleto levelét lásd a Források között.

¹³ NEUMANN 2018: 57.

Ami a király október végi pozsonyi tartózkodását illeti, Sadoletto leveleiből az is igen egyértelműen kiderül: október 20-iki keltezésű levelében azt olvassuk, hogy a király, kíséretében Francesco d’Aragonával, aznap ért Pozsonyba, majd távozásáról október 25-én tudósít Sadoletto.¹⁴

Horváth Richárd adatai és a Sadoletto jelentéseiből körvonalazható információk ellentmondása természetesen komoly kérdést vet fel: mely adatok a megbízhatóbbak és miért. Ezen probléma árnyalt és világos megoldását azonban a nálam avatottabb szakértők elemzésére vagyok kénytelen bízni, ugyanakkor jelzem, hogy a probléma megoldásától függetlenül fontosaknak tűnnek Sadoletto értesülései.

Váradai Péter elfogása

A magyar historiográfia évszázados megoldatlan kérdése, hogy mi volt az oka a fő- és titkos kancellár, humanista Váradai Péter 1484-es váratlan bebörtönzésének. Az 1480 óta kalocsai érsek pályája töretlenül emelkedett, egészen elfogásáig Mátyás jobbkezeének számított.¹⁵ Az sem kérdéses, hogy a király is erősen támogatta karrierjét: 1482 végétől komoly diplomáciai tevékenységet tapasztalunk részéről, amelynek célja Váradai bíborosi kinevezésének előmozdítása;¹⁶ ez ügyben még apósa, Aragóniai Ferdinánd segítségét is igénybe kívánta venni.¹⁷ Éppen ezért váratlan és nehezen megmagyarázható a humanista elfogása és gyors bebörtönzése. Nincs szükség itt arra, hogy a király tettének lehetséges motivációit elemző tudományos hipotéziseket felsoroljam: megtette ezt a Váradai életéről és pályájáról közelmúltban megjelent monográfia szerzője.¹⁸ Amit jelen esetben fontos kiemelni, az az, hogy Sadoletto egy új, és az addigiaktól eltérő teóriát vázol fel. Az immár nem magyar földről kelt levelében, 1484. szeptember 7-én így fogalmaz:

hogy a kalocsai érseket elfogták, óráról órára egyre biztosabb, ahogyan az is, hogy ő és Sonkó, az ottani kapitány, a velenceiek kezére akarták játszani Zengget.¹⁹

¹⁴ Vestigia 1316: „Lo illustrissimo don Francesco adessa tornato qua col signore Re...”; Vestigia 1317: „Partito questo signore Re de qua che non se gli puote parlare...”

¹⁵ Váradai Péter életéről és pályájáról ld. VÉBER 2016. Hasznos továbbá: KÖRMENDY 2007: 195; PAJORIN 2013: 101; C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016: 30.

¹⁶ A tárgykörben írott leveleket ld.: FRAKNÓI 1895: 243–244, 254–256, 260–265.

¹⁷ FRAKNÓI 1895: 256–259.

¹⁸ Ld. VÉBER 2016: 57–67.

¹⁹ ASMó C. Est. Amb. Nap. b. 7, szálas anyagában: „ch’el Collocia sia preso, se verifica ogni hora più et ch’el voleva dare Segna a venetiani, lui et el Gionco, el quale era li il capitanoio.”

Az információ hitelének ellenőrzésére sajnos nincs módom. Bizonyos, hogy a hivatkozott személy, Raguzai Sonkó Márton, adatolható: valóban ő volt a zenggi kapitány, ám hogy milyen szerepet játszott ebben a bizonyos várátadásban, azt nem tudom.²⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy két körülmény némiképp gyengíti a feltételezés hitelét. Egyfelől Sadoleto információja bizonyosan nem első kézből való: az elfogásról beszámoló levele már nem magyar területen kelt, hanem a Nápolyhoz közeli Teanóban, így szinte bizonyosan olyan missziliből származik az adat, amely I. Ferdinándhoz érkezett. Másrészt meg kell jegyezni, hogy Sadoleto számára az első pillanattól fogva antipatikus volt a humanista Váradi. Már a Budáról kelt első levelében is megjegyzi, hogy ellenszenvesnek ítéli Váradi Pétert.²¹ Majd az 1482. július 15-én, vagyis mindössze egy hónappal megérkezése után írott levelében már egészen világosan a velenceiek barátjának, s így a Kegyes Liga ellenségének nevezi:

Már írtam, hogy a királyi titkár, a kalocsai érsek, a velenceiek barátjának tűnik nekem. Ezt árulja el a beszéde, a viselkedése és a gesztusai. Ám most már nem csupán azt gondolom, hogy a velenceiek barátja, hanem azt is, hogy a mi nagy ellenségünk...²²

További leveleiben többször is kifejti ezt a véleményét.²³ Így a további adatok előkerüléséig marad a kérdés: vajon Sadoleto egy hiteles információval szolgál, vagy az ellenszenves titkár elfogása miatti örömeiben egy bizonytalan szóbeszédet oszt meg megbízójával?

Galeotto Marzio Magyarországon

Irodalom- és kultúrtörténeti vonatkozásai miatt lehet érdekes egy apró, Galeotto Marzióra vonatkozó adat Sadoleto egyik levelében.

A Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv 28. fejezetében az olasz humanista egy olyan történetet ad elő, amelyhez Hainburg

²⁰ Sonkóról: MNL DF 275072 és 273812. Ezúton köszönöm meg C. Tóth Norbert szíves adatközlését.

²¹ Ld. a Forrásokban közölt levelet.

²² Vestigia 1283: Nicolò Sadoleto I. Herkuleshez, Pozsony, 1482. júl. 15., c. 1v: „Scripsi come questo monsignore de Calloccia, secretario, me parve amico de venetiani et per quello ch’el dixo et per lo modo et volto, ma hora non solo lo tengo suo amico, ma anchora grande nostro inimico...”

²³ Ld. például: Vestigia 1357: Nicolò Sadoleto I. Herkuleshez, Pozsony, 1483. 01. 24., 2v: „Altre volte scripsi come lo arcivescovo de Colotia, secretario de questo signor Re, era amico, al parere mio, et amicissimo de la Signoria de Venetia...”

várának 1482-es ostroma nyújtja a narratív háttérét.²⁴ Az irodalomtörténeti összefoglalók eddig úgy vélték, hogy az ostrom eseményeinek leírása inkább Galeotto fantáziájának terméke, lévén az adott időszakban, 1482 és 1484 között, csak Velencében lehetett adatolni a humanistát.²⁵ Habár Sadoletto levelei nem segítenek abban, hogy a költői képzelet és a valóság közötti kapcsolat formáit megismerjük, abban mégis jó szolgálatot tehetnek, hogy az adott esetben akár hitelt is adjunk Galeotto leírásának az ostromról. Sadoletto ugyanis éppen 1482 decemberében számol be arról, hogy a humanista Hainburg alatt felkereste a királynét.

Most jött ide egy Galeotto mester nevű, drabális, dagadt ember, aki magát asztrológusnak mondja, és akit eretnekként utasítottak ki Velencéből. Kihallgatást kért a királynétől, mint mondta, államügyben. Őfelsége [a királyné] nem kívánta meghallgatni, mert kiközösített nagy gazembernek tartja és utálja. Így Galeotto a király őfelségéhez indult.²⁶

A részletet két körülmény is figyelemre méltóvá teszi. Egyrészt apró, de fontos adatot közöl Galeotto életrajzához, másrészt „élőben”, a kortárs és talán elfogulatlan, a humanistát előzőleg nem ismerő tudósító szemszögéből igazolja a királyné máshonnan is ismert ellenszenvét Galeotto iránt.²⁷

Igény egy örökbefogadásra

A forrásanyag fontosságának bemutatását célzó írásom negyedik példája egy banalitás. Tudjuk, hogy Estei Hippolit 1486-ban, mindössze hétévesen lett esztergomi érsek, és az is ismeretes, hogy a kinevezésben bizonyára nagy szerepet játszott a gyermek nagynénje, Aragóniai Beatrix magyar királyné.²⁸ Sadoletto leveleinek egyik visszatérő témája egy furcsa ígéret, amelyet Aragóniai Eleonóra, ferrarai hercegné tett hűgának, Beatrixnek még 1476-ban, amikor az ifjú magyar királyné

²⁴ MARZIO 1977: 84–86.

²⁵ MIGGIANO 1993: 69–71. Meg kell azonban jegyezni, hogy Kardos Tibor a Mátyás bölcs mondásairól szóló Galeotto Marzio-gyűjtemény magyar fordításának utószavában, tényként jelzi, éppen a 28. fejezetre hivatkozva, hogy Galeotto jelen volt Hainburg ostrománál (KARDOS 1977: 112.).

²⁶ Vestigia 1320: Nicolò Sadoletto I. Herkuleshez, Hainburg, 1482. dec. 12., c. 1v: „Adesso è venuto qua uno mastro Galiotto, homo grosso grande e grasso, astrologo se dice, et per eretico fu già mandato via da Venezia, el quale ha facto instantzia de parlare cum questa Regina, diceva per causa de stato. E la Maestà Sua non ha voluto udirlo che lo tiene gran ribaldo excomunicato et hallo in odio. Unde lui è ito al signore Re.”

²⁷ Ld. például: BÉKÉS 2014: 162.

²⁸ Az eseményekről és általában Beatrix királynéről ld. BERZEVICZY 1914.

Magyarországra, a Mátyással tartandó esküvőjére menet megállt Ferrarában, s volt alkalma személyesen is beszélni nővérével. Sadoleto 1482. szeptember 11-én kelt levelében így ír I. Herkulesnek és feleségének, Eleonóranak:

Beszélgésünk közben a királyné azt mondta, hogy amikor Ferrarában volt, Excellenciád és a hercegné asszony megígérték, hogy elküldik neki egyik fiukat. Most azt szeretné, hogy tegyenek eleget ígérteüknek és azt a fiút küldjék el, amelyik Nápolyban van...²⁹

Sadoleto kommentálja is Beatrix kérését:

Jó szívvel írtam ezt meg, mert szerintem hasznos lehet a dolog.³⁰

Bár végül, a levél kelte után négy évvel, nem az a fiú került Magyarországra, akit 1482-ben Beatrix maga mellett szeretett volna tudni,³¹ a későbbi események messzemenőig bizonyítják, hogy a ferrarai udvar számára nagyon hasznos és jövedelmező lett a gyermekküldés.

Formai érdekesség

Végül a követjelentések – pontosabban csupán két misszilis – formai különlegességére hívom fel a figyelmet. Részben ez az egyedülálló formai jegy indokolja, hogy miért az 1482. június 20-án kelt levelet közlöm e rövid tanulmány alatt *Forrásként*.

Nicolò – miként fentebb említettem – Nápolyból, I. Ferdinánd király udvarából érkezik Budára, s nem csupán eredeti megbízója, vagyis I. Herkules ferrarai herceg küldöttként, hanem a teljes Kegyes Liga követeként. E különleges *status* azzal is jár, hogy beszámolóit – amennyiben azok a Kegyes Liga minden résztvevőjét érintik – az általa képviselt államok mindegyikének el kell küldenie. Továbbá – legalábbis ez derül ki leveleiből – diplomáciai tevékenységét a Liga egyes államait képviselő további követekkel együtt kellett volna végeznie. E többi követről igen keveset tudunk, csak a firenzeiek képviselőjét ismerjük. Domenico Giugnónak hívják, ám ő sem tekinthető igazi követnek, hiszen egy Budán tar-

²⁹ Vestigia 1302: Nicolò Sadoleto I. Herkulesnek, Pozsony, 1482. szept. 11., c. 1r. „Parlando cum questa signora Regina me dice che quando La fo a Ferrara, la vostra Excellentia et Madama gli promisenno uno figliolo de li vostri et che La lo vole et haria caro quello che è a Napoli...”

³⁰ Vestigia 1302, c. 1r: „Io l’ho scripto voluntieri perché è pratica da tenere.”

³¹ Beatrix a Nápolyban nevelkedő másodszüllött, s ekkor 6 éves Ferrante d’Estét kérte levelében. Róla ld. PORTONE 1993.

tőzkodó kereskedőről van szó, aki nem ügykövetként érkezik Mátyáshoz, hanem mintegy mellékesen ellátja hazája képviselőjét – ez látszik is felkészületlenségén.³² A milánói követtről ugyan sok szó esik a levelezésben – a hírek általában arról szólnak, hogy azonnal indul, vagy már el is indult, de személye egyszer sem tűnik fel a Magyar Királyságban. Ettől függetlenül Nicolò komolyan veszi feladatát, és hivatalosan tájékoztatja – Domenicóval együtt – a Liga államait. Így születnek a négykezes levelek, melyeket Sadoleto fogalmaz, de Domenico is aláír, s egyszerre küld el a négy képviselt állam (Ferrara, Nápoly, Firenze, Milánó) kancelláriájára. Ez önmagában nem szokatlan a korabeli diplomáciai levelezésben, ám az a nyelvi megoldás, amelyet Sadoleto alkalmaz, már felkeltheti érdeklődésünket. A mondatok folyamatosan két alanyt váltogatnak – Nicolòt és Domenicót –, és a címzettek mindig külön-külön vannak megszólítva. Az alábbi példán, melyet a főszövegben olaszul idézek, jól látszik a megoldás (az alanyváltások aláhúzott kurzív, a megszólítások félkövér szedést kaptak):

Sabato passato... Io Nicolò arivai... a Buda, dove fui receptato honorevolmente dalo illustrissimo signor don Francesco figlio de **vostra Maestà** et da molti altri in absentia de questo signor Re, et Io Domenico me gli trovai. Et devendo questo signor Re tornare al lunedì... et domandata audientia senza expectare lo oratore **de Vui, illustrissimo signore Duca de Milano**, sì perché la cossa richiede celeritate, sì perché a **Vostre Maestà** parve se potesse fare maxime essendo stata la instructione nostra approbata da tuti. Et questo signore Re ordinoe darcella el mercoledì per 19 passato circa le hore 22. Et venuta l'ora chiamati da sua Maestà havendo già prima fra nui stabellita quanto havevamo da fare et dire, io, Nicolò, proposi tuta la ambasciata per quanto havevamo a dire. Per la prima volta secondo la nostra instruzione, declarando de più como già venetiani havevano prevenuto et rupto la guerra contra **Voi, illustrissimo signor Duca de Ferrara**, et como già erano presi quelli lochi de **vostra Excellentia** per non esser stato tempo ad munirli et repararli et per esser scituati dove sono et debeli...³³

³² Giugnóról ld. TEKE 2008: 1504–1507.

³³ Én, Nicolò múlt szombatán... megérkeztem Budára, ahol a Király távollétében tisztességgel fogadott a nagyméltóságú Francesco úr, **Fenséged fia**, és sokan mások; és én, Domenico is ott voltam. És mivel a Király érkezését hétfőre mondták... elhatároztuk, hogy... kihallgatást kérünk tőle, anélkül, hogy az Ön követét – **Nagyméltóságú Milánói Fejedelem úr** – megvárnánk. Ezt egyrészt azért tettük, mert a dolog gyors cselekvést igényel, másrészt mert **Fenségeitek** úgy utasítottak, hogy tegyünk meg mindent, hiszen az instrukciónkat mindenki elfogadta. És a Király Úr szerdára, 19-ére tűzte ki meghallgatásunkat, 22 órára. Amikor elérkezett az idő, **Ófelsége** hivatott minket, s mivel mi előzőleg magunk között már megegyeztünk, hogy mit kell tennünk

Túl azon, hogy Sadoleto nagyon ügyesen lavíroz ebben az igen összetett mondatban, a részlet azért is jelentős, mert a misszilis nem egy egyszerű körlevél. Inkább egy olyan szóbeli előadás leírata, amely két beszélő és négy hallgató jelenlétében zajlik. A formai sajátosság mindenekelőtt jelzi a két követ kölcsönös bizalmát, valamint a Liga államainak is az egymáshoz való feltétlen bizalmát: legalábbis, hogy a követek ezt feltételezik. Meg kell továbbá jegyezni, hogy az említett formai sajátosság arra is rámutat, hogy a levelet fogalmazó követ teljesen biztos a szövege teljes és maradéktalan egyértelműségében, vagyis abban, hogy a címzettek számára nem lesznek nyelvi problémák a szöveg értelmezésekor. Ez pedig azt is jelenti, hogy a követ feltételezi a közös olasz nyelv létezését.

Zárszó

Úgy érzem, hogy e pár rövid példával is igazoltam, hogy a forrásegyüttes méltó a kiadásra. Ám arról nem ejtettem még szót, hogy véleményem szerint hogyan kellene kiadni ezeket a leveleket. Elődeink sokszor úgy oldották meg e feladatot, hogy a forrás érdekes részeit (pl. olyanokat, amelyeket az előbb idéztem) kiválogatták, és az extraktumokat közölték. A mai tudományos trend – főképp, ami a 15. századi diplomáciai levelezést illeti – ellenben az, hogy a forrásegyütteseket a maguk teljességében közlik.³⁴ Nyilvánvaló, hogy egy ilyen vállalkozás mögött az a gondolat sejlik fel, hogy talán nem is az a fontos, amit ezek a követek mondanak, hanem ahogyan mondják, mert a sorok között olvasva számos érdekességre felfigyelhetünk.

Ez a gondolat Sadoleto leveleinek olvasása közben is megérlelődik az emberben.

és mondanunk, én, Nicolò előadtam követi beszédemet úgy, ahogy az elő volt írva. Mindenekelőtt az utasításunkban írottak szerint elmondtam, hogy a velenceiek miként gondoltak ki és indítottak háborút Ön ellen – **nagyméltóságú ferrarai Herceg úr** –, és hogy már elfoglalták a **Méltóságod** azon területeit, melyeket – lévén védtelenek és olyan vidéken találhatóak, ahol nehéz védekezni – nem volt idő felfegyverezni és megerősíteni...

³⁴ A több jó példa közül hadd emeljek ki csupán egyet: DOMOKOS 2019.

FORRÁS

Nicolò Sadoleto és Domenico Giugno Ferrante d'Aragonának, I. Estei Herkulesnek, a Firenzei Tízek Tanácsának és Gian Galeazzo Sforzának

ASMo C.Est. Amb. Ungh. b. 1/9/1: Sadoleto-Gugno 1482. 06.03-1483; (Vestigia 1277), 2r–3v.

Buda, 1482. 06. 20.

Nicolò Sadoleto autográf misszilise, saját pecsétjével, valamint Domenico Giugno aláírásával. A misszilist elvileg mind a négy címzettnek elküldték; a Ferrarai kancelláriára beérkezett, I. Herkulesnek megküldött példányt közöljük.

[Címzés a felzeten] Al Illustrissimo et Excellentissimo Principe Lo Signore Duca de Ferrara

Illustrissimi et excellentissimi signori nostri etc. Per non tediare le vostre Maestà et Excellentie per longa lettera, scriviremo surtanto quello ad che siamo.

Sabato passato che fo ali 15 de questo Io Nicolò arivai cum grazia de Dio a Buda, dove fui receptato honorevolmente dalo illustrissimo signor don Francesco figlio de vostra Maestà et da molti altri in absentia de questo signor Re, et Io Domenico me gli trovai. Et devendo questo signor Re tornare al lunedì, allora seguente, como tornoe, deliberassimo expectarlo et data notitia ad sua Maestà del nostro esser qua et domandata audientia senza expectare lo oratore de Vui, illustrissimo signore Duca de Milano, sì perché la cossa rechiede celeritate, sì perché a Vostre Maestà parve se potesse fare maxime essendo stata la instructione nostra approbata da tuti. Et questo signore Re ordinoe darcella el mercordì per 19 passato circa le hore 22. Et venuta l'hora chiamati da sua Maestà havendo già prima fra nui stabellita quanto havevamo da fare et dire, io, Nicolò, proposi tuta la ambasciata per quanto havevamo a dire. Per la prima volta secondo la nostra instruzione, declarando de più como già venetiani havevano prevenuto et rupto la guerra contra Voi, illustrissimo signor Duca de Ferrara, et como già erano presi quelli lochi de vostra Excellentia per non esser stato tempo ad munirli et repararli et per esser scituati dove sono et debeli, non apti a deffenderse, et tucta la conductione dela guerra et per terra et per aque, et la mandata de quelle galee de venetiani in Puglia, et como proprio ala partita da Napoli erano le cosse. Et finita tuta l'ambasciata a sua Maestà ordinatamente et per la littera in presentia del prefatto illustrissimo signor don Francesco et del Secretario de sua Maestà che è lo Archiepiscopo de Colocia et del Tesaurero et del Maiar Balasso, io, Domenico, approbai et confermai tuto, et le recomandatione de la nostra Excellentissima Repubblica et de quello

popolo feci secondo la comessione de voi, excellentissimi signori Fiorentini et satisfacessimo circa la absentia de lo oratore de vui, illustrissimo signor duca de Milano, et ch'el doveva esser in via et haveva quella comessione medesima che nui como che tuti siamo una cossa.

Sua Maestà ce rispose ch'el ce vedeva molto volenteri per respecto de la Maestà vostra ch'el gli è padre et per respecto de tuta la serenissima Liga con la quale ha stricta affirmate et ala quale porta grandissimo amore, et molto gli dispiaceva de quella guerra per ogni respecto et quanto sia per quello che domandavamo, pregavamo et confortavamo sua Maestà ce advisava potere havere ad ogni sua voluntate la pace con serenissimo Imperatore et col Turco. Et che la serenissima sua Regina era rimasta a Possonia per essere col strigonense et altri mandati da lo Imperatore et non sapeva ipso signor Re quello che ipsa signora Regina havesse facto poi ch'el se partì da Possonia. Et quanto al fare contra i venetiani sua Maestà faria esser cum noi certi suoi consiglieri per tractare de la materia opportunatamente. Poi domandoe a me, Nicolò, in che termini se trovava Sena et Genua et se vero era che Parma fosse rebellata. Io gli risposi che Parma non era rebellata ma datossi in protectione a venetiani et anche gli dixi quello gli era seguito et el pericolo nel quale stava. Et de Genua et de Sena dixi quello ad che erano ne la partita mia da Napoli. Et licentiatisi se partimo.

Hogi che è matina seguente chiamati andassemo a corte et lie raccolti da li prefatti signor don Francesco, lo Secretario et Tesaurero. Epso Secretario per parte de questo signor Re ce dixi como sua Maestà avante tractasse altro, voleva vedere li mandati nostri li quali nel ambaciata avevamo dicto avere portati. Unde io, Nicolò, subito mandai per li mei, quali ho da vostra Maestà e da Voi, illustrissimo signor Duca di Ferrara. Li quali lecti, furno iudicati nedum sufficienti, ma amplissimi quantumque lo Secretario li retenesse per mostrarli al signor Re, et dapoi li ha restituiti. Et perché io, Domenico, non ho alcuno in forma, ma solo le mie comessione, dixi como che vui, Excellentissimi signori Fiorentini, li mandaresti in bona forma et satisficaresti ogni cossa che per nui fosse accordata cum sua Maestà. Et affirmassimo che 'l oratore de Voi, illustrissimo signor Duca di Milano portava cum si li suoi mandati. Et questa matina non facessimo altro.

Et dopo desinare chiamati da li predicti ce expose el Secretario per parte de questo signor Re che sua Maestà non era obligata per liga né per contracto alcuno ad intrometterse in questa guerra contra de venetiani, et quanto sia per commodità o utile de sua Maestà né per cossa alcuna che tengano pertinente ala sua corona sua Maestà per nesuno modo intendeva nè intense movere guerra contra de epsi, perché epsa non è desposta ad questo. Anchora che non havesse guerra né col Imperatore né col Turcho stimando sua Maestà molto la potentia

de venetiani contra quali sua Maestà quando se devesse muovere a farli guerra voria dixè anni prima de riposo perché non sono venetiani da stimare pocho et non sono da contennere.

Ma perché la Maestà sua conosce quanto è obligata ala Maestà vostra, suo padre, per amore et affinitate et a tuta la serenissima Liga, sua Maestà serà contenta intrare in questa guerra como si deve non solo a favore et defesa di Voi, illustrissimo signor Duca di Ferrara et di tuta la serenissima Liga, ma ancora ad ruina totale de venetiani, quando per epsa serenissima Liga se fariano verso quelle demonstrationi che siano conveniente et necessarie. Nui reingratiassimo la Maestà sua per parte de la serenissima Liga de quanto se offeriva et diceva ad volere fare che era proprio quello desiderava la serenissima Liga, la quale speravamo non mancharia de cossa alcuna che fosse expediente per questo effecto. Ma perché non intendevamo quello volesse dire queste demonstratione pregavamo sua Maestà ce declarasse la importantia de epse. Et digando più volte el Secretario che nui intendevamo bene senza altra declaratione et noi più volte instando et pregando ce declarasse, dixè volere andare al signor Re et de li a pocho spatio tornato col Tesaurero da nui che expectavamo, dixè che queste demonstratione la Maestà sua per declaratione del animo suo finale diceva che ad rompere contra venetiani sua Maestà non vole minore numero de gente che dexemilia a cavallo et dexemilia ad pede, et che cum mancho gente sua Maestà per niente se moveria contra di loro, et per uno anno el soldo de questa gente monta sexcentoquaranta milia ducati, ala quale summa sua Maestà vole concurrere per la rata sua molto volunteri, ma per lo resto vole che la serenissima Liga pagi, et questo per lo primo anno. Per lo secondo anno vole sua Maestà che la serenissima Liga pagi per la mità de dicta summa. Et per lo terzo anno vole che la pagi per uno terzo de dicta summa. Et sua Maestà sempre harà lo campo suo contra venetiani del numero predicto. Et se a guerra harà ad durare più che questi tri anni, perché venetiani in questo tempo non fosseno consumpti, vole sua Maestà esser obligata perseguire sempre la guerra cum tanto exercito predicto a tute sue spese contra venetiani. Et per questi tri primi anni vole anchora sua Maestà a sue spese provvedere munire et bene fornire tuti i suoi luochi che confinano comenzando dal Duca di Stirlich fino a Segna che sono più de sexcento miglia continue, acioché sua Maestà non habia a patire danno da quello canto.

Nui dicissimo tute le cagione per le quale questa cossa è impossibile a farla et che se venetiani havessino creduto che la serenissima Liga in questo tempo havesse potuto fare questa spesa, seriano stati fra le sue confine et quando la serenissima Liga volesse et potesse fare questa spesa per questo effecto ultra quella che l'ha facto e fae contra venetiani non seria forse necessario faticare questo signor Re più

che 'l volesse et che quando la serenissima Liga volesse subvenire ad sua Maestà de quella summa et credesse de puotere non poteria a molto tempo et anni per respecto de le guerre passate et de tante spese che 'l ha facto et fae per modo che se a quello tempo sua Maestà expectasse ad offendere venetiani, epsi poteriano dormire a suo piaceri da questo canto. Et benché fra tuti nui fosseron dicte cosse assai, non potessimo uscire mai de questa conclusione la quale dicessimo a nui parere male dovere scrivere perché non poteva havere luochò. Unde pregavamo sua Maestà volesse vedere et bene considerare tuti li apparati de venetiani et la gente d'arme et fanti che hano, et dal altro canto considerare li grandi apparati et gente de la serenissima Liga. Le quale cosse sono in evidentia et tute de novo replicando racordassimo, et cossì vederia sua Maestà quanta gente li foria necessaria et bastante per la parte sua et per questo effecto che sua Maestà trovarà ch'el non bisognerà tanto numero de gente, anzi serà forse tale piccolo numero quello che bastarà, che ancora che nui non habiamo commessione alcuna de denari perché la serenissima Liga desidera che la Maestà sua entri in la Liga, et faria per la parte sua et per la sua rata quello che fano li altri, nondimeno pure scriviremo et forsi la serenissima Liga vederà de stringersi quanto serà possibile. Loro volseno andare al signor Re, et per puochò spacio tornati risposeno che sua Maestà intendeva molto bene la cossa et anche el facto suo, et che cum pocha gente non pigliarà mai la impresa, nianche è per scoprirse, perché gli va lo honore suo; et se per desgratia mandasse pocha gente et recevesse danno o vergogna voria avanti esser morto; et che sua Maestà scia che quando pigliarà la impresa divertirà tuta la materia contra de lui per modo che a sua Maestà serà forcia fare molto più spesa che la prenomata, ma la farà volunteri. Et se portarà in maniere che tuta la Liga sempre starà sicura bene contenta. Et infine dicte molte parole, lo Secretario dixè ad me, Nicolò, che sua Maestà domatina me darà audentia como l'ho domandata. Unde io la desidero confortare epsò signor Re per parte de vostra Maestà cum tute quelle rasone expediente per questo effecto et perché più parà che vostra Maestà lo desidera, ali pedi de la quale et ale vostre Excellentie se ricomandiamo.

Bude, 20 junii 1482.

Serenissime lige servuli et oratores: Nicolaus Sadoletus – Domenicus Gugnus

Armando Nuzzo

A KORAI HUMANIZMUS ÉS MAGYARORSZÁG: COLUCCIO SALUTATI, OZORAI PIPO ÉS A *FAMOSI CIVES**

Petrarca örököse

A Petrarca és Coluccio Salutati közötti szellemi közeledést Francesco Bruni és Giovanni Boccaccio ösztönözték.¹ A fiatal Salutati írt ugyan Petrarcának, de választ nem kapott. Azután 1368 őszén újra felbátorodott, mert talált egy utalást a saját nevére Petrarca egyik Leonardo Bruninak küldött levelében, ekkor meghatottan újra tollat ragadott, és arra kérte a nagy költőt, hogy menjen Rómába V. Orbán pápához, és a „gallicana pars” rágalmaival szemben vegye védelmébe Róma primátusának és az olasz bíborosoknak az ügyét.²

* Jelen tanulmány a *Verbum* folyóiratban 2005-ben megjelent *Coluccio Salutati e l’Ungheria* olasz nyelvű tanulmány javított változata (a bibliográfiát frissítettem, a hibákat javítottam, a 2005-ös tanulmányhoz képest a II. melléklet tartalma változott: a Salutati-levelek listája ezúttal nem szerepel, helyette egy levél kiadását közlöm). C. Tóth Norbertnek és Mátyus Norbertnek szeretnék köszönetet mondani az új verzió írásához nyújtott segítségükért.

¹ WILKINS 2003: 258–263. Vö. továbbá: BILLANOVICH 1947: 279–280.

² „Colucium, cuius me verbis salutasti, ut salvere iubeas precor, et talem tibi operum participem obtigisse gaudeo, utriusque requiem obtigisse gavisurus magis, quamvis gloriosum laborem magnis delectationibus abundare non dubitem; sed id amicis optare soleo quod mihi. Vale. Patavii, XII Kal. Augusti” (Petrarca *Sen* XI 2, 22 = PETRARCA 2014: 242). Ma öt olyan episztolát ismerünk, amelyet Salutati Petrarcának küldött. A levelek keltezési helye: Montefiascone, Róma és Viterbo, 1368 szeptembere és 1369 augusztusa között íródtak, Salutati mindig a *celeberrimo Petrarce laureato merito* megszólítást használja bennük (Salutati leveleskönyvének II 4, 8, 11, 15 és 16. darabjairól van szó: SALUTATI 1891: I, 61–62, 72–76, 80–84, 95–99). Egyetlen válaszlevelet ismerünk, amelyben Salutati 1368. szept. 11-én, Montefiasconéban kelt írására válaszol Petrarca ugyanazon év okt. 4-én (Petrarca *Sen* XI 4 = PETRARCA 2014: 251–252; és több kézirat összevetésével: SALUTATI 1891–1911: IV, 276–277). Ugyanezen időszakból két olyan levél maradt fenn, melyeket Salutati Boccacciónak küldött, valamint létezik egy harmadik is 1372-ből, amely Luccában kelt. A *salutatio* mindhárom esetben: *cultor Pyeridum*, és Salutati a *facundissimus* jelzővel illeti barátját (I 19, II 12, III 9. = SALUTATI 1891–1911: I, 48–49, 85–88, 156–157.). A Francesco Bruninak küldött Salutati-levelek száma nyolc, 1367 és 1380 között íródtak (SALUTATI 1891: I, *passim*). A Petrarcának és Boccacciónak küldött leveleket egyetlen kódex őrizte meg: Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 8572 (SALUTATI 1891 = P1). Kivételt két Petrarcahoz intézett levél képez: a II 8 és a 11. Utóbbiak szövegváltozatának lelőhelye: Paris, Bibliothèque Nationale, N. a. L. 1151 (SALUTATI 1891 = P2, de ld. még: FEO 1997: 656, 69. jegyzet). Petrarca Salutatinak küldött episztolája viszont több szövegváltozatban maradt ránk. A párizsi Lat. 8572

Nem telik el egy évtized, és Salutati – Luigi Marsilivel az oldalán – Firenzébe érkezik, és a mester leghűségesebb követője és eszméinek éles eszű terjesztője lesz.³ Nem is csak Firenzében, és nem csak Itáliában, hiszen az Erasmus-kortárs német humanista Joachim Vadian még a 16. században is úgy tekintett rá, mint Petrarca méltó örökösére a barbárság elleni küzdelemben.⁴ Salutatinak a mester iránti mély és őszinte tisztelete világosan kifejezésre jut azokban a Petrarca halálának kapcsán írt levelekben, melyeket Roberto Guidinek, Battifolle grófjának küldött 1374. augusztus 16-i és Francesco da Brossanónak 1375. december 24-i dátumozással. „Quem de rerum arcanis interrogabimus? Quis auribus nostris moralia ulterius instillabit? [...] quis discrepantes concordabit hystorias?” – írja Guidinek.⁵ Az Eugenio Garin által hangsúlyosan idézett szavak kristálytisztán láttatják, hogy mi is alkotta Salutati nemzedéke számára Petrarca tanításának lényegét. A mester írásainak értékét kétségbe vonó kétkedők előtt Salutati több alkalommal kifejtette rendíthetetlen odaadását, és még halála előtt pár hónappal is azt állította és tanította, hogy Petrarcat még a klasszikus szerzőknél is magasabb rang illeti, így fogalmaz legalábbis a Poggio Bracciolininek címzett, 1405. december 17-én kelt levelében.⁶ Petrarcatól tanulta egyrészt, hogy továbbra is van létjogosultsága a fennkölt epikának – elég itt az *Africára* gondolnunk, amelynek befejezését minden kortárs várta. Másrészt azt is tőle tanulta, hogy a római világ történeti értékeit átgondoltan újra kell értelmezni, hogy az etika primátusát és az önvizsgálat fontosságát hangsúlyozni kell, valamint hogy a jelen megértése érdekében képesnek kell lennünk kritikai ítélet és elemzés alá vonni a múltat, vagyis művelnünk kell a filológiát, ami azonban csak az eljövendő évszázadban kap igazán erőt. Salutati ezeken túl leginkább a „természettudományos, orvostudományi és averroista kutatás kendőzetlen megbélyegzése” ragadja meg, és az a gondolat, miszerint kizárólag az „emberi életet és lelket központba állító kutatás, a szellemtudományi útkeresés” jelenthet „új szellemi horizontokat az emberi élet megértésében”.⁷

az egyik legértékesebb olyan kódex, amely Salutati magánleveleit tartalmazza; Novati szerint a levelek összeállításán maga Salutati tevékenykedett (vö. ULLMAN 1963: 271–277; továbbá ULLMAN 1973: 200–201). A Petrarca és Salutati között folytatott levelezésről legújabban Alessandro Cesareo írt doktori disszertációjában (CESAREO 2014a). Cesareo ezt követően megjelent könyveit sajnos még nem volt módom tanulmányozni (CESAREO 2014b és CESAREO 2015).

³ GARIN 1965: 33–35.

⁴ SOTTILI 1992: 289–290, 304. jegyzet.

⁵ GARIN 1992: 5. A Petrarca halálra írt szövegekkel kapcsolatban ld. BIANCA 1992: 306 sgg.

⁶ Ep. XIV 19 = SALUTATI 1891: IV, 126–145.

⁷ GARIN 1965: 30, 35.

Minden 1374 és 1375 között történt: a két mester – Petrarca és Boccaccio – halála, Coluccio Firenzébe érkezése és kancellári kinevezése, majd a „vezető humanista szerepkörének” felvállalása.⁸ Ahogyan e szellemi vezető szerep Petrarcaról és Boccaccióról Salutatira szállt, azt kiváló és jól dokumentált tanulmányok sora bemutatta már, elsősorban Vittorio Rossi, Hans Baron, Carlo Calcaterra, Eugenio Garin, L. Berthold Ullmann és Giuseppe Billanovich írásai. A következő nemzedékből pedig Vincenzo Ferának az *Africáról* és Concetta Biancának a *De fato et fortunáról* közölt tanulmányait említhetjük, valamint Ronald G. Witt írását a középkorból a humanizmusba való átmenet problematikájáról és Maria Monica Donato kutatásait a falfestményekről és a kiváló férfiakat ábrázoló humanista ciklusokról.⁹ Coluccio Salutati tanításainak és kulturális vezetői szerepének hatása meghatározó volt mindazon nemzedékek számára, amelyek a 14. század kilencvenes éveitől a következő évszázad húszas éveinek végéig Firenzében (de nem csupán Firenzében) működtek.¹⁰ Tevékenységének igazi nagysága leginkább

⁸ Az összefoglalást ld. GARIN 1959. Garin összefoglalása Poggio Bracciolini szavait juttatják eszünkbe, aki így írt Coluccio Salutati halálakor Rómából az 1406. máj. 15-én, Niccolò Niccolini-nak küldött levelében: „[...] nec enim existimo te posse ullo modo tenere lacrimas, cum locum illum in palatio videbis, in quo ipse residebat, in quo tam multa ab illo audiebamus [...]” (SALUTATI 1891: IV, 473).

⁹ Nincsenek olyan tanulmányok és monográfiák, melyek kifejezetten Petrarca és Salutati alakjának és műveinek összehasonlításával foglalkoznának. Ugyanakkor számos adat, információ, kisebb tény halmozódott már fel, melyek különböző tanulmányokban, kritikai kiadásokban, főként pedig a korabeli irodalmi élettel és az antikvitás petrarcai újrafelfedezésével foglalkozó szakcikkekben, valamint a kódextörténeti ismertetőkből elszórva található kettejük kapcsolatáról. A jelen tanulmány jegyzeteiben hivatkozott szakirodalmon túl itt csupán az alábbiakra tudok utalni: CALCATERRA 1942: 361–374; ULLMAN 1963; AURIGEMMA 1975: 67–145. Ez utóbbiról ld. az alábbi recenzióit is: Giuliana CREVATIN 1977, valamint Gennaro SAVARESE 1978. Továbbá: FERA 1984; BIANCA 1985: VII–CXLIII (különösen érdekesek itt Salutati Szerencse-értelmezései, valamint az egyén, a város és az állam sorsáról írott részek, XIX–XXVII); DONATO 1985; MANN 1992; WITT 2000: főképp: 292–337. A 2008-as Salutati-centenárium alkalmából megjelent katalógusok egyikében több tanulmány is Petrarca és Salutati kapcsolatát tárgyalja, elsősorban Salutati könyvtárát és ezzel összefüggésben a római szerzők szöveghagyományát megvizsgálva. Catullus, Tibullus, Propertius és más szerző művét az utókorra hagyományozó, igen fontos kéziratokról van szó, amelyek Petrarca birtokában voltak, majd halálát követően közvetlenül Salutatihoz kerültek. Olyan darabokat is ismerünk, melyek ugyan nem kerültek Salutati birtokába, ám Petrarca barátainak – például a veronai Gaspare Squaro dei Broaspini vagy a padovai Lombardo della Seta – közvetítésével másolatban jutottak el a firenzei kancellárhoz. (Ld. DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONI 2008: no. 63, 64, 65.). Kiindulási pontként továbbá érdemes átlapozni a Rosella Bessi által összeállított bibliográfiát, amely Vittorio Rossi 1933-as könyvének reprint kiadásába került be: Rossi 1992, 79–80. A Salutati-bibliográfia legújabb fejleményeiről én magam 2012-ben írtam utoljára: NUZZO 2012: 54–74.

¹⁰ Salutati iskolateremtő szerepéről mindenekelőtt ld. WITT 1983: 272–310. Salutati hírnevének fokozatos, a XV. század második felétől Firenzében és másutt is bekövetkező halványodásáról vö. TOFFANIN 1958; CORTESIUS 1979: 27; DIONISOTTI 1958: 309–10. A firenzei kancellá-

abban a napi szintű, rendkívül fegyelmezett és szinte legendás munkabírásában mutatkozott meg, amely – igaz, teljesen más területeken és más módon – Petrarca munkához való hozzáállását és termékenységét is jellemezte.

Salutati megkérdőjelezhetetlen tisztelettel viseltetett Dante és Petrarca iránt, és a tőlük kapott örökséget – „igaz a maga jóval visszafogottabb képességeivel és műveltségével”¹¹ – saját szellemi tőkájével is gazdagította, és Petrarca útmutatásaiból mindazon elemeket felhasználta, melyek a 14. század végi értelmiség úttörő törekvései számára új történeti perspektívákat tudtak nyitni. Az antik kéziratok buzgó tanulmányozása például a kor legnagyobb és legértékesebb magánkönyvtárának megalakulását eredményezi; azután a barátok számára mindig nyitott gyűjtemény szinte közkönyvtárrá alakul.¹² (Azonnal tegyük hozzá, hogy ez is Petrarca egyik álma volt.¹³) Petrarca és Boccaccio hatása érezhető azon is, ahogyan védelmébe veszi a költészetet, ám ő az antikok mellé már odaállítja a modern, sőt kortárs költőket is.¹⁴ Továbbá azt a tudományos módszert, amely nem fogad el semmit az egyes kifejezések, az eredetük és jelentésük tüzetes vizsgálata nélkül, a történelmi eseményekről szóló tudósítások esetében pedig összeveti a rendelkezésre álló forrásokat, s így próbál hiteles információkra szert tenni, egy szóval Coluccio a filológiai eszköztárát a Firenzei Köztársaság jogi, adminisztratív és katonai kérdéseiben is alkalmazza, s így az aktív élet és az ember társadalmi szerepének előtérbe állítása a kancellár – aki valójában a város és a köztársaság irányító elméje – hivatali munkájában is kiemelt szerepet kap.¹⁵ Salutati társadalmi elkötelezettsége, melyet az utókor a humanizmus köztársasági eszméiert

rián működő értelmiségiek körében azonban Salutati emléke nagyon is élénken élt a 15. század folyamán. Legalábbis erről győz meg a sevillai Biblioteca Capitular y Colombina 5.5.8 jelzetű kódexének története. Vö. NUZZO 2003.

¹¹ BILLANOVICH 1947: 280. Dante, Boccaccio és Petrarca iránti hatalmas tiszteletének legbeszédesebb jele, hogy Salutati – munkatársai segítségével – folyamatos filológiai és textológiai munka tárgyává tette a három előd munkásságát. Egy valódi műhelyben fáradoztak a firenzei nagy költők olasz és latin nyelvű szövegeinek megőrzéséért és terjesztéséért. Ld. TANTURLI 2008: 41–47; DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONI 2008: no. 91, 93, 95, 96, 100; CECCHERINI–DE ROBERTIS 2015: 141–169, 584.

¹² Salutati könyvtárának történetéről és állományáról, továbbá az általa létrehozott műhelyről bőven olvashatunk a már említett 2008-as katalógusban, amely a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazza, több szerzőtől: III. *La Biblioteca e l'officina di Coluccio Salutati* (DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONI 2008: 217–363).

¹³ GARGAN 1989: 168.

¹⁴ Ld. a fent idézett, Poggiónak írt levelet, valamint azt a képet, amely Leonardo Bruni *Dialogi ad Petrum Histrum* című műve alapján rajzolódik ki Salutatiról. (Vö. továbbá a már idézett, Rossella BESSI által összeállított bibliográfiát: ROSSI 1992: 201); valamint Garin könyvében a Petrarcát és a „modernekkel” folytatott vitáját tárgyaló fejezeteket: GARIN 1990: 71–88.

¹⁵ Vö. LOMBARDO 1982. (Recenzió róla: PONS 1983).

folytatott kulturális forradalomként értékelt, együtt járt azzal, hogy tevékenysége révén a város politikai vezető rétegéhez csatlakozott, ám ez nála soha nem toroklott ideológiai konformizmusba. Sőt, hamarosan olyan tekintélyre tett szert, hogy immár ő tárgyalt levelei segítségével politikai, teológiai, jogi és katonai kérdésekben fejedelmekkel, pápákkal és városvezetőkkel: a leveleket a firenzei nép és a város igényei diktálták, de a kezében lévő toll vonásait egyedül ő irányította.

Coluccio abban is kötődik Petrarcahoz, hogy az emberi sorsot Isten perspektívájából szemléli, vallásos buzgalma bizonyos tekintetben merevebb, mint a mesteréé volt. Petrarca a kezdeti bizonytalanság után, melyben hol kegyetlen és fékezhetetlen istennőként, hol pedig Isten hírnökeként képzelte a Szerencsét, végül arra jutott, hogy a Szerencse nem is létezik, nem más, mint *formidabile nomen*.¹⁶ Salutati ellenben mindig is a *dispositio Dei*¹⁷ eredményeként értelmezte a Szerencsét és a Sorsot. Szerinte minden innen származik: a dicsőség, a háborúk és a sorscsapások is. A dicsőség azért, mert Isten jelenléte irányítja az Állam politikai pártjainak formálódását, miként az például a Ciompi-felkelésben látható volt. Ugyanerre vezethetők vissza a háborúk – még az Egyház ellen indítottak is –, valamint a sorscsapások, mint például a járvány, hiszen ez Isten eszköze, amely elől lehetetlen elmenekülni.¹⁸ A Salutati által megszövegezett hivatalos levelek elemzése azt mutatja, hogy nagyon is teocentrikus – de nem teokratikus – volt a firenzei „polgári humanizmus”: a városállam jóléte, gyümölcsöző tevékenysége, gazdagsága és a polgárok közötti egyetértés mind az isteni akarat adományai, melyeket a jó kormányzat persze megérdemelt örömmel fogadhat, de egyben alkalmazkodnia is kell hozzájuk. Salutati továbbá két olyan polemikus gondolati irányzatot is felkarol és továbbgondol, melyeket először Petrarca tűzött zászlajára. Mindenekelőtt a mechanisztikus arisztotelianizmus elleni filozófiai-etikai irányzatról és az orvosok elleni küzdelemről van szó, vagyis az emberi lét egységének a technológiai szétaprózódással szembeni, a mai napig aktuális védelméről, és

¹⁶ MARTELLI 1992: 660–662.

¹⁷ Salutati, *De fato et fortuna*, III 7 = SALUTATI 1985: 160–167. Salutati Sors- és Szerencse-értelmezéséről, valamint ennek viszonyáról Dante, Petrarca és Boccaccio (illetve természetesen Vergilius, Seneca és Szent Ágoston) interpretációihoz ld. Concetta Bianca bevezetőjének vonatkozó oldalait (BIANCA 1985: XXXVII–LIII). A Szentírás és a „poeta theologus” fogalom szerepéről Salutati műveiben több szerző írt az elmúlt században. A témának legújabb összefoglalására ld. NUZZO 2018.

¹⁸ Ep. III 13 (= SALUTATI 1891–1911: I, 167–172), amely egy 1374. júl. 25-én Benvenuto da Imolának küldött levél, amelynek *post scriptum*ában Salutati híreket kér levelezőtársától Petrarca haláláról: „Audivi, ve michi! Petrarcam nostrum ad sua sidera demigrasse. Quia nollem, non credo, et quia timeo, factum dubito: si quid de eo habes, rescribe.” A Sorsnak és a Szerencsének a „polgári élet” és a „haza” fogalmaihoz köthető viszonyáról ld. BIANCA 1985: XIX–XXVII.

az értelem elsőbbségének hirdetéséről, szemben az ok-okozati elvek válogatás nélkül alkalmazásával.¹⁹ A másik polemikus, ezúttal politikai célkitűzése a franciák olaszok fölötti felsőbbségének cáfolása: leveleiben, főként az 1375 és 1378 közöttiekben Petrarca Avignont korholó tematikai bukkannak fel. A polémia éle kizárólag a korrump francia klérus ellen irányul, hiszen Firenze és Franciaország hű szövetsége nagyon is magasztalendő, sőt történeti és mitológiai érvekkel megátogatandó téma.

Petrarca írásművészetének komoly hatása volt Salutati retorikájára. Az állam nevében írt leveleibe illesztett történeti narratíváknak az volt a célja, hogy meggyőzzék, vagy éppen elrettentsék a címzettet egy-egy politikai döntés meghozatalával kapcsolatban. És e narratívák persze magát a politikát is magyarázták, amely Salutati számára mindenekelőtt a kereskedelmet és a fegyvereket jelentette. A virágzó kereskedelem virágzó várost eredményezett, és a várost, a kereskedőit és békéjüket fegyverekkel is meg kellett védeni. Salutati guelf volt, így Firenze hódító kereskedelmi politikáját hitelesen és pragmatikusan képviselte – egyike volt például Pisa meghódításának legelszántabb támogatóinak. Gondolkodása és retorikája kancellári tevékenysége során mindvégig érezte hatását a város-állam kül- és belpolitikai életének legválságosabb területein is. Bár Petrarcanak is voltak politikai megbízásai, Salutati nála sokkal markánsabban hangsúlyozta a gondolkodó ember központi szerepét a város irányításában. Ideálja az államférfi, aki nem hagyja el hazáját sem a természeti sorscsapások idején, sem pedig az ellenséges katonai hatalmak ádáz támadásakor. A költészetet és a bölcséletet pedig kell ugyan művelni, de csupán a kancellária nehéz hivatali teendőiből olykor lecsippentett időben.

Salutati és Magyarország

A humanizmus számos kutatója Salutati leveleit tartja a kultúrateremtő firenzei kancellár főművének. Filippo Villani is e levelek, valamint a *De laboribus Herculis* miatt biztosított számára helyet – Claudianus, Dante, Petrarca, Zanobi da Strada és Boccaccio mellett – az általa leírt firenzei Pantheonban.²⁰ Coluccio episztolái rendkívül fontos, sőt esetenként egyedülálló források a Firenze és Magyarország közötti kapcsolat történetének szempontjából is.²¹ Az alábbiakban megkísérlek

¹⁹ Vö. McCLURE 1985.

²⁰ Vö. TANTURLI 1992: 150–151. Salutati hivatali leveleinek kiadásával és feldolgozásával kapcsolatban két korábbi saját munkámra utalok: NUZZO 2008; NUZZO 2003.

²¹ NUZZO 2004.

néhány részleges tudományos előrelépést felvázolni: bemutatom a leveleket, és példákat mutatok az érintett témák közül.²²

Ez idáig százharminchat olyan hivatalos levelet ismerünk, melyet a firenzei városállam küldött Magyarországra, illetve Itáliában állomásozó magyar vagy Magyarországot képviselő személyeknek. A firenzei kancellária kódexeiben ellenben csak öt olyan levelet regisztráltak, melyek a Magyar Királyságból érkeztek a városállamba. Eltekintek most attól az egyéb helyekre küldött, vagy egyéb helyekről származó több száz levéltől, amelyek Firenze és Magyarország közötti közvetlen vagy közvetett politikai vagy kereskedelmi kapcsolatokra utalnak. Bár a fent említett episztolák bizonyos részét Wenzel Gusztáv már 1876-ban kiadta, Kardos Tibor pedig 1936-ban elemzés tárgyává tette, a teljes korpuszt csak most tudjuk számba venni és leírni.²³ A Pier Paolo Vergerio előtti és utáni magyar kancellária tevékenységéről árnyaltabb kép megalkotásához elengedhetetlen, hogy lezáruljon a Zsigmond-kori kancellária leveleinek folyamatban lévő feldolgozása és kiadása.²⁴ Hasonlóképp fontos lenne Salutati stílusát a kortárs magyar kancellárok retorikájával összevetni, miként Vitéz János vagy Janus Pannonius leveleit is érdemes

²² 2005-ös tanulmányomban (vö. 1. jegyzet) emellett a hivatalos levelezés kronológiáját listába szedve is megjelentettem. A kronológia ebben a formájában bővítésre és több lényeges javításra szorul, ezért sem része jelen közleményemnek. Viszont mivel az összes levél kiadásának előzményeként tekinthető, ezért külön kiadásra szánom.

²³ KARDOS 1936. Újabbán Csukovits Enikő hívta fel a kutatók figyelmét Salutati hivatalos levelezésének fontosságára egy magyar történelmi kérdés szempontjából: „...milyen helyet töltöttek be a magyar királyok a város kapcsolatrendszerében.” Ld. CSUKOVITS 2013, 120. Ld. még NUZZO 2008, és NUZZO 2004: 20, 19. jegyzet. Wenzel Gusztáv nem ismert két fontos, a Firenzei Állami Levéltárban őrzött kódexet (*Signori, I cancelleria*, 25 e 26), valamint két másikat, melyeket a mai kutatás joggal vél kiemelt jelentőségűeknek. Egyiket sem Firenzében őrzik, de nyilvánvaló, hogy szorosan kötődnek a firenzei kancellária tevékenységéhez: BAV Capponi 147, BCC 5.5.8.

²⁴ Zsigmond kancelláriájának levelei: ZsO. Pier Paolo Vergerio huszonhat éves magyarországi tartózkodásáról nincs sok adatunk (elsősorban ld. VERGERIO 1934: XXVIII–XXX és *infra*), ám személyének alapvető szerepe a magyar humanizmus megszületésében nem lehet vita tárgya, ld. HUSZTI 1955; KARDOS 1955: 84–99; KLANICZAY 1993: 27–42; MARGOLIN 1994, 14–16; PAJORIN 1994: 186–187, valamint érdemes átnézni az itt összegyűjtött bibliográfiát: RITOÓKNÉ SZALAY 1996 (magyarul: RITOÓKNÉ SZALAY 2002); SOLYOSI M. 2002; PAJORIN 2005; KISS 2012. Vergeriónak nem volt tisztsége Zsigmond kancelláriáján (vö. MÁLYUSZ 1984: 232), ugyanakkor úgy vélem, hogy volt akkora tekintélye, hogy a *cancellarius* (általában az esztergomi érsek) vagy a királyi *vicecancellarius* néhány kérdésben kikérhette a véleményét. A magyar kancelláriákról és az *ars notaria* magyarországi helyzetéről elsősorban ld. MÁLYUSZ 1973. Az irodalom és a kancellária kapcsolatát illetően ld. ÉRSZEGI 1973. Kardos Tibor az egyik tanulmányában azt állítja, hogy a 14. század folyamán a magyar kancellária folyamatos kapcsolatban állt a firenzei kancelláriával, bár vizsgálata nem terjed ki a két kancellária fennmaradt hivatalos leveleinek összehasonlítására: KARDOS 1974: 15.

lenne e tekintetben megvizsgálni.²⁵ Ugyanakkor el kell kezdeni azon kiadatlan jegyzetek és feljegyzések feldolgozását, melyeket a 20. századi magyar kutatók készítettek olaszországi és magyarországi egyházi és világi levéltári kutatásaikról, hogy teljességében álljon előttünk a 14. század második és a 15. század első felére vonatkozó dokumentumanyag. Bár nyilvánvalóan jó okunk van feltételezni, hogy Petrarca és Salutati tanításának egyes elemei Pier Paolo Vergerio Magyarországi tartózkodásának köszönhetően korán elértek a Magyar Királyság területére, sőt talán nem is csupán a király viszonylag szűk körébe. Azt azonban, hogy Salutati írásművészetének közvetlen és közvetett nyomai megtalálhatók-e egyes magyar jegyzők retorikájában, csupán azután fogjuk tudni megmondani, hogy leveleinek magyarországi ismertségét bizonyítjuk, episztoláit a magyar kancellárok leveleivel összevetjük, és világosabb képet kapunk a magyar kancelláriákról.

Coluccio Salutati kancelláriai iratai között található egy levél, amelyet Zsigmond király küldött Firenze városának.²⁶ A levél a *conclusió*ban kitér Salutati írásművészetének dicséretére, majd kritizálja is a firenzei kancellárt, amiért az általa küldött levél *salutatió*jában az egyik királyi cím helytelen rövidítéssel szerepel.

[...] Ceterum hoc unum sine grandi admiratione preterire non possumus, quod cum apicum vestrorum tanta sit elegantia, tanta facundia, tanta venustas, tanta dulcedo, ut tota series undique sit purpureis floribus exornata, honor dumtaxat suprascriptiois detruncatus est et in suis titulis defectivus; quod quidem nescimus an ignorantia factum sit an iudicio non incerto.²⁷

Salutati így válaszol:

[...] Quod autem ultimis litterarum vestrarum partibus continetur, maiestatis vestre titulum detruncatum admirationem vestre celsitudini peperisse, certa sit vestre sublimitatis humanitas intentione quicquam de vestre dignitatis amplitudine minuendi non fuisse commissum – absit a nobis tanta temeritas, tantus error –, sed solum quia moris nostri nunquam fuit claritudinem regii nominis et appellationis minorum dignitatum titulis

²⁵ CSEZMICEI 1784: 70–107. Ld. továbbá BÉKÉS 2006; ZREDNAI VITÉZ 1980. Pajorin Klára egyik közelmúltban megjelent tanulmánya összegzi azokat a stílusjegyeket, amelyek Vitéz leveleit jellemzik, és arra jut, hogy a főpap írásművészete jobbra középkori jegyeket mutat, s úgy tűnik, nem volt rá hatással a kortárs humanista írásművészet: PAJORIN 2004.

²⁶ Kivonata: ZsO: II, no. 3131.

²⁷ Zsigmond magyar király levele Firenze városának. 1404. ápr. 19. Egykorú másolat. ASFi Sign. Missive I Canc. 26, fol. 51r.

obscurare, queve in posteritatem non transeunt illis subnectere que succedunt. Geremus autem posthac *morem plenumque vobis ut optatis titulum prescribemus [...]*.²⁸

A levél stílusáról szóló megjegyzés érdekessé teszi a magyar levél megfogalmazójának azonosítását, mint aki végülis Salutatival a távolból felvette a kapcsolatot. A levélíró neve azonban nehezen állapítható meg, mivel abból az időszakból, amikor a levél íródott, nincs biztos adat az alkancellár személyét illetően.²⁹

Salutati soha nem járt Magyarországon; Petrarccal ellentétben keveset utazott. Bolognában végzett tanulmányai és a Firenzébe érkezése között eltelt időben járt Val di Nievolében, Rómában, Viterbóban, Todiban és Luccában. Ha hitelt adhatunk Francesco Novati kutatásainak, harmincegy éves firenzei kancellári tisztsége alatt pedig csak párszor hagyta el a várost, Toszkanát csupán egyetlenegyszer. És ha figyelembe vesszük azt az általa írt, egyébként nem teljes, mégis hatalmas mennyiségű irategyüttest, amelyet különböző levéltárak hagyományoztak ránk, nagyon is hajlanunk kell rá, hogy higgyünk az életrajzírónak. Másfelől jogos Salutati életpályáját két részre osztani, amelyek között a határt az 1374-es év jelentheti. Így egy Petrarca halálát megelőző és követő, valamint a Firenzébe érkezést megelőző és követő pályaszakaszt különíthetünk el. Ez az az év, amikor Salutati jegyzőként tisztséget kap a firenzei városházán. Nincs olyan adatunk, amely bizonyítaná, hogy ezen időpont előtt lett volna bármiféle kapcsolata Magyarországgal. Persze lehetett volna módja a bolognai egyetemen megismerkedni magyar diákokkal, hiszen egészen 1350-ig, esetleg 1351-ig ott élt,³⁰ de ennek hiányában ismeretei a Magyar Királyságról, amely akkoriban már az Anjouk egyik ágának kezén volt, nyilván hasonlóak voltak ahhoz, amely Petrarca *Familiare*sének egyes darabjaiból kirajzolódik. Talán ezért is lehetséges, hogy Salutati bizonyos leírásai, amelyek

²⁸ Firenze város levele Zsigmond magyar királynak. 1404. júl. 11 (ASFi Sign. Missive I Canc. 26, fol. 51v). Kivonata: ZsO: II, no. 3304. Salutati stílusának dicséretével kapcsolatban ld. továbbá azt a szintén Firenzében őrzött levelet is, melyet Nagy Lajos kancelláriáján fogalmaztak mintegy huszonöt évvel korábban: „Litteras vestras [...] recepimus, et licet verborum magnam continebant prolixitatem, tamen nullo tecto affecti tenorem earundem placita mente audendo, collegimus sano intellectu [...]” (Zala?, 1380. nov. 29; ASFi Sign. Missive I Canc. 19, fol. 93r).

²⁹ C. Tóth Norbert hívta fel figyelmemet Gelderni Sluter Lampert személyére, aki minden valószínűség szerint az alkancellári pozíciót töltötte be a levél keletkezésekor (a titkos alkancellárt nem ismerjük ekkor), őt 1405-ben Korpádi Kelemen zágrábi székesegyházi főesperes követte, ld. C. TÓTH 2001: 419–420 és 428. 1404-ben a főkancellár Albeni Eberhard zágrábi püspök volt.

³⁰ NOVATI 1888; WITT 1983: 5–24. E művekben Salutati születési idejét még hibásan adják meg a szerzők. Ma már bizonyított az 1332-es dátum. MARTELLI 1989, CAMPANA 1964: 238–239, valamint 239, 1. jegyzet.

barbároknak és emberteleneknek ábrázolják a magyar zsoldoscsapatokat, nagyon emlékeztetnek a mester, Petrarca szavaira:

[...] videtur quod Ungari sint per Tusciam demum in Lombardiam ad damna dominorum Mediolanensium discensuri. Gens barbara est, inhumana, inculta et nullis legibus vel moribus assueta; amicos et inimicos sine differentia tractans, et, quod deterius est, videntur intentiones habere non modicas in partibus Tuscie et ad multa in ipsorum secretis conceptibus anhelare [...].³¹

Az Anjou-házon belül a magyar trónért folyó fél évszázados, országokon átívelő küzdelemben volt egy a kortársak szemében döntőnek tűnő pillanat: László nápolyi király magyar trónra lépése. A koronázás alkalmából küldött levelében Salutati röviden vázolja Magyarország történetét, az Anjouk szerepét az ország irányításában, majd dicséri Magyarország nagyságát, az egyetlen hatalom alatt élő népek sokszínűségét, amely miatt a magyar királyi *potestas* nem csupán egy „királyságot”, hanem „királyságokat” egyesít. Salutati ezután emlékezteti az újdonsült uralkodót, hogy a *Potestas* Istentől és Jézus Krisztustól származik.

[...] Et cum non regni sed regnorum Hungarie nuper vobis tradita sit potestas, quod certissime Dei donum est, «non est enim», ut inquit apostolus, «potestas nisi a Deo», cui quante vel a quibus debentur gratie? Debentur siquidem solummodo Deo nostro qui tanti muneris auctor extitit et largitor. Ipse nanque solus Illyricos inspiravit et Dalmatas, Hunnos, Pannonios ac Sicambros, Macedonas, Thessalos atque Dacas et omnes qui felici regno continentur Hungarie, ut vos genus inclitum solam felicemque progeniem Karoli primi Ierusalem et Sicilie regis an regem peterent et optarent. Inspiravit et nobiles, proceres et prelatos quorum in manibus tot regnorum vertitur amplitudo, quod vos in suum regem ac principem eligerent et ascirent, et die felicissima que proluxit nonis Augusti, sedis regie throno initiatum solenniter coronarent. O felix Hungarie regnum et regna que sub tue dicionis dyademate collegisti! O felix et plusquam felix regnum et fortunatissima regna, que posteritatem gloriosissimam sanguinis Karoli Martelli nec non Karoli Umberti et incliti Ludovici fideli dulcique me-

³¹ Firenze városa Siena, Pisa, Lucca és Bologna városának. 1380. aug. 28. Autográf másolat. (ASFi Sign. Missive I Canc. 19, fol. 36r). A Sienába küldött levél eredetije megőrződött: ASSi Concistoro 1799, 66.

moratione recognitam, in sublimitate regia suscipere meruerunt! Felix et Italia que Sicilie sue regem videt tante maiestatis amplitudine decoratum et auctum! Cum debeantur igitur gratie solummodo regi regum et principi principantium Deo Filioque suo Ihesu Christo domino nostro, qui tante rei solus fuit auctor et factor, sint sibi digne gratie, sit sibi soli pro tam singularissimo dono laus et gloria sempiterna, qui visitavit nos ex alto faciensque redemptionem plebis sue «erexit cornu salutis nobis in domo regis pueri sui» sicut erat in sue predestinationis consilio, secundum quam quicquid facimus, mortale genus, quicquid patimur venit ex alto [...].³²

De a levelekben nem csupán háborúról, szerződésekről, kölcsönügyletekről van szó, hanem só- és aranykereskedelemről, ételekről és italokról, sőt zenéről is, amely színesíti a döntéshozók életét. Ezek ritka dokumentumok, hiszen a korabeli Európa egyetlen kancelláriájának dokumentációja sem ilyen gazdag, és a sors úgy hozta, hogy éppen Salutati hivatali levelei maradtak fenn az utókor számára. A Baldassarre Cossa bíborosnak, bolognai pápai legátusnak küldött rövid levél például egy érdekes, bár a korban nem különleges történetet hagyományozott ránk. A Szent Lőrinc-kápolna kórusának két fiatal és jó hangú énekes egyszerre eltűnt, és a kórusvezető Iohannes Danielis de Flandra hiába kereste őket. A levélben Salutati arra kéri az egyháznagyot, hogy kutattassa fel Bolognában, és küldje vissza Firenzébe őket. A két fiatal, majdhogynem gyerek, talán kalandot keresett a diákok lakta nagyvárosban, avagy elrabolták őket. Egyáltalán nem jelentéktelenek azok a történeti és kulturális adalékok, amelyek kiolvashatóak e rövid levélből. Például megtudjuk, hogy egy dalmát és egy pannon fiatalember, mindkettő „de regno Hungarie” egy flamand muzsikusként Firenzében vezetett kórusban énekelt. Világossá válik továbbá, hogy a gyerekek a kórusmester „tulajdonát” képezték, illetve hogy ekkoriban már érkeztek muzsikusként Flandriából Itáliába. De itt talán az a legfontosabb, hogy ezt a levelet Coluccio Salutati írja saját kezével.³³

³² Firenze városa László nápolyi királynak magyar királlyá történt koronázása alkalmából. 1403. szept. 7. Autográf másolat. (A levél címzése: *Regi Ladizlao de coronatione sua in regem Hungarie*; ASFi Sign. Missive I Canc. 26, foll. 15v–16r). Kivonata: ZsO: II, no. 2604.

³³ Firenze városa Baldassarre Cossa (a későbbi XXIII. János pápa) bíborosnak, bolognai pápai legátusnak. 1406. jan. 5. Autográf másolat. (ASFi Sign. Missive I Canc. 26, fol. 139r); a szövegkiadást a Források között közöljük. A levelet először bemutatta és kiadta: CORTI 1978. A Corti által kiadott szöveg, három ponton javítva, a Forrásokban olvasható.

Petrarca: Viri illustres – Salutati: Famosi cives

Néhány hónappal halála előtt Salutati szép levelet fogalmazott a Köztársaság nevében Magyarországra, Filippo degli Scolarinak. Scolari, vagyis Ozorai Pipo, komoly hírnévnek örvendett mind életében, mind halála után Magyarországon és Itáliában egyaránt, ezt számos életrajz, festmény, metszet és szobor bizonyítja.³⁴ Az említett levél azt példázza, hogy a firenzei kormányzat nagy tisztelettel övezte honfitársát, akinek személyében látta a kereskedőváros jövőbeni magyarországi sikereinek letéteményesét. Ha osztályoznánk Salutati leveleit, azt mondhatnánk, hogy ez az írás abba a típusba tartozik, amelyben a kancellár kicsiny, jól összeállított portrékat fest egyes személyiségekről, akiknek megköszön valamit, dicsőíti őket, vagy éppen korholja bizonyos tetteiket. Petrarcat imitálva úgy mutatja be kortársait, hogy közben a múlt nagy alakjai lebegnek szeme előtt. Jelen levél kiváló példa az alkalomszerű diplomáciai szükségszerűség és a retorika művészi alkalmazásának vegyítésére, valamint a firenzei kormányzat protekcionista politikájára, amellyel a Magyarországon üzletelő firenzei kereskedőket és bankárokat próbálta segíteni.³⁵ Ozorai Pipo pedig tökéletes példája mindazon lovagoknak, akik tevékenységük során oly magas rangra emelkedtek, hogy kivívták királyuk tiszteletét és legbizalmasabb embereivé váltak. Firenze tehát Pipo pártfogásába ajánlja kereskedőit, és rábízza minden ügyük szerencsés rendezését ama távoli földeken. De milyen alkalomból született a levél? Firenze gratulál Pipónak a magas címhez (*talis gradus*), melyet Zsigmond király adományozott neki („dominus Sisi-mundus... te promovit”). Magyarországi tartózkodása alatt Pipo számos címmel lett gazdagabb: volt sókamara ispán (*Salis prefectus*) és temesi ispán is. Ez utóbbi címet a László nápolyi király elleni harcok során mutatott hűségéért kapta Zsigmond királytól.³⁶ És bizonyos, hogy ez az a *talis gradus*, amely örömmel tölti el Firenze vezetőinek szívét (tegyük hozzá, hogy a Firenze városának nevében írt levélben Salutati Temesvár ispánjának, nem a vármegye, vagyis Temes ispánjának szólítja Filippo Scolarit). 1406 elején a magyar kancelláriai iratok már „egregius” és „magnificus” címmel illetik.³⁷

³⁴ Ozorai Pipo életét és működését illetően ld. VADAS 1987.

³⁵ Ld. PRAJDA 2018.

³⁶ Vö. ENGEL 1996: I, 204; ZsO: II, no. 831, 3131, 4359 és 4374; ENGEL 1977: 187. A dátumra vonatkozóan és Ozorai Pipóról ld. továbbá ENGEL 2003: 247–301, főképp 256–260. és a vonatkozó jegyzetek. (Itt azt is megtudjuk, hogy 1404-ben Temesváron már jelen volt Ozorai Pipo várnagya, Kis György, mégpedig *vice comes*, alispán címmel; ld. ENGEL 1996: I, 442.)

³⁷ MÁLYUSZ 1984: 34.

A levelet először Domenico Mellini (1540–1610) közölte 1606-ban, de említi Polidori is 1843-ban, amikor a Iacopo di Poggio Bracciolini által írt Filippo Scolarari-életrajzot közli az *Archivio storico italiano* egyik, Ozorai Pipónak szentelt kötetének mellékletében. E kötetben egyébként Giuseppe Canestrini írt tanulmányt Magyarország és Firenze kapcsolatairól.³⁸ Néhány kisebb hibától eltekintve a forrásközlés megbízható. Mellini valószínűleg abból a kéziratból közli a levelet, amelyet akkoriban a Toszkán Nagyhercegség Könyvtára őrzött. Wenzel viszont Mellini közlése alapján adja ki.³⁹ Mellini, Polidori és Wenzel úgy említik a dokumentumot, mint egyszerű kancelláriai másolatot. Valójában Salutati autográf másolatáról van szó.⁴⁰ Tudjuk, hogy a kancellár saját kezűleg írt az Ozorai Pipónak küldött irathoz hasonló dicsőítő leveleket, vagyis mára világos számunkra a katonai érelyeket csillogtató hős, a dicsőítő episztola és Coluccio Salutati tolla közötti kapcsolat. Ez pedig fényt vet egy újabb problémakörre: vajon mi volt a kancellár szellemi szerepe a híres férfiakat ábrázoló festmények megszületésében, melyek egyikén, nem sokkal a fent idézett események után, megjelenik Filippo Scolarari alakja is. A képet a Villa Pandolfini di Legnaia egyik freskóciklusának részeként Andrea del Castagno készítette 1448 körül, ma az Uffizi Képtárban található. Nem nagy vakmerőség azt állítani, hogy Filippo Scolarari figuratív ábrázolása mögött éppen Salutati levelének gondolatai rejlenek,⁴¹ talán Leonardo Bruni volt ezek közvetítője. Mellini megemlíti egy firenzei közmondást, amely így hangzik: „Te annyira hiszel ebben az emberben (vagy ügyben), hogy annyira még a magyarok

³⁸ Mellini könyvéről ld. a 35. jegyzetet. CANESTRINI 1843: 185–213; a kötetben olvasható továbbá egy *Nota apologetica intorno a Pippo Spano* című tanulmány is Augusto Sagredo tollából (129–149.), valamint néhány hasznos dokumentum (215–232).

³⁹ WENZEL 1863: III. dokumentum, 82. Regesztája Simonyi Ernő *Flórenci okmánytárában*: MTAK MS 4994, II, n. 531, no. 255 = ZsO: II, no. 4040 (492). Az MTA „flórenci okmánytárában” lévő szöveg két helyen lényegtelen eltérést mutat a firenzei regiszterben őrzött szöveghez képest. Adriano Papo és Németh Gizella is (PAPO–NÉMETH 2006: 93, 3. jegyzet) közlik a 1405-es levél szövegét, de nem a firenzei eredetiből vagy az MTA-ban őrzött másolatból (bár mindkettőre hivatkoznak), hanem állításuk szerint Wenzel Gusztáv idézett kiadásából. A közölt szöveg több helyen hibás, és eltér a firenzei levéltárban, illetve az MTA „flórenci okmánytára”-ban elérhető két forrástól (azt, hogy Salutati a szöveg megfogalmazója, először egy publikus előadásomon volt módjuk hallani 2004-ben, ld. a következő lábjegyzetet).

⁴⁰ Salutati szerzőségét először a *Petrarca e l’Umanesimo* konferencián tartott előadásomban bizonyítottam (az előadás címe: *Coluccio Salutati, allievo del Petrarca, e l’Ungheria*; a konferencia helye és ideje: Piliscsaba–Budapest, 2004. ápr. 29–30.).

⁴¹ Joost-Gaugier hipotézise gondolatébresztő, Alamanno Rinuccini, a feltételezett freskóciklus ihletője ugyanis több szálon is kapcsolódik Salutati kulturális és szellemi világához (ld. JOOST-GAUGIER 1982). Joost-Gaugier hipotézise kronológiai problémákkal terhes, ugyanakkor jól mutatja, hogy a *famosi cives* eszme hagyományos és elterjedt volt a firenzei humanisták köreiben (ld. DUNN 1989: 272, 46. jegyzet).

sem hittek Scolariiban”,⁴² majd hozzáfűzi: „Azt írja a bölcs platonista Cristoforo Landini, hogy hallotta a már akkor nagyon öreg arezzói Leonardo Brunittól, aki a *Firenzei történeteket* megírta, a görög-római történelmet pedig kommentálta, hogy Julius Caesar korától a mi korunkig nem született olyan ember, akit Filippo Scolari fölé lehetne helyezni.”⁴³

Az Ozorai Pipónak írott levélben Salutati a számára és a köztársasági ideológia számára is kedves témákat érint. A köztársasági eszme korántsem laikus, amennyiben az erényes ember immanens értékét és az őt érő kegyelem összefonódását hirdeti, úgy képzei el az ember helyét a világban, hogy egy hatalmas piramis alján áll, amelynek csúcsán Isten, közepén pedig a család (*gens*) és a haza áll. A Pipóhoz intézett figyelmeztetések ugyanolyanok, mint amilyeneket Salutati fejedelmeknek és királyoknak is küldött beiktatásuk alkalmával fogalmazott hosszú leveleiben. Ha tehát Filippo *ispán* lett, vagyis elérte a legmagasabb rangot, amit elérhetett, úgy büszke lehet önmagára, hiszen *virtus* és *fidelitas* jellemzi, de leginkább a királyi *gratitudo* az, ami felemelte őt, s miként a László nápolyi királynak írt levélből már tudjuk, a királyok hatalma Istentől származik. Az a *fama* és *splendor*, amely Pipó felmenőit övezte, most őrá szállt „nem a szerencse, hanem érdemei” jutalmaként. Ez pedig örömmel tölti el Firenze városát, mivel a Scolari család mindig is becsülte hazáját, ezt viszonzva Salutati a hivatali levelekben viszonylag ritka humanista tegezéssel fordul Filippóhoz: „scis enim...”. Az igazi erény, vagyis a dicsőség, amelyet az egyén a hazájának szerez, nem a cselekedetekben nyilvánul meg, nem is a származásban, sőt „non dignitate solum quam fortuna plerunque parat, sed virtutibus, sed digna retributione tanti principis”. Az ember természetesen a jót akarja, de végső soron minden Isten kezében van: a király, a haza, a család, az erény és a szerencse is:

Gratias agimus ergo Summo Numini quod tibi tantam virtutem concedere dignatum est et talem gradum qui te reciperet preparare; sed super omnia gratulamur et gratias agimus quod te fecerit in manus talis tantique principis incidisse.⁴⁴

S mindaz, ami érvényes a múltra, érvényes a jelenre is. A megkezdett dicső tettek folytatására történő utolsó buzdításban Salutati még egyszer felhívja a figyelmet, hogy Isten és a haza iránti tiszteletnek kell az emberi cselekedeteket irányítania:

⁴² MELLINI 1606: 64–65.

⁴³ MELLINI 1606: 64–65.

⁴⁴ Az akarat elsőbbségének kérdéséről Salutatinál ld. GARIN 1965: 38–42.

Macte virtute, fac ut laudabiliter inceperisti! [...] Honora te, honora patriam que per Dei gratiam quantum in se est tibi et aliis civibus est honori: quod facies si cepta non deseres, sed usque in ultimum prosequeris [...].

És mivel a közérdek, a jólét és a politikai hatalom az Államtól, a *res publica* eszméjétől, nem pedig az egyéntől függ, Salutati végül így inti Ozorai Pipót:

Memor esto concivium tuorum qui post gratiam regiam te solum habent in illis partibus protectorem. Illis consulas, illos iuves, illos obnoxios non dimittas iniurie, nec rogari velis sed coneris cuncta rogamina prevenire.⁴⁵

Maria Monica Donato tanulmányai bizonyították, hogy Firenze kultúrpolitikai stratégiáit is Salutati alkotta meg és fogta össze. Azok a festményciklusok, amelyek a híres férfiakat (*Famosi cives*) ábrázolják, s egy-egy rövid verssel (*tituli*) emlékeznek meg róluk, a kancellár akaratából jöttek létre. A Városháza épületében (Palazzo della Signoria), illetve a városi kézben lévő egyéb épületekben is – a Jegyzők és Bírák céhének palotájában (Palazzo dell’Arte dei Giudici e dei Notai) – ő kezdeményezi a falfestmények gyakorlatának bevezetését, amely azután az egész 15. század alatt folytatódik.⁴⁶ Ismét eljutottunk Petrarca Padovájából Salutati Firenzéjébe, hiszen a „hősöket”, vagyis a tudósokat és hadvezéreket dicsőítő festmények gondolata szintén Petrarcától eredeztethető, tőle száll valószínűleg Boccaccio közvetítésével Salutatira.⁴⁷ Filippo Villanival és Domenico Silvestrivel közreműködve a kancellár fejében fogan meg a terv, miszerint így lehet ábrázolni a köztársasági eszmének az antik Rómától a kortárs Firenzéig ívelő folytonosságát.⁴⁸ Az újszerűség abban áll, hogy a kortársakat ugyanolyan méltó hely illeti a költői (később politikai és katonai) Pantheonban, mint az antikokat: Dante és Petrarca ugyanolyan nagy költők, mint Horatius vagy Claudianus, s ugyanúgy

⁴⁵ Szinte minden hivatalos levél azzal ér véget, hogy Salutati a címzett figyelmébe ajánl egy-két firenzeit: kereskedőket, bankárokat, követeket stb. (Vö. például a Zsigmond királyhoz írt két levelet: 1404. febr. 6. és júl. 17. ASFi Signori, Missive, I Cancelleria, 26, fóll. 28v–29r, 51v).

⁴⁶ Ld. HANKEY 1959: 363–365. Ld. továbbá: RUBINSTEIN 1987: 29–43; GUERRINI 1993; TANTURLI 2008b.

⁴⁷ DONATO 1985: 125–152; DONATO 1986. Sergio Bettini felfedezte, hogy a padovai Sala dei Gigantiban lévő Petrarca portré Jacopo d’Avanzo munkája. Felhívja továbbá a figyelmet arra lehetőségre, hogy a szintén itt dolgozó másik festő, Altichiero da Zevio kapcsolatban állt Nagy Lajos magyar királlyal (BETTINI 1996: 38, 86–87, 108.), erről ld. MÁTÉ 2006.

⁴⁸ Nem meglepő, hogy krónikájában Filippo Villani is ugyanazt a perspektívát választja, ahogy az sem, hogy Salutati segített neki tanácsaival és a kézirat javításában (modern kritikai kiadás: VILLANI 1997).

kell olvasni és dicsőíteni őket. Így tehát az Ozorai Pipót ábrázoló festmény akkor kapja meg igazi rangját, ha gondolatban visszahelyezzük abba a festményciklusba, ahol eredetileg állt a többi híres férfival és nővel, nem pedig önmagában szemléljük, ahogy általában szoktuk. Maria Monica Donato is gyakran utal Salutati hivatalos leveleire, amelyekben világos és konkrét – a római köztársasági eszme példázataival árnyalt – képet öltenek a 14. század végi Firenze politikai elitjének és persze magának Salutatinak gondolatai is. Donato hivatkozásai, miként a megelőző tudósokéi is, sajnos szükségszerűen csupán a leghíresebb és régi forrásközlésekben megjelent levelekre vonatkoznak, csak hogy mindez a firenzei kancellár által megalkotott – és legalább Machiavelli koráig épségben megmaradt – hatalmas épületnek csupán az előszobája.

Az Ozorai Pipónak küldött levél szép egységbe foglalja Salutati szerteágazó érdeklődési körének számos aspektusát, a petrarcai örökség termékenyítő hatását és Magyarország témáját. Olyan kérdések jelennek meg benne, mint a monarchia, vagyis az egy korona alatt országokat és népeket egyesítő birodalom eszméje, a városállam fejlődésének és protekcionizmusának szükségessége, a római hősként bemutatott modern hadvezér dicsérete, a petrarcai *De viris illustribus* és *Triumph*i folytonosságának hangsúlyozása, valamint annak a szellemi és kulturális programnak a megalapozása, amely majd a 15. századi Firenze épületeiben és azok híres férfiakat ábrázoló festményein – a *Famosi cives* sorozatokon – kap végső formát.⁴⁹

Fordította: Mátyus Norbert

FORRÁSOK

Firenze népe és városa Filippo Scolarinak, Temesvár ispánjának

ASFi Sign. Missive I Canc. 26, fol. 108v.

Firenze 1405. július 5.

Autográf másolat. Papír, 1403. márc. 20.–1406. ápr. 30., 1406, mm 294×220 ca.; cc. XLVI +159+III' (I–III modern őrlapok; IV–XLV modern tartalomjegyzék; XLVI korabeli őrlap; I–III' modern őrlapok); a jobb felső margón tollal és arab számmal írt korabeli lapszámolás, a tartalomjegyzéken római számmal, ceruzával írt lapszámok. A kódex négy kéz írása, köztük Salutati keze, amely az alábbi lapokat írja: cc. 1r–4v, 5v–7r, 8r–10v, 11r–28r, 29r–50v, 52r–73r, 74r–99v, 102r–149r, 150v(?), 151r–v. Fűzés: 1²¹ (cc. IV–XLV), 2–11⁸. Üres: cc. 152v–159v.

⁴⁹ A dicsőítő irodalom XV. századi „kivételes fontosságáról” magyarul ld. KLANICZAY 1982.

Vízjel: Nagy M nyíllal és kereszttel (hasonló az alábbiakhoz: BRIQUET 1923, 8347. és 8352. tételek). 820 levelet tartalmaz (1403-ból 121-et, 1404-ből 285-öt, 1405-ből 348-at és 1406-ból 66-ot).

A Filippo Scolariinak küldött levélnek ez az egyetlen szövegforrása. Salutati saját kezű írása, nincsenek benne tollhibák, sem egyéb hibák, mivel valószínűleg úgy került a levélgyűjteménybe, hogy Salutati az eredeti tisztázatból másolta. Erre lehet következtetni a másolat jellemzőiből, valamint abból is, hogy a címzés és a salutatio teljes egészében ki van írva. A forrásközlés kritikai apparátusában Salutati javításait jelzem.

Firenze városa örömét fejezi ki, hogy Filippo Scolariinak Luxemburgi Zsigmond, Magyarország királya a temesi ispán címet adományozta. Miként ősei, Filippo is érdemei és erényei, s nem csupán szerencséje révén dicsőséget hoz hazájának. Legyen hát hálás Istennek, hogy ily nagy erényekkel övezte Filippót, s hogy ily nemeslelkű uralkodó kezébe helyezte sorsát. Majd a levélíró arra buzdítja Scolariit, hogy hittel és érdemekkel továbbra is növelje a király iránta való bizalmát, tisztelje önmagát és a hazáját, amelynek nagysága tiszteletet szerez Filippónak, miként minden más polgárának is. S e tisztelet tovább fog nőni, amennyiben Filippo tovább tud haladni a megkezdett úton. Legyen továbbá a Magyarországon tartózkodó firenzeiek pártfogója, és járjon közben értük a királynál. Különösen figyelmébe ajánlja a levélíró Fronte di Piero di Frontét.⁵⁰

Filippo de Sclaribus comiti Temocivari.

1. Priores Artium et Vexillifer Iusticie Populi et Communis Florentie nobili et magnifico viro Filippo de Sclaribus dilectissimo civi nostro salutem et prosperos ad vota successus.

2. Audivimus ad quam excellentem gradum inclitus princeps et metuendissimus dominus dominus Sisimundus serenissimus rex Hungarie virtute et fidelitate tua suaque gratitudine te promovit. 3. In qua quidem re gavisi sumus te fame splendorique maiorum tuorum non fortuna sed meritis allucere. Scis enim quibus ista progenies viris claruit quantumque patriam honoravit. 4. Et nunc te videmus per ipsorum vestigia gradientem, noviter in singulare patrie decus non dignitate solum quam fortuna plerunque parat, sed virtutibus, sed digna retributione tanti principis emersisse. 5. Gratias agimus ergo Summo Numini quod tibi tantam virtutem concedere dignatum est et talem gradum qui te reciperet preparare. Sed super omnia gratulamur et gratias agimus quod te fecerit in manus talis

⁵⁰ Fronte di Piero Fronte neve több Magyarországra küldött levélben is feltűnik. (Például a már idézett, Zsigmondnak 1404. júl. 11-re datált levélben.). Azt tudjuk róla, hogy 1401 utolsó két hónapjában prior volt Firenzében (ASFi Prov. 90, fol. 276v). Róla több adatot közöl ARANY 2014: 37, 65, 207–208.

tantique principis incidisse. 6. Verum, dilectissime civis noster, macte virtute, fac ut laudabiliter inceptisti! Fac fide meritisque regi tuo et domino tuo te in dies efficias gratiorem! Honora te, honora patriam, que per Dei gratiam quantum in se est tibi et aliis civibus est honori; quod facies, si cepta non deseres, sed usque in ultimum prosequeris. 7. Hec hactenus. Nunc autem memor esto concivium tuorum qui post gratiam regiam te solum habent in illis partibus protectorem. Illis consulas, illos iuves, illos obnoxios non dimittas iniurie, nec rogari velis sed coneris cuncta rogamina prevenire. 8. Sed inter alios tibi nominatim et affectuosissime commendamus Frontem Pieri Frontis et socios: quicquid enim eis prebueris auxilii vel favoris nostris beneplacitis cumulabis. 9 Datum Florentie die v Iulii xiii Ind. Mccccquinto.

Tit. *Scolaribus ex Scolari* ms; 3 *allucere ex adlucere* ms; 5 post *ergo* del. *de* ms; *omnia* add. s. l. ms; 6 *noster macte virtute* add. in mg. ms; 8 *enim* add. s. l. ms; post *auxilii* del. *no* ms.

Firenze népe és városa Baldassarre Cossa bíboros, bolognai érseknek
ASFi Sign. Missive I. Canc. 26, fol. 139r.

Firenze 1406. január 5.

Autográf másolat, leírás az 1-es forrásnál. A forrásközlés kritikai apparátusában Salutati javításait jelzem.

Kiadás: CORTI 1978, 180–181. A Gino Corti által kiadott szövegét három ponton javítottam: Nos helyett Hos (3. bekezdés), discendant helyett discedant (4. bekezdés), quarto helyett quinto (6.). A szögletes zárjelben [] egy fizikai (folt) okozta hiányt pótoltam.

A firenzei Szent Lőrinc-kápolna kórusának két, a magyar királyságból származó fiatal énekese egyszerre tűnt el. A kórusvezető Iohannes Danielis de Flandria hiába keresi őket. Firenze városa arra kéri az egyházi állam bolognai helytartóját, Cossa bíboros érsek urat, hogy kutattassa fel őket Bolognában, és ha ott találná, küldje vissza őket Firenzébe.

Cardinali Sancti Eustachii.

1. Reverendissime in Christo pater et domine, singularissime pater et benefactor noster assidue. 2. Vir honestissimus et in musicis eleganter edoctus, magister Iohannes Danielis de Flandria duos pueros, Nicholaum videlicet dalmatam et Petrum pannonem, ambos de regno Hungarie, mirabiliter educavit et in harmo-

nias musicas sufficienter instruxit; quibus ipse nostram ecclesiam Sancti Laurentii celebriter honorabat et in nostrarum mensarum obsequio, in convivarum delectationem, mandato nostro sepiuscule concinebant. 3. Nunc autem dicti pueri, etatis fragilitate seducti, nescimus post quem, a magistro suo satis turpiter aufugerunt. Hos autem reducend[os] idem magister Iohannes nostrarum litterarum favoribus consecatur. 4. Dignetur igitur vestra sublimitas si forsán istuc accesserint eos ad nos reducendos dicto suo magistro facere consignari, ne pueri se perditum eant et ab optimo principio studii sui prosecutione discedant, magistro suo reddantur, nutriti per eum non ut discipuli sed ut filii solitaque leticia nostris conviviis reducat. 5 Quod dici non posset quo gradu gratie nobis et nostris beneplacitis ascribemus. 6. Datum Florentie die quinto Ianuarii, XIII Indictione, MCCCCquinque.

4 *se add. s. l. ms*; 5 post *gradu del. patris ms.*

Szalai Béla

GYŐRRE VONATKOZÓ RAJZOK ÉS METSZETEK A MODENAI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vestigia Kutatócsoportja a Modenai Állami Levéltárban végzett forráskutatásai során egyebek mellett felfedezett egy 1566-ban készült táborrajztervet, amely a Győr mellett várakozó keresztény seregek elhelyezkedését mutatja, illetve a szakirodalom előtt eddig ismeretlen két metszetet Győr 1594. évi török ostromáról. A következőkben ezeket mutatjuk be. A táborterv felfedezése rendkívül fontos az 1566-ban készült Győr-metszetek képi előzményei szempontjából, az 1594-ben készült metszetek pedig tovább bővítik ismereteinket Giacomo Franco velencei rézmetsző a tizenöt éves háborúval összefüggő munkásságáról.

A Modenai Állami Levéltár 1566. évi győri tábortervrajza

Régóta vitatott, hogy azok az 1566-ban Velencében és Rómában napvilágot látott metszetek, amelyek képi formában adtak híreket Miksa császár 1566. évi hadjáratának Győr melletti táborozásáról – amely hadjárat a tétlen várakozásban ki is merült –,¹ milyen mértékben tekinthetők képi bemutatásuk és adataik tekintetében hitelesnek, avagy csak a rézmetszők fantáziájának a termékei. Vannak, akik szerint Velencében és Rómában, de akár más nagyobb, hírközpontoknak tekinthető nyugat-európai városokban a metszetkészítők és kiadók a szóbeli híreken túl viszonylag könnyen és folyamatosan hozzájuthattak a friss követjelentésekhez és – ha voltak – az azokhoz mellékelte rajzokhoz. A lezajlott eseményeket azután

¹ Az 1566. évi magyarországi eseményeknek, köztük Miksa császár tehetetlenkedésének és a győri táborozásnak bőséges irodalma van. Korabeli források közül említjük Forgách Ferenc *Emlékiratát* (FORGÁCH 1982) és Istvánffy Miklós *Históriáját* (ISTVÁNFY 2001), továbbá az OSZK-ban App. H. 401, 402, 413, 415, 418. jelzetű 1566. évi tudósításokat. Meg kell jegyeznünk, ezek gyakran az események egymásnak ellentmondó időpontjait közlik, és ugyanez igaz a csapatok különböző táborokba érkezésének és távozásának időpontjaira, valamint azok létszámaira is. Természetesen a témával foglalkoztak a későbbi magyar történetírók (Horváth Mihály, a Hóman Bálint–Szekfű Gyula szerzőpáros stb.) is. A legújabb szerzők közül Veress D. Csaba adatokban gazdag művét (VERESS D. 1993) és Pálffy Géza és Bagi Zoltán Péter Győrre vonatkozó kutatási eredményeit említjük.

az így megszerzett hadmérnöki rajzok és sereglétszámok birtokában igyekeztek metszeteiken hiteles képi és szöveges információkkal bemutatni. Mások véleménye szerint ez a fajta hírforrás csak kivételes esetekben lehetett meg, az 1566-ban készült hat Győr-metszet esetében pedig az egyetlen lehetséges hozzáférhető forrás Nicolò Angielini Győrről készült rajza volt.² Ez a vélemény ezért mindent, ami Angielini rajzától a metszeteiken eltér, a rézmetszők önkényes változtatásainak vagy képzeletük születtének tart. Így például Zenoinak a győri tábort bemutató metszetén a sátortábor szabályos, négyzethálós elrendezését véleményük szerint nyilvánvalóan az antik római castrum ekkor már közismert elrendezése inspirálta.

A Vestigia Kutatócsoport Modenában felfedezett győri tábortervrajza (1. ábra)³ egyértelműen eldönti, melyik vélemény tekinthető bizonyítottnak az 1566-ban készült Győr-metszetek tekintetében. Mielőtt rátérnénk a felfedezett tábortervrajz és annak metszeteiken való továbbélésének részletes ismertetésére, összefoglaljuk keletkezésük történelmi hátterét.

Miksa császárnak az 1565 decemberében kezdődő augsburgi birodalmi gyűlésen sikerült komoly támogatást szereznie az 1566-ra tervezett törökellenes hadjáratához. A birodalmi seregekhez az itáliai fejedelmek további hat-nyolcezer fős katonai segítséget ígértek. Májustól kezdve a Német-római Birodalomból és az Itáliából folyamatosan érkező csapatok ideiglenesen Magyaróvárnál táboroztak, mivel a gyülekezésre már korábban kijelölt tábor kialakítása Győrnél még nem fejeződött be. A csapatok létszáma júniusban már meghaladta az ötvenezer főt. Időközben az országban tartózkodó császári és a magyar seregek a Dunántúlon várak sorát foglalták vissza a töröktől, majd Komáromnál gyülekeztek. Amikor Miksa császár értesült Szulejmán szultán hatalmas hadseregének Magyarországra érkezéséről, 1566. június végén többféle megfontolásból úgy döntött, hogy a Magyaróvárnál és máshol várakozó seregek – a Kassánál és a Dráva mentén elhelyezkedők kivételével – mind vonuljanak a győri táborba.

A győri táborhely előkészítése azonban ekkor még mindig nem volt kész, ezért a nagyobb csapatok csak augusztus elejétől érkeztek, és mintegy két hetet vett igénybe, hogy szinte valamennyi összegyűljön Győrnél. Miksa császár augusztus 15-én érkezett meg Győrbe, ahol az összehívott haditanács képtelen volt dönteni a hadjárat további céljairól. Hiába kért segítséget Zrínyi Miklós az ostrom alá fogott

² Angielini rajzának eredeti példánya elveszett vagy lappang, egykori létezése csak a Georg Hoafnagel Győr metszetén történő említéséből ismert. A rajz Győr-metszetre gyakorolt hatásával foglalkozik például Székely Zoltán (SZÉKELY 2004), aki szerint két későbbi rajz (RA KA Stockholm, Handritade kartverk Nr. 23/45; WLB Karten Sammelband Nr. 35/45.) az elveszett Angielini-rajz másolata.

³ ASMo MD Militare n. 129.

Szigetvárból, Miksa császár mintegy hetvenezer fős serege tétlenül várakozott Győrnél. Szigetvár szeptember 12-én történt eleste után a hadvezetés még hat hétig tanácskozott a teendőkről. Időközben szeptember 29-én Győr városát egy tűzvész szinte teljesen elpusztította, amit egyes híresztelések szerint a zsoldos katonák okoztak. Mivel a haditanácsban végül nem tudtak dönteni, hogy melyik irányba induljanak a török ellen, október közepétől a külföldről érkezett segélycsapatok lassan megkezdték a tábor elhagyását, majd a haditanács október 21-i döntése után a tábor november elejére kiürült.

Egy ilyen nagy létszámú hadsereg táborhelyének kialakítása komoly előkészületeket követelt meg. Sok minderről nem szólva csak párat említünk ezek közül: a táborhely területének pontos meghatározását (jelen esetben Győr városától délre-délkeletre eső, a Mosoni-Duna és Rába által határolt viszonylag sík terület), és minden eshetőségre gondolva ki kellett jelölni a tábor védelmét szolgáló védősáncok helyét. Sokféle szempontra figyelemmel (pl. a csapatvezérek rangja, a nemzetiség, a létszám, a fegyvernem, az ágyúk elhelyezése, a puszkapor biztonságos tárolása stb.) a táborhelyen belül úgy kellett kijelölni az egyes csapatok elhelyezését, hogy a táboron belüli mozgás is lehetséges legyen. Ezt követően elő kellett készíteni a terepet, alkalmassá téve azt a táborverésre, és el kellett készíteni a védősáncokat.

A modenai levéltárban felfedezett győri táborterv rajzát ilyen megfontolások miatt készítette a hadvezetés, bizonyára több példányban valamikor 1566 május–júniusában. Feltételezzük, hogy a rajzot minden önálló sereg már Győrbe indulásakor megkapta, megkönnyítve ezzel a számukra kijelölt helyen történő táborverést. A táborterv Modenában lévő példánya a győri táborba csapataival augusztus közepén megérkező II. Alfonso d'Este ferrarai herceg (Miksa császár sógora) hadmérnökei útján kerülhetett Ferrarába a családi levéltárba.

Maga a táborterv egy végtelenül egyszerű, geometrikus felépítésű vázlatrajz, a megszokott északi helyett dél-délnyugati tájolással. A rajzon a várfalakkal körülvett, bástyákkal megerősített Győr alaprajza vázlatszinten megfelel Pietro Ferabosco 1564-ben készített felmérési rajzának. A rajzon kevés a felirat, köztük szerepel néhány földrajzi helymegnevezés is (*Giavarin, Danubie, Isola di Comar, Borgho*). A rajz mutatja a tüzérség és a muníció elhelyezésére szolgáló területeket, és készítője feltüntetett néhány jelmagyarázatot is. A táborhely közepén helyezkedik el a *piazza del i[m]perator*, vagyis a császár és kíséretének kijelölt hely. Az egyes csapatok táborai közötti utakat *Strade*, a táborhelyek és a védősánc közötti területet pedig *piazza per la bataglia* felirattal jelöli. A rajzon szerepel az Újvárost nyugatról határoló, 1564-ben épült védősánc. A táborhelyet a Dunától a Rábáig saroképítményekkel és ágyúállásokkal erősített védősánc övezi.

Nem tudni pontosan, mikor épült meg Győrnél a tábor körüli védősánc. Adatok vannak arra, hogy júniusban már folyt a táborhely előkészítése, és a Győr közelében időnként feltűnő kisebb török csapatok miatt a tábor körüli sáncok is épültek már. Az biztos, hogy Szigetvár elestének hírére a tábor addig elkészült védelmét tovább erősítették, tartva az oszmán fősergely Győr felé vonulásától. Szeptember végére a védősáncok a szükséges helyeken mind elkészültek.

Hangsúlyozzuk, az előkerült rajz egy előzetes vázlat, s mint ilyen, azon nem is szerepelhet, hogy végül a megérkezett magyar, császári és külföldi csapatok – a császár és kíséretének kijelölt helytől eltekintve – a táboron belül hol és milyen alakzatban helyezkedtek el. Abban biztosak vagyunk, hogy nem a vázrajz szerinti tökéletes geometrikus rendben, de abban is, hogy készült egy olyan táborrajz is, amelyen szerepelt az egyes seregek helyének tényleges elhelyezkedése – talán éppen egy ilyen rajzra rávezetve – hiszen arra a hadsereg vezetésének szüksége volt. Azok a 17. század eleji rajzok, amelyekről az eredeti Angelini-rajz hiányában nem bizonyítható, hogy annak másolatai, feltűntetik az egyes seregek elhelyezkedését, tehát egy ilyen véglegesített tábortervrajz ismeretében is készülhettek.

1566-ban Domenico Zenoi velencei rézmetsző négy Győr-metszetet készített. Az elsőt, amely Győr várának alaprajzát ábrázolja, annak hírére készíthette, hogy Győrt jelölték ki az 1566. évi hadjárat keresztény csapatainak gyülekezőhelyeként.⁴ A második metszet azután készülhetett, hogy a seregek megérkeztek Győrhöz.⁵ Ezen azonban csak szövegesen közölte a hírt: *FORTEZZA DI IAVARINO [...] dove al presente si trova il campo de Christiani*, maga a tábor nincs ábrázolva a metszeten, azt csak azzal érzékelteti, hogy a vár körül több katona rajza tűnik fel, mint első metszetén. Ezt a második metszetet, valamint Zenoi akkortájt készült Gyula-, Szigetvár- és Tokaj-metszetét másolta le velencei vetélytársa, Paolo Forlani.⁶ A további másolások elleni védelem érdekében Zenoi tizenöt évre szóló privilégiumot kért a velencei államtól, amelyet 1566. december 5-én meg is kapott.

Zenoi harmadik Győr-metszete (2. ábra)⁷ azután készült, hogy hozzájutott a most felfedezett győri tábortervrajznak egy példányához és a Győrnél táborozó

⁴ SZALAI 2006: Győr (1566)/3, *FORTEZZA DI IAVARINO*, mérete 19,7*14,3 cm.

⁵ SZALAI 2006: Győr (1566)/1, *FORTEZZA DI IAVARINO nei confini dell' Austria et Ongheria dove al presente si troua il campo Christiani*, mérete 19,7*14,6 cm. Ezt a metszetet másolta le Forlani. Zenoi Győr metszeteinek az előképe a császári szolgálatban álló olasz hadmérnök, Pietro Ferabosco feltehetően az 1564-ben készült felmérési rajza vagy annak valamiféle másolata lehetett.

⁶ SZALAI 2006: Győr 1567/1/a, *FORTEZZA DI IAVARIN dove si troua hora il campo de l'imperator*, mérete 18,0*14,0 cm.

⁷ SZALAI 2006: Győr (1566)/2, mérete 20,4*17,3 cm. Forlani Zenoinak ezt a metszetét már nem másolta le.

seregek adataihoz. A metszet nem készülhetett október közepénél korábban, mert az a szeptember 29-i tűzvészt is feltünteti.

Zenoi metszetének hosszú címe egyúttal a jelmagyarázatra is utal: *Il campo del Imp[eratore] piantato sopra Iavarino, il quale mediante lettere d'Alphabeto si mostrano il numero dela Cavaleria, et con numeri d'abaco tutta la fanteria* (A Győr fölött letelepített császári tábor, amely az ábécé betűivel mutatja a lovaság számát, és abakusz – arab – számokkal a gyalogságot).

Zenoi metszetén átveszi a táborterv helytelen, nagyjából déli tájolását (korábbi két metszete helyes északi tájolású volt), amire címében is utal (*sopra Iavarino*), holott valójában a tábor Győr alatt volt. Zenoi híven átveszi a tábor körüli sáncrendszer rajzát az egyes csapatok letáborozására kijelölt területek határvonalaival együtt, akárcsak a város alaprajzát és az Újváros nyugati védősáncát. A metszeten képileg megjelennek azok a városba vezető és az Újvárosnál lévő hidak, amelyek a táborterven csak jelezve vannak, illetve amelyeket feliratok jelölnek. Átveszi a táborterv több magyarázó feliratát is (*Borgo, Isola di Comar, munitione, strade* stb.). Zenoi elkövet egy hibát, amikor a korábbi metszetein szerepelő, ám a táborterven fel nem tüntetett *Castellót*, avagy Püspökvárat a város alaprajzán rossz helyen tünteti fel. A metszetet azzal kívánta életszerűvé tenni, hogy a kijelölt területeket telezsúfolta sátrakkal, staffázsként gyalogos és lovas katonákat rajzolt, az ágyúdombokra ágyúkat, a város jelzésértékű házai pedig lángokban állnak. A táborban lévő hadvezérek közül ötöt – köztük a ferrarai herceget (*il Signor Duca di Ferrara* – a kép felső részén középtájt) – lóháton ülve ábrázol és meg is nevez. A metszeten felül két oszlopban jelmagyarázatként (1–5 és AA–L jelöléssel) 48 500 főből álló hadsereget ismertet.

Rövid idővel ezután Zenoi egy újabb metszetet (3. *ábra*) készített a győri táborról,⁸ ennek okát a metszet címében közli: *Il ca[m]po del Imp[eratore] piantato sopra Iavarino, con i nomi assai Principi e signori et il numero dele genti tratto da una coppia authentica et da me con ogni diligenza intagliato in Venetia l'anno 1566* (A Győr fölött letelepített császári tábor, számos fejedelem és úr neveivel és az emberek számával, amelyeket egy hiteles másolatból vettem, és teljes szorgalommal lemezbe véstem Velencében, az 1566. évben). Vagyis Zenoi a táborban lévő seregekről, azok vezéreiről a korábbiaknál megbízhatóbb és részletesebb adatokhoz jutott, ezért szükségesnek tartotta „teljes szorgalommal” egy új lemez elkészítését. Feltehetően Zenoi forrása egy a győri táborból érkezett beszámoló másolata volt.

⁸ SZALAI 2006: Győr 1567/2, mérete 20,5*14,9 cm

A metszet tükrözi az újabb adatokat: azon lóháton már tizennyolc hadvezér szerepel nevével együtt, közöttük mindössze egy a magyar, Báthori András országbíró (*il Battori* – a kép jobb alsó sarkában). A metszeten felül elhelyezett felsorolás szerint a hadsereg létszáma 51 200 fő. Zenoi a cím alatt tájékoztatást ad a Drávánál Károly főherceg, illetve Magyarország északkeleti részén Lazarus von Schwendi által vezetett seregekről is. Az új metszet a staffázsokban követi elődjét, bár azok elhelyezése és rajza eltérő, és a feliratokban is vannak változások (kisbetűs – nagybetűs írásforma, elmarad a Danubio felirat stb.) A metszet bal felső sarkában egy korábban ott szereplő hosszabb felirat eltávolításának nyomai láthatók, feltehetően Zenoi munka közben megváltoztatta a címfeliratot.

1566-ban még egy metszet készült Győr és a körülötte táborozó keresztény seregek bemutatására.⁹ Ezt Mario Cartaro készítette Rómában, címe *IAVARINO in ongaria et trinciare doue al presente si ritrova lo Imperatore aloggiato con lo esercito*. A metszet koncepciójában eltér Zenoi metszetétől, hiszen a Győr nagyobb térségét feltüntető térképen Győr alaprajzának és az azt ölelő tábornak a képe szinte elvész. A város és a tábor képe azonban azonos elemeket is tartalmaz Zenoi metszetével, különösen a tábort körülvevő védősánc és a tábor belső geometrikusnak ható elrendezése tekintetében. Győr térségének ábrázolásához Rómában található olasz kartográfusok által készített térképeket. Nem kívánunk foglalkozni azzal, hogy Cartaro metszete Zenoi metszetének ismeretét tükrözi (ami nem lehetetlen), avagy Cartaro is hozzájutott a győri táborterv egy példányához (talán egy véglegesített csapatelhelyezési rajzhoz is), amire bizonyára több lehetősége is volt. Ezek közül megemlíthjük azokat a győri táborról Rómába érkezett jelentéseket, amelyeket a Cartaro metszetén is feltűnő Zaccaria Dolfin (Delfini) pápai nuncius – aki 1565-től a győri püspökség adminisztrátora is volt – küldött.

Zenoi Győr-metszetei közül 1566 után csak negyedik metszetének megjelenéséről tudunk. Először Zenoinak a magyarországi várakról címlap nélkül kiadott, 1567. április 4-i ajánlást tartalmazó könyvében jelent meg. Még ugyanabban az évben Paolo Forlani szintén Velencében kiadott *Il primo libro della città et fortezze principale del mondo* című művében is szerepel, ami arra utal, hogy addigra Zenoi és Forlani egyezsége jutott a korábbi rivalizálás után. Az előbb említett két műből teljes és önálló könyvként létező példány nem maradt fenn, azokból csak pár kompozit példányt ismerünk. Zenoi negyedik metszete megjelent Giulio Ballino *De disegni delle più illustri città et fortezze* (Velence, 1569) művében is. A Ballino-könyvben lévő Zenoi-metszet másolata azonos fadúcról nyomva Bázelen Heinrich Petri nyomdájában Alfons Ulloa, Sebastian Münster és Ni-

⁹ SZALAI 2006: Győr 1566/1, mérete 52,8*38,8 cm

colaus Höniget műveiben jelent meg.¹⁰ A Münster művében megjelent fametszet másolata került be Wilhelm Dilich 1606-ban megjelent művébe. Ez a bőséges jelmagyarázattal ellátott fametszet a Modenában felfedezett győri táborterv, illetve Zenoi metszetének legkésőbbi és egyben utolsó származéka.¹¹

A győri tábortervrajz felfedezése egyértelműen meghatározta Zenoi győri tábor bemutató metszeteinek előképét. Ezzel egyúttal megcáfol minden olyan álláspontot, hogy valamennyi 1566-ban készült Győr-metszet egyetlen „ősforrása” Nicolò Angielini elveszett térrajza.

A Modenai Állami Levéltárban felfedezett Győr-metszetek

A Győr melletti tábor tervrajzával együtt Modenában kettő, a szakirodalomban eddig le nem írt Győr-metszet is előkerült. Mindkettő a velencei Giacomo Franco¹² munkája, mindkettőnek Győr 1594. évi török ostroma és elfoglalása a témája. A két metszet közül a viszonylag nagyobb méretű és látványos metszet biztosan kereskedelmi forgalomba is került, a másik egy befejezetlen lemezről készült próbalevonat.

1594. június végén Mátyás főherceg a keresztény seregek vezére Szinán pasa nagyvezír az oszmán fősereggel való közeledésének hírére felhagyott Esztergom ostromával, és Bécs védelme érdekében seregeivel visszavonult a Szigetközbe. Szinán pasa július 13-án elfoglalta Tatát, majd július 15-én Győrhöz érve megkezdte annak ostromát. Győrt Ferdinand Hardegg várkapitány védte hatezer főnyi, első-sorban német és olasz katonasággal, számítva a Szigetközben táborozó keresztény seregek segítségére. Többhetes ostrom után szeptember 7-én Szinán pasa átkelt a Dunán a Szigetközbe, és szétverte az ott hónapok óta tétlenül várakozó keresztény

¹⁰ Alfons ULLOA: *Beschreibung des letzten Ungerischen Zugs...*, Bázél, Heinrich Petrii 1578; Sebastian MÜNSTER: *Cosmographie...*, Bázél, Heinrich Petri, 1588, 1592, 1598, 1614 és 1628 évi kiadásokban; Nicolaus HÖNIGER: *Ander Theil des Türkischen Historien*, Bázél, Heinrich Petri, 1596.

¹¹ SZALAI 2006: Győr 1606/2, *Abris der lagers den Raab*, mérete 8,8*10,8 cm. Megjelent Wilhelm DILICH: *Ungarische Chronica*, Kassel, 1606.

¹² Giacomo Franco (1550–1602, Velence) rajzoló, rézmetsző és kiadó. Művészi felfogásával Agostino Caracci iskolájához tartozott, és az 1590-es években már Velence egyik legtermékenyebb rézmetszője és kiadója volt. Készített címlapoktól kezdve látképeken keresztül életképeket, arcképeket, allegorikus metszeteket és könyvillusztrációkat. Metszetei jelentek meg Giueppe Rosacci több kiadást megért, először 1598-ban megjelent *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli per mare, e per terra ... di Terra Santa* metszetes könyvében. Egyik legismertebb metszetes könyve, a *Habiti d'huomini et donne Venetiane...* 1610-ben jelent meg. A maga korában az ismertebb és elismertebb rézmetszők közé tartozott, de kiadóként üzleti megfontolásból igénytelen metszetek tömegét is megjelentette.

seregeket. Három héttel később szeptember 29-én a reménytelen helyzetbe került Hardegg szabad elvonulás feltételével átadta Győrt a törököknek, így megnyílt az út előttük Bécs felé. Hardegget hadbíróság elé állították és kivégezték.¹³

Győr ostromáról, illetve elfoglalásáról eddig mindössze négy, még 1594-ben megjelent metszetábrázolást ismertünk.¹⁴ Ezek közül az egyik (Győr 1594/4) az ostromról szóló tudósítás címlapján lévő kis fametszet, amelyen egy távolban lévő hegytetőn lévő vár tűnik fel, előtte csatajelenettel. Létezésén kívül más helytörténeti értéke nincs. A velencei Girolamo Porro elsősorban térképeket készített, Győr metszetét (Győr 1594/2) is egy harántfekvő, a Duna Magyaróvár és Komárom közti szakaszát bemutató térképen helyezte el, amelyen az ostrom augusztusban történt eseményeit ábrázolja. A metszeten lévő Győr alaprajz Domenico Zenoi Győr-metszeteinek ismeretét tükrözik.

A további két metszetet a szakirodalom a metszés stílusjegyei alapján Hans Sibmacher munkájának tartja, noha azokon jelzése nem szerepel. Sibmacher metszetei is a még ostrom alatt álló Győrt ábrázolják.

Porro és Sibmacher metszeteinek készítési sorrendje könnyen meghatározható. Sibmacher első, déli tájolású(!) metszete a július 23-án (4. ábra, Győr 1594/3), a második az augusztus 15-én (Győr 1594/1) történeteket mutatja be, míg Porro metszetén minden augusztus 2. és 29. között történt esemény szövegesen fel van sorolva.

Giacomo Franco Modenában felfedezett nagyobb méretű metszetének¹⁵ (5. ábra) címe a metszet bal alsó sarkában olvasható: *Giavarino Fortezza in Ungheria Assediata dall'essercito di Sultan Amorph Imp[eratore] de Turchi in num. di 200 m[ila] L'anno 1594 Giacomo franco f. et Exc[u].*

Franco metszete azonban nem teljesen „saját termék”. Metszetén Győr alaprajza a hét kiugró bástyával (amelyek közül öt szívalakú) és a környék vízrajza egyértelműen Sibmacher *Urbs Raab* című metszetének (Győr 1594/3) északi tájolóval átvett másolata. Ilyen bástyarajzok és folyórajzok csak Sibmacher metszetén láthatók, nem tudjuk, ezek rajzát honnan szerezte.

Az biztos, hogy Franco metszete az eddig ismerteknél későbbben készült, mert metszetén a Szigetközben a szeptember 7-én megvert császári seregek helyén már oszmán seregek táboroznak. A metszet elkészítéséhez Francónak kézhez kellett

¹³ Győr ostromára lásd: LENGYEL 1959.

¹⁴ Győr elfoglalásáról, mint fontos eseményről a frankfurti vásári tudósításokban is hírt adtak, és arról metszetet is közöltek. Azonban a beszámoló és a metszet (amely Sibmacher Győr-metszetének (1594/1) másolata), csak az 1595. évi böjti vásárra kiadott tudósításokban jelent meg.

¹⁵ A metszet jelzete ASMo MD Militare n. 126; mérete 40,0*30,0 cm, = SZALAI 2006: Győr 1594/5.

kapnia Sibmacher metszetét is, amelyet másolt. Sibmacher metszete Nürnbergben jelent meg, talán már valamikor augusztusban, de annak Velencébe történő eljutása jó pár hetet igényelhetett. Mindezeket figyelembe véve is biztosra vesszük, hogy Franco metszete még 1594-ben megjelent.

Franco zsúfolásig telerajzolta metszetét staffázssal, ezek elsősorban hadrendbe állított lovas, illetve janicsár csapatok. Az egyes seregek elnevezése, létszáma és esetenként vezetőinek nevei feliratokkal szerepelnek. A metszet bal oldalán két település égő képe is feltűnik. A metszet bal sarkában van a díszes vezéri sátor, amelynek bejáratánál Szinán pasa látható. A vezéri sátor ábrázolása később sajátos visszatérő képeleme lesz Franco a tizenöt éves háború eseményeivel foglalkozó metszeteinek.

Megemlítjük még, hogy Franco Győr 1598. március 28-áról 29-ére történt visszafoglalásáról is készített egy hasonló méretű, látványos metszetet, amelyet Christophor Helbich velencei német konzulnak ajánlott. A hírek korabeli terjedésének és Franco munkavégzésének gyorsaságát egyaránt jellemzi, hogy Franco metszete már 1598. május 1-én megjelent.

A másik előkerült metszet (6. ábra),¹⁶ mint említettük, egy félkész próbalevonat. Igazi érdekességét az adja, hogy nem a teljes képet bemutató lemezről készült, hanem annak feltehetően három oldalról is körbevágott részéről. Az így létrejött lemez szinte egyedülálló módon nem négyzetes, hanem trapézalakú, a bal alsó saroknál feltüntetve a „Franco f. for.” jelzést. A bal oldali körbevágást bizonyítja az „ANUBIO FIVME” felirat (a felirat első betűjét, a D-t levágták), a jobb oldalt a megmaradt T betű, amely feltehetően egy levágott „Tartaren” felirat kezdőbetűje. A próbametszeten Győr város alaprajza és a tőle közvetlenül nyugatra lévő Újváros területe látszik, illetve északon a Szigetközből egy vékony csík. A város alaprajza teljesen megegyezik az előbb ismertetett, Sibmachertől átvett Győr alaprajzzal. A város épületei azonban már leromboltak, valamennyi bástyán félholdas zászlók tömege lobog, és a város körül is csak oszmán csapatok láthatók. Tehát ez a metszet a maga csonkaságában is már a Győr elfoglalása utáni állapotot tükrözi.

El nem tudjuk képzelni, milyen megfontolásból készíthettek levonatot a körbevágott, tehát így már fel nem használható lemezről.

¹⁶ A metszet jelzete ASMo MD Militare n. 130; mérete 17,0*(10,5-9,0) cm, trapézalakú.

Giacomo Franco 1597-ben sorozatként egy kötetben összegyűjtve megjelenítette a törökök ellen folyó tizenöt éves háború addigi eseményeiről készített, közel azonos méretű tizennyolc metszetét.¹⁷ A rendkívül ritka könyv fennmaradt példányaiban – akárcsak a kor hasonló velencei metszetes könyveiben – nem azonos metszetek szerepelnek, de mindegyikben szerepel a Győr 1594-ben történt elvesztéséről készített metszete.¹⁸ Ezen a próbametszeten szereplő alaprajz köszön vissza, de a város környezetének és a staffázsnak más a rajza (7. ábra).

Franco az idő előrehaladásával sorozatát a 15 éves háború újabb történéseiről készített metszetekkel kiegészítette (pl. Győr 1597. évi ostroma és 1598-ban történt visszafoglalása, Buda, Kanizsa és Fehérvár ostroma). Sajnos a sorozat metszetei nem tartoznak Franco színvonalas munkái közé, a rézkarc-rézmetszet vegyes technikájú képek túlzásúfoltak sematikus hadseregekkel, egyéb staffázselemekkel. A staffázs egyik visszatérő eleme – mint már említettük – a hadvezéri sátor, gyakran csak az alatta lévő név lett átjavítva. A metszeten megjelenő látképek, alaprajzok nem hitelesek, valamennyi más metszetek másolataként vagy fantázia-képként (mint a hadrendmetszetek) készült, helytörténeti forrásértékük nincs. Mindezek ellenére Franco magyar vonatkozású metszeteinek lemezei vagy száz évig többször is felhasználásra kerültek.¹⁹

¹⁷ A metszetsorozat címe: *Teatro delle piu moderne imprese de Guerra fatte si nell Ungheria come nella Fiandra et altri luoghi raccolte, diseguate et intagliate in rame da Giacomo Franco...*, Velence, Giacomo Franco, 1597. A nagyon ritka könyvből mindössze 2 példányt sikerült felkutatnunk, az egyik az OSZK Apponyi gyűjteményben (App. H. 612), a másik a római Bibliotheca Angelicában található. A metszetsorozatot azonos címmel 1625-ben a velencei Giovanni Temini újra kiadta (App. H. 3262).

¹⁸ SZALAI 2006: Győr 1597/1

¹⁹ Pár további felhasználása a Franco-metszetek lemezeinek. A *Sincero e distinto racconto...* (Velence, 1683. App. H.1071) című könyvben Esztergom 1595. évi ostromképe átjavításokkal az 1683. évi visszafoglalás képeként jelent meg (Esztergom 1683/1). A *L'origine del Danubio. Parte seconda* (Velence, Girolamo Albrizzi, 1685. App. H.2698) a török hadrendmetszet átjavított címmel Bécs 1683. évi ostromaként, Győr 1594. évi ostromának képe pedig Verőce metszeteként jelent meg. Ez utóbbinál az eredeti lemezről levágták az alsó címkeretet, a sátornál kivakarták Szinán pasa képét és nevét, a Dunára pedig (amelyből itt Dráva lett) rávésték a „VARAVIZA” városnevet. Vincenzo M. Coronelli is felhasználta Franco lemezeit (példaként lásd Temesvár (1697)/2 metszetet). Utolsó alkalommal Alphons Lasor a Varea: *Universus Terrarum Orbis scriptorum Calamo delineatus...* (Padova, 1713. App. H. 2806/a) című, kétkötetes földrajzi-történelmi lexikonában tűnnek fel Franco metszetei a Temini-féle kiadás jelzésével.

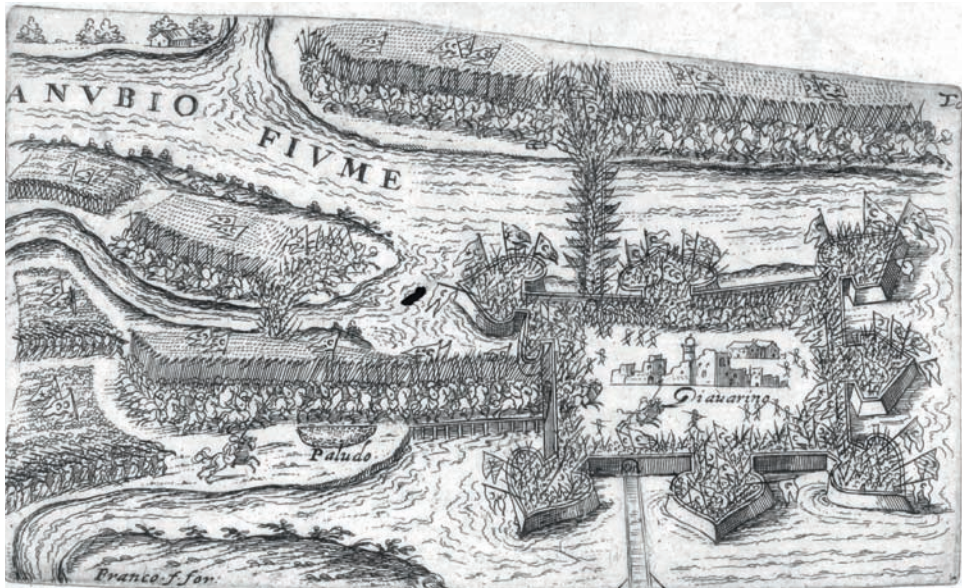
1. ábra. A győri táborterv (ASMo, MD, Militare, n. 129.)

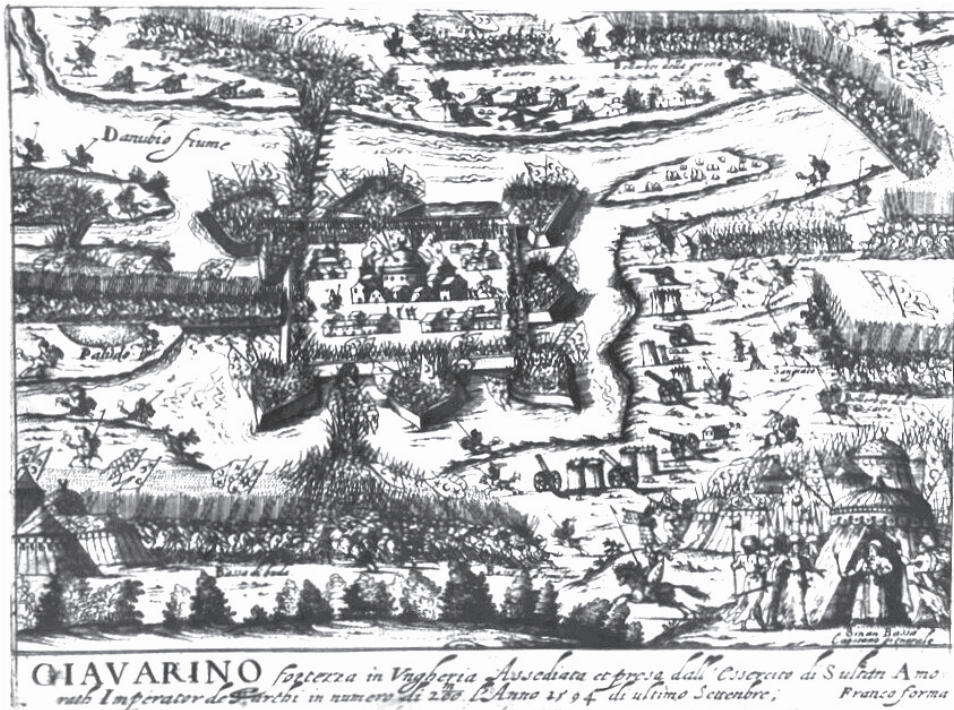
4. ábra. Hans Sibmacher Győr-metszete (Győr 1594/3)

5. ábra. Giacomo Franco Győr-metszete (Győr 1594/4)

6. ábra. Giacomo Franco Győr-metszet próbalevonata (ASMo, MD, Militare, n. 130.)

7. ábra. Giacomo Franco metszete Győr 1594-es elfoglalásáról (Győr 1597/1)

Szovák Márton

ÚJABB ADATOK CSULAI MÓRÉ FÜLÖP DIPLOMÁCIAI PÁLYÁJÁHOZ*

A Magyar Királyság Jagelló-uralkodóit övező, közoktatásban is meggyökeresedett negatív királykép¹ óhatatlanul rányomja a bélyegét az ország kulturális állapotának megítélésére II. Ulászló és II. Lajos uralkodásának idején. Pedig a Hunyadi Mátyás udvarában felvirágzó humanista világ nem szűnt meg egy csapásra a király halála után, a gyakran Itália egyetemeit megjárt hivatalnoki réteg továbbvitte a humanista műveltségisméjét. Ennek a társaságnak egyik legjelesebb képviselője Csulai Móré Fülöp, aki a bolognai egyetemen került kapcsolatba a reneszánsz kultúrával.

Csulai Móré személyével kapcsolatban a kutatások alapvetően humanista szerepének feltárására irányultak, amely elsősorban támogató, kultúráközvetítő tevékenységben nyilvánult meg, hiszen saját alkotásai egy diplomáciai tárgyú beszéden kívül nem maradtak ránk. Veress Endre adattárából² egyetemjárását ismerhetjük meg, humanista baráti körébe pedig Gerézdi Rabán Aldo Manuzio magyar kapcsolatait ismertető cikkén keresztül nyerhetünk bepillantást.³ Életről és pályafutásáról összefoglaló munka magyar nyelven egészen 2007-ig nem született, amikor Fedeles Tamás állított össze egy részletes pályaképet róla.⁴ Mindhárom említett kutató felhasználta forrásként Marin Sanudo *Diarii* (Naplók) című munkáját, melyben a Velencei Köztársaság történetét örökítette meg 1496 és 1533 között. Pontosabban a napló magyar vonatkozású szöveghelyei közül válogató Wenzel Gusztáv által összeállított forrásgyűjteményt használták,⁵ annak ellenére, hogy már 1903-tól rendelkezésre állt a teljes Sanudo-mű modern szövegkiadása.⁶

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I-PPKE-66 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ NEUMANN 2016.

² VERESS 1941: 59, 61, 63–64, 66, 78 etc.

³ GERÉZDI 1945: 38–98.

⁴ FEDELES 2007: 35–84.

⁵ WENZEL 1869–1878.

⁶ SANUDO 1879–1903. Az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő *Diarii* sorozat első lapjain olvasható nyomtatott bejegyzések szerint ezt a példányt a kiadó a Magyar Nemzeti

Wenzel gyűjteményének értéke ezzel együtt vitathatatlan, hiszen több esetben tapasztalható, hogy az olasz filológusoknak idegenül csengő magyar személy- és helyneveket pontosabban írja át náluk. Az is vitán felül áll, hogy Wenzel megtalálta a legfontosabb adatokat Csulai Mórera vonatkozóan, azonban pusztán a Sanudo-szövegkiadás névmutatójára támaszkodó áttekintés is bőségesen⁷ kiegészítette a 19. századi gyűjtést. A jelentős eltérés az említések száma között nem pusztán a kézirat nehezebb kezelhetőségének, bonyolultabb feltárásának következménye, Wenzelnél szándékos elhagyások is feltételezhetőek, például azokban az esetekben, amikor Sanudo Csulai Móré ceremóniális szerepléseit rögzíti (miséken, fogadásokon stb.), tehát a magyar politikatörténet megismeréséhez nem szolgál érdemi adalékkal. A forrásgyűjtemény fizikai keretei nyilván nem engedtek meg ilyen részletekre is kitérő közlést, azonban legalább a jelen tanulmány függelékéhez hasonló jegyzék erejéig mindenképpen érdemes rögzíteni ezeket a szöveghelyeket is, hiszen a követ életének és működésének megismeréséhez elengedhetetlen fogsódzókat jelentenek. A továbbiakban az újonnan fellelt szöveghelyek tanulságait fogom közölni Csulai Móré Fülöp velencei küldetési kapcsán, adott esetben pontosítva, átértékelve a diplomata életére és tevékenységére vonatkozó eddigi eredményeket.

1505

Csulai Móré Fülöp első diplomáciai megbízását 1505-ben kapta, küldetésének célja és kimenetele jól ismert a magyar szakirodalomban is. Megbízólevelét július 26-án állították ki, mely szerint feladata a „magyar alattvalók által Dalmáciában elkövetett károk megtérítése”,⁸ augusztus 13-án pedig már meg is érkezett Velencébe a hír Zárából,⁹ hogy találkozott tárgyalópartnerével, Sebastiano Giustiniannal,¹⁰ aki a hónap folyamán arról értesítette a Köztársaságot, hogy Csulai Mórénak szándékában áll Velencébe menni, mivel helyben nem jutottak megegyezésre a kárpótlást illetően.¹¹ A városba már szeptember 21. előtt

Múzeumnak szánta, tehát a kiadás mindenképpen elérhető volt Magyarországon a 20. századi kutatók számára.

⁷ Wenzelnél 100 helyen találtam Csulai Mórera vonatkozó utalást, Sanudónál 209 esetben. Az említések jegyzékét és konkordanciáját lásd a függelékben. A továbbiakban a Wenzel által nem említett Sanudo hivatkozásokat félkövér szedéssel fogom kiemelni.

⁸ ÓVÁRY 1890: no. 996, idézi: FEDELES 2007: 59.

⁹ SANUDO 1879–1903: VI, col. 214.

¹⁰ A dolgozatban a velencei személyek a *Dizionario Biografico degli Italiani*ban szereplő név alakjait fogom használni, az ebben nem szereplők esetében pedig a Sanudo-szövegkiadás névmutatójában találhatóakat.

¹¹ SANUDO 1879–1903: VI, col. 224. Az értesítés szept. 1-jén érkezik Velencébe.

megérkezett, első hivatalos látogatását pedig ezen a napon tette a Nagytanács (*gran consejo*) előtt.¹² Sanudo ekkor feljegyzi a követről, hogy „Fülöp úrnak hívják, prépost¹³ és királyi titkár,¹⁴ aki megolaszult”.¹⁵ A velenceiek tapasztalata, melyet az utóbbi műveltségére és nyelvismeretére vonatkozó elismerő kifejezés sejtet, meghatározó lehetett Csulai Móré későbbi személyes és diplomáciai sikereinek szempontjából a *Serenissimában*. Másnap már döntöttek is ellátásáról, melyet napi három dukátban határoztak meg.¹⁶ A bevezetőben említett ceremoniális funkciók betöltését ekkor még egy esetben Wenzel is rögzítette, amikor is Csulai Móré részt vett a dózse, Leonardo Loredan megválasztásának negyedik évfordulóját ünneplő szentmisén.¹⁷ Az eseményen megjelent követek felsorolása tükrözi azt a precedenciasorrendet, amelyet Sanudo már korábban is rögzített, és amelyen a Magyar Királyság még minden állam követének jelenlétében is az előkelő ötödik helyen szerepelt,¹⁸ ám itt kevesebb résztvevő lévén Csulai Mórét másodikként, a francia követ után látjuk vonulni. Egy hónappal később a mindenszentek ünnepi misén ugyancsak jelen volt Csulai Móré,¹⁹ majd ezután nem sokkal befejezte küldetését. November 4-én jegyzi fel Sanudo, hogy a velencei állam végrehajtó szerve, a Bölcsök tanácsa (*collegio di savij*) döntött Csulai Móré megajándékozásáról 20 rőf fekete bársonnyal,²⁰ aki egyszersmind átvett 15 000 dukátot is abból az összegből, amelyet Velence a Magyar Királyságnak a török elleni hadisegélyként juttatott.²¹ Csulai Mórét egyébként nem fogadta mindenki azzal a jóindulattal, amely Sanudo *italianato* megjegyzéséből sugárzott, Girolamo Cappello, a Bölcsök tanácsának tagja, felszólalt a követ megajándékozása ellen. Fedeles Tamás ennek a kiküldetésnek kapcsán megjegyzi egy félreérthető

¹² SANUDO 1879–1903: VI, coll. 236–237.

¹³ Csulai Móré egyházi címei közül az első a bácsi prépost volt a Szűz Mária-Egyház élén. Vö. FEDELES 2007: 65; C. TÓTH 2019b: 35.

¹⁴ FEDELES 2007: 53–64.

¹⁵ „nominato domino Filippo, preposito et secretario regio, qual è italianato” SANUDO 1879–1903: VI, col. 236.

¹⁶ SANUDO 1879–1903: VI, col. 237.

¹⁷ SANUDO 1879–1903: VI, col. 242.

¹⁸ WENZEL 1871c: 171.

¹⁹ SANUDO 1879–1903: VI, col. 251.

²⁰ SANUDO 1879–1903: VI, col. 253. Egy kar (*braccio*, tbsz. *braccia*, Sanudónál *braza*) 58–70 cm-nek felelhetett meg (vö. a Zingarelli szótár „braccio” szócikkével), ez a magyar rőfnek feleltethető meg. Köszönöm a pontosítást Neumann Tibornak!

²¹ Hadisegély alatt itt és a továbbiakban azt a támogatási egyezséget értem, amelynek keretében Velence hadiállapotban évi 100 000, békében 30 000 dukáttal támogatja a Magyar Királyság törökellenes küzdelmét. Vö. BENISCH 1903: 113–114; MAGYTÖRT 1998: 339.

regeszta alapján,²² hogy a Csulai Móré Fülöppel küldött 15 000 dukát a várandós Candalei Anna királynénak szánt ajándék lett volna Velencétől, azonban erre irányuló szándéknak nyoma sincs Sanudónál. A királyné rajongott a lagúnák városáért,²³ és erre hivatkozva a hadisegélyen túl saját udvartartásának is pénzt akart szerezni, azonban Velence csak a jeles alkalmakkor – gyermekei születése stb. – juttatott Annának ajándékokat.²⁴ A naplóbejegyzésben az összeg kifizetésére vonatkozó *annuatim* (évente) határozó valószínűtlenné teszi, hogy az összeget az áldott állapotban lévő királynénak szánták volna, sokkal inkább a rendszeres hadisegélyről lehet szó. A Fedeles által idézett regeszta egy további kitétele is inkább a török elleni harc rendszeres támogatására vonatkozik: „A signoria ezután is pontosan fogja teljesíteni fizetéseit.”²⁵ A november eleji döntés után Csulai Móré rövidesen hazatért, távozásának pontos időpontját nem rögzíti Sanudo. A követ hazatérésének *terminus ante quem* időpontja december 15-e, amikor felolvassák a velencei követi titkár jelentését Magyarországról, hogy a király örömmel fogadta a hadisegély kifizetését, Sanudo leírásából egyértelmű, hogy már távozott a követ.²⁶

1508

Csulai Móré Fülöpöt legközelebb 1508. szeptember 22-én említi a napló, amikor felolvasták Velencében Vincenzo Guidotto (1507 és 1510 között állandó követ Magyarországon) jelentését, amelyben a hadisegély ügyében érkező követről ír.²⁷ Csulai Móré a jelentés ismertetését követő napon már meg is érkezett Velencébe.²⁸ Ezúttal csak a hadisegélyt kellett felvenni, a tárgyalások minden bizonnyal zökkenőmentesen zajlottak le, hiszen Sanudo ezekről nem sokat szól. Említi ellenben, hogy Csulai Móré Fülöp ez alkalommal is részt vett október 2-án a dózse évfordulós ünnepségén.²⁹ Diplomáciai feladatának olajozott megoldására utal az is, hogy Csulai Móré már október 19-e környékén hazaindulhatott az összesen 12 000 dukát értékű kelmével és készpénzzel, amikor újfent 20 rőfnyi bársonnyal, ezúttal lilával, jutalmazták.³⁰ Az, hogy ez a három szöveghely kimaradt a Wenzel-féle szöveggyűjteményből, megengedte volna a feltételezést, hogy 1508-tól

²² ÓVÁRY 1890: no. 997, idézi FEDELES 2007: 60.

²³ GYÖRKÖS 2019: 175.

²⁴ BENISCH 1903: 76, 80.

²⁵ ÓVÁRY 1890: no. 997.

²⁶ SANUDO 1879–1903: VI, col. 270.

²⁷ SANUDO 1879–1903: VII, col. 640(2).

²⁸ SANUDO 1879–1903: VII, col. 641.

²⁹ SANUDO 1879–1903: VII, col. 647.

³⁰ SANUDO 1879–1903: VII, col. 652.

1510 áprilisáig Csulai Móré Velencében tartózkodott,³¹ ez azonban kizárható az utolsó bejegyzés fényében.

1509–1510

1509. június 13-án ismét Velencében találjuk Csulai Móré Fülöpöt, immáron egri nagyprépostként,³² aki ezúttal is az éves hadisegély egyik részletét átvenni érkezett a városba.³³ Már az előrevetítette legújabb küldetésének bonyodalma, hogy a francia-velencei konfliktus miatt a Köztársaság forrásai le voltak kötve. Hosszadalmas érvelés után már az első kihallgatás végén elhangzott az a mondat a velenceiek részéről, amelynek hallatán bármelyik diplomata kétségbe eshetett: „*si vederia*” – majd meglátjuk. Csulai Móré nem látta meg június 21-i kihallgatásán sem,³⁴ Sanudo úgy gondolta, hogy ezért maradt távol a június 25-i Szent Márk-napi körmenetről, amely abban az évben egyébként is kevés notabilitás jelenlétében zajlott.³⁵ Ha elsődleges feladatával nem is haladt Csulai Móré, június végén meghallgatták Bajnai Bot András korábbi szlavón bán dalmáciai hatalmaskodásai kapcsán,³⁶ de az ebben az ügyben vállalt szerepéről bővebb részleteket nem tudunk meg.³⁷ Bár ebből a diplomata valószínűleg semmit nem vett észre, de a velencei vezetés július 1-jén elkezdett foglalkozni a magyaroknak szánt pénz előteremtésével. Tomaso és Alvise Mocenigo, valamint Stefano Contarini szemrevételezték a Szent Márk-templom kincseit, Sanudo feltételezése szerint ezzel akarták az összeg egy részét kiegyenlíteni.³⁸ Hogy végül valóban ezek a kincsek lettek-e segélyként átadva, nem tudni, de annyi bizonyos, hogy küldetése végén az összeg jelentős részét aranykincsben vitte haza Csulai Móré. De addig még hosszú hónapok vártak rá. Mindenesetre már július 9-én jelentette a magyar udvarnak, hogy a velenceiek aranykincsben küldenék a segélyt,³⁹ uralkodója válszáról pedig 20-án tájékoztatta a Bölcsek tanácsát.⁴⁰

³¹ FEDELES 2007: 60.

³² A prépostság helyére csak az archontológiai adatokból lehet következtetni (C. TÓTH 2015b: 50.), Sanudo a *preposito di* szavak után üres helyet hagyott, talán később akarta beírni a megfelelő helységnevet, amely azonban elmaradt.

³³ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 396.

³⁴ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 423.

³⁵ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 432.

³⁶ PÁLOSFALVI 2009b: 262.

³⁷ SANUDO 1879–1903: VIII, coll. 433, 440; XXV, col. 277. Utóbbi idézi: BENISCH 1903: 48.

³⁸ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 474.

³⁹ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 500.

⁴⁰ SANUDO 1879–1903: VIII, col. 533.

Sanudo ezután sokáig nem említi Csulai Mórét, legközelebb talán szeptember elsején, amikor a velencei Bölcsök tanácsának tagjai követet választanak a magyar udvarba, Pietro Pasqualigót.⁴¹ A rezidens követ, Vincenzo Guidotto mellé a rendkívüli küldött megválasztására azért volt szükség, hogy ellensúlyozza a császár és a francia király diplomatáinak befolyását a magyar királyra, akik arra biztatták az uralkodót, hogy törjön be Dalmáciába.⁴² A megválasztás kapcsán jegyzi meg Sanudo, hogy a magyar követ is jelen van a választáson. Őt a szövegkiadás *Filippo Ferri* néven említi, a kézirat talán a *Ferre* olvasatot is megengedi, mindenesetre bizonyosan Csulai Móréről van szó.

A hadisegély ügye a következőképpen folytatódott: 1509 októberében II. Ulászló ragaszkodott a készpénzhez,⁴³ de még a következő év elején is selyem- és gyapjúszövetekben, illetve ékszerben gondolkodtak a velencei döntéshozók. Ők annak ellenére vállalták az időhúzást, hogy a Velence-ellenes nemzetközi helyzetben, amely a Cambrai-i Liga megalakulásához vezetett, a magyarok különösebb következmény nélkül is megtámadhatták volna a Köztársaságot Dalmácia felől.⁴⁴ Ezzel az ajánlattal várták tehát 1510. január 12-én Csulai Mórét, aki viszont kereken elutasította a kelmék átvételét, mondván, hogy királyának kizárólag készpénzre van szüksége.⁴⁵ Ezt az álláspontot 17-én Csulai Móré egy királyi levéllel is alátámasztotta, amelyben a készpénzcsapok megnyitását elősegítendő Ulászló felajánlotta, hogy közvetítő szerepet vállal a császár és a *Signoria* között. Csulai Móré végül elfogadta, hogy a velenceiek részben ékszerekkel törlesszék a segílyt.⁴⁶ Engedményét 22-én annyival pontosította a Bölcsök tanácsában, hogy legalább 6000 dukátot készpénzben akar,⁴⁷ az ajánlat elfogadásáról az ekkorra százhusz főre dagadt velencei Szenátus (*pregadi*) döntött igen komoly, 40%-nyi ellenszavazat mellett.⁴⁸ Csulai Móré ügyei innentől gördülékenyen haladtak, február 10-én megegyezett a velenceiekkel többek közt olyan ékkövek (egy nagy méretű és két kisebb gyöngy, egy gyémánt és egy rubin) átadásáról, amelyeket a velenceiek

⁴¹ SANUDO 1879–1903: IX, coll. 121–122.

⁴² A tárgyalások a tatai országgyűlés keretében zajlottak, erről bővebben: LAKATOS 2010; idézi: DOMOKOS 2019: 46–47.

⁴³ Vincenzo Guidotto jelentése alapján, SANUDO 1879–1903: IX, col. 228.

⁴⁴ SANUDO 1879–1903: IX, col. 454.

⁴⁵ SANUDO 1879–1903: IX, col. 457.

⁴⁶ SANUDO 1879–1903: IX, col. 469.

⁴⁷ SANUDO 1879–1903: IX, col. 481.

⁴⁸ SANUDO 1879–1903: IX, col. 482.

felé Ludovico Maria Sforza milánói herceg zálogosította el, ezeket személyesen becsülte föl⁴⁹ és vette át.⁵⁰

Mialatt folytak a tárgyalások a magyar segély ügyében, Csulai Móré rendszeresen a dózse közvetlen környezetében vett részt a fontos ünnepek alkalmával tartott szertartásokon: újabb évfordulót ünnepelt Loredannal,⁵¹ misén vett részt Kisboldogasszony napján és szenteste, majd karácsony másnapján, 1510. január 1-jén, vízkeresztkor, ott volt Gyertyaszentelő Boldogasszony vigíliáján és ünnepi miséjén, egy karneváli alkalommal, végül Nicolò Orsini, Pitigliano grófjának temetésén is.⁵²

Hazatérési engedélyét február 15-én kapta meg, végül 29 000 dukát értékű ékszerrel, 7000 dukát értékű szövet ígéretével távozott, melyet két év alatt három részletben fog teljesíteni a Köztársaság. Ezúttal személyes jutalomként 200 dukátot kapott, ezenfelül 200 dukát értékű váltót. Budára március 5-én érkezett,⁵³ ahol a király örömmel, a nemesek viszont komoly ellenérzésekkel fogadták az érkező ékköveket.⁵⁴

1512–1514

A feszültség Velence és a Cambrai-i Liga tagjai között a Magyar Királysággal fenn tartott kapcsolatának is megartott, ezért bő másfél éven át nem érkezett magyar követ a Köztársaságba, ami pedig ennél is súlyosabb: Velence dalmáciai területei is veszélybe kerültek. Végül Bakóc Tamás és Csulai Móré közbenjárásának – és az előbbi által Velencétől kicsikart hadisegély-emelésnek⁵⁵ – köszönhetően a Királyság nem tett érdemi lépéseket Velence kárára, 1512-ben pedig a diplomáciai kapcsolatok is helyreálltak.⁵⁶

Wenzel Gusztáv a követség eseményeit nagy körültekintéssel állította össze, adatgyűjtésem eredménye ehhez az időszakhoz nem sokat tehet hozzá. Ami mindenképpen figyelemre méltó, az a Köztársaság hálája magyar pártolója felé, amely a fizetésében nyilvánult meg. Fedeles Tamás adatai szerint a Velencébe

⁴⁹ SANUDO 1879–1903: IX, col. 521.

⁵⁰ SANUDO 1879–1903: IX, col. 533.

⁵¹ SANUDO 1879–1903: IX, col. 226.

⁵² Rendre: SANUDO 1879–1903: IX, coll. 140, 409, 413, 434, 443, 505, 507, 517, 503.

⁵³ Vincenzo Guidotto jelentése alapján, SANUDO 1879–1903: X, col. 85.

⁵⁴ Pietro Pasqualigo jelentése alapján, SANUDO 1879–1903: X, col. 90(3). A Sanudo-helyek esetében a hasábszámot követő zárójeles számjegy az ugyanabban a hasábszámú előforduló egymástól független magyar vonatkozású szöveghelyek közt elfoglalt sorrendet jelöli.

⁵⁵ BENISCH 1903: 114.

⁵⁶ FEDELES 2007: 60.

delegált követek rendszerint 90–100 dukát havi apanázst kaptak,⁵⁷ ezen felül a szállásukat is biztosították. Csulai Mór é azonban Sanudo egy feljegyzése szerint ez alkalommal kiemelkedő, a korábbiakhoz képest négyszeres havi költségtérítést kapott „kiadásaira, hogy marasztalják.”⁵⁸ A 400 dukát kellő marasztaló erővel bírt a következő huszonkét hónapra, amelyet Csulai Mór é gyakori egyeztetésekkel töltött a velenceiek hadisegélyét és a törökök balkáni előrenyomulását illetően.⁵⁹ Személyesebb jellegű magyar ügyekben is eljárta, Gerézdi Rabán és Fedeles Tamás is említi, hogy arra kérte a velencei bíborosokat, hogy támogassák Bakóc Tamást az 1513-as konklávé,⁶⁰ ezen felül a hadisegély terhére egy jeruzsálemi zarándoknak igyekezett támogatást kijárni, akit végül Velence pusztán szállással volt hajlandó segíteni.⁶¹

Humanista kapcsolatainak legbecsesebbje is ehhez az időszakhoz köthető, Aldo Manuzio 1513-ban neki, ekkor már komájának ajánlotta a Cicero leveleit tartalmazó könyvét: „Aldus Manutius Romanus Philippo Cyulano Morae Pannonio a secretis regis, ac oratori apud Venetos, et *compatri* observandissimo salutem plurimam dicit.”⁶² Csulai Mór é Fülöp kulturális töltekezésén felül továbbra is részt vett a Velencei Köztársaság reprezentatív eseményein,⁶³ a korábbiakhoz hasonlóan Leonardo Loredan dózse beiktatásának immáron a tizenkettedik évfordulóján, amikor a pápai nunciussal fogták közre a dózsét az ünnepi menetben.⁶⁴

⁵⁷ FEDELES 2007: 62–63.

⁵⁸ „la Signoria li dà ducati 400 al mexe per spexe per intertenirlo” SANUDO 1879–1903: XV, col. 364. Később, 1513 áprilisában már újra a megszokott díjazását kapja, 100 dukátot. SANUDO 1879–1903: XVI, col. 115.

⁵⁹ Ezekre vonatkozóan lásd: SANUDO 1879–1903: XV, coll. 184, 186, 214, 347, 364, 390; XVI, coll. 21, 115, 413, 441, 522, 533, 671; XVII, coll. 14, 46, 78–79, 196, 213, 319, 347, 358, 458, 555, 572; XVIII, coll. 65, 196, 222, 231, 240, 245, 246, 248, 250, 255, 264, 265, 269, 275, 304, 329, 334, 339, 348–349, 448.

⁶⁰ Konkrét hivatkozást egyik szerzőnél (GERÉZDI 1945: 77; FEDELES 2007: 61.) sem olvashatunk, Sanudónál a XV, col. 557-es hasábjában olvashatunk az esetről. A dózse biztosította Csulai Mórét, hogy tisztában vannak Bakóc Velencének tett szolgálataival (ő is a Köztársaság pártján állt az 1510–1512-es időszakban), ezért támogatja az esztergomi érsek pápává választását, az állam akaratát pedig a velencei bíborosok is ismerik. Ha a diplomatikus megfogalmazás mögött volt is őszinte szándék, már tudjuk, hogy Bakócon az sem segített.

⁶¹ SANUDO 1879–1903: XVI, col. 187.

⁶² *M. T. Ciceronis epistolarum ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum fratrem libri XX*, Velence, Aldo Manuzio nyomdája, 1513. Az OSZK-ban megtalálható a könyv egy kitérő állapotban fennmaradt példánya App. H. 89. jelzet alatt.

⁶³ SANUDO 1879–1903: XV, coll. 303, 418, 419–420, 444, 454, 527; XVI, coll. 206–207, 215, 221, 284–290, 409; XVII, coll. 402, 410–411, 437, 448, 480, 547–548, 574; XVIII, coll. 152, 184, 194, 216–217, 245, 271, 296, 372, 440.

⁶⁴ SANUDO 1879–1903: XVII, col. 118.

Egy alkalom, amikor viszont nem vett részt a Nagyboldogasszony napján tartott szentmisén, arra mutat rá, hogy a velenceiek nemcsak humanista örömmel halmozták el, hanem saját diplomáciájuk feladataiba is bevonták, a mondott napon éppen Padovában járt, ahova Velence hivatalos leveleit is magával vitte.⁶⁵

Velencei kiküldetésének legkellemetlenebb időszaka 1514. július 25. és augusztus 7-e⁶⁶ közé esett, ekkor ugyanis korábbi szállásáról a Giudecca szigetre vitték át karanténba, mivel háznépéből többen pestissel fertőződtek és meghaltak.⁶⁷ Ennek ellenére egyes tisztviselők eközben is tartották vele a kapcsolatot, tárgyaltak a pénzügyekről, nem sokkal ezután haza is térhetett, augusztus 21-én egyeztették vele a hazaút részleteit.⁶⁸

1517–1518

1517-re teljesen követhetetlen lett a hadisegély, a kártérítések⁶⁹ és a Magyar Királyság és Velence közötti további pénzforgalom: mindkét fél úgy tartotta, hogy a másik tartozik neki. A magyar udvar úgy döntött, hogy követet küldenek Velencébe a helyzet rendezése érdekében.⁷⁰ Amint ennek a tengeri köztársaság budai követe hírét vette,⁷¹ már jelezte is, hogy nem fognak a magyaroknak fizetni. Ezt a negatív előjelet súlyosbította, hogy ekkor már a magyar udvar nem gondoskodott a velenceiek követének ellátásáról, így a magyar küldött sem számíthatott fizetésre a velencei államtól,⁷² egyedüli engedményként a Köztársaság eltekintett hat amfora bor vámjának megfizetésétől, amelyet Csulai Móré saját és kísérete számára vitt magával.⁷³ Az esetről Benisch Artúr azt a megállapítást teszi, hogy „a Velencébe küldött magyar követek állandóan (!) magyar bort visznek saját maguk és kíséretük számára.”⁷⁴ Az állítás egy adat alapján merésznek tűnik, de kétségtelen, hogy Csulai Móré következő, 1520–21-es követsége alkalmával is magának vitt hat, illetve három amfora bort.⁷⁵ A Köztársaság ez alkalommal is eltekintett a vám megfizetésétől, így a jelenségből a magyarok saját borukhoz ragaszkodása

⁶⁵ SANUDO 1879–1903: XVI, col. 626.

⁶⁶ SANUDO 1879–1903: XVIII, col. 420.

⁶⁷ SANUDO 1879–1903: XVIII, col. 391.

⁶⁸ SANUDO 1879–1903: XVIII, col. 458.

⁶⁹ Pl. Bajnai Bot András hatalmaskodásai miatt, ld. feljebb.

⁷⁰ Valószínűleg ez alkalomból készítették a velenceiek azt a kimutatást, melyet Kardos Tibor adott ki a *Századok* folyóiratban: KARDOS 1951: I. melléklet.

⁷¹ SANUDO 1879–1903: XXIV, coll. 614–615.

⁷² SANUDO 1879–1903: XXV, col. 36.

⁷³ SANUDO 1879–1903: XXV, col. 277(2).

⁷⁴ Vö. BENISCH 1903: 35.

⁷⁵ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 654; XXXI, col. 197.

helyett inkább arra következtetnék, hogy Csulai Móré velencei tartózkodását így támogatta a *Serenissima*.

A nehézkes fogadtatás egyébként is a magyar államnak szólt, Csulai Móré Fülöp személyét továbbra is szívesen látták. Amikor október 14-én a Lidóra érkezésének hírért vették,⁷⁶ húsz velencei urat jelöltek ki a fogadására.⁷⁷ Első kihallgatása alkalmával, október 18-án pedig a dózse így köszöntötte: „úgy tekintettünk rá, mint aki közülünk, velenceiek közül való.”⁷⁸ Ha az első útja során kapott *italianato* jelző már megtisztelő volt, ez a megjegyzés a lehető legmagasabb kitüntetés a városi identitásukra büszke itáliai népek közt is kifejezetten zárkózott velenceiek urának szájából.

Bár Csulai Móré gyakran megfordult a különböző velencei testületeknél,⁷⁹ nem sikerült az eredeti követelést (100 000 dukát) behajtania, végül 3000-rel kellett távoznia,⁸⁰ amelyet azzal a kitételrel fizettek ki, hogy a pontos elszámolásig több pénzt nem adnak.⁸¹ Hazatérési engedélyét 1518. március 2-án kapta meg.⁸²

1520–1521

Csulai Móré Fülöp utolsó velencei útja sem fényes előjelek közepette indult, Lorenzo Orio budai követet december 7-én arra utasította Velence, hogy akadályozza meg a magyar diplomata kiküldését, nem fognak neki fizetni.⁸³ Viszont a december 12–13-i Orio-jelentésekben már arról írt a követ, hogy Csulai Móré megkapta a megbízatást, 14-én készül is indulni. Orio jelentéseinek Velencébe érkezési idejéből (21 nap múlva, 1521. január 4-én került a velencei tanács elé a két december közepi jelentés) feltételezhetjük, hogy ha a Köztársaság figyelmeztetésének hatása is lett volna a magyar udvar döntésére Csulai Móré kiküldetését illetően, akkor sem ért volna Budára időben.⁸⁴ Bár Velence vállalta hat hónapra Csulai Móré elszállásolását 50 dukát értékben,⁸⁵ fizetést továbbra sem kapott, csak a már említett vámmentességet.

⁷⁶ SANUDO 1879–1903: XXV, col. 28.

⁷⁷ SANUDO 1879–1903: XXV, col. 31. Összevetésképpen: Szapolyai János király első követét, Jozefics Ferencet csak tizenketten fogadták, ld. SANUDO 1879–1903: XLIII, coll. 438–439.

⁷⁸ „lo vedevamo come nostro venitian” SANUDO 1879–1903: XXV, col. 33.

⁷⁹ SANUDO 1879–1903: XXV, coll. 33, 36, 39, 47, 71, 74, 93, 121, 232, 249, 250, 252, 253, 255.

⁸⁰ ÓVÁRY 1890: no. 1094, 1096, idézi FEDELES 2007: 61.

⁸¹ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 461.

⁸² SANUDO 1879–1903: XXV, col. 277(2).

⁸³ SANUDO 1879–1903: XXIX, coll. 460–461.

⁸⁴ SANUDO 1879–1903: XXIX, coll. 515–516.

⁸⁵ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 533.

A Velence délkeleti csücskét képező Szent Ilona-szigetre (*Sant'Elena*, Sanudónál *Santa Lena*) január 5-én érkezett Csulai Móré Fülöp, másnap ide jöttek elé ismerősei közül négyen.⁸⁶ Jelen küldetését tekintve Sanudo naplója különösen érdekes forrás, hiszen a *Diarii* korábbi szűkszavú feljegyzéseihez képest ezúttal pontosabb adatokat kapunk Csulai Móré tevékenységéről és az egyetlen neki tulajdonított szövegről.

Csulai Móré január 10-én lépett a Negyvenek (*Quarantia*, Velence legfelsőbb bírósága és alkotmányozó szerve) és a *savi agli ordini* (a tengeri ügyek adminisztrációjáért felelős öt tisztviselő) elé, bemutatta követi megbízólevelét, és latin nyelvű beszédet tartott.⁸⁷ Beszédére nem kapott azonnal választ, 14-én a Nagytanácsnál jelentkezett, hogy kicsikarja a Köztársaság reakcióját, ezért kijelöltek két megbízottat a vele való tárgyalásra, Pandolfo Morosini és Marco Foscarit.⁸⁸ 18-án a dózse helyettese számolt be a Szenátus előtt Csulai Móré követségéről, illetve összefoglalta a latin nyitóbeszédét,⁸⁹ ezek után 22-én kapott hivatalos választ, sajnos erről semmi konkrétat nem jegyez fel Sanudo.⁹⁰ Nem lehetett különösen határozott állásfoglalás, hiszen Morosini és Foscarit csak két nappal később referáltak a Tízek tanácsa (*consejo di X*) előtt a Csulai Móréval folytatott egyeztetésekről, amelyeken elhangzott a követ részéről, hogy Velence tartozik a Magyar Királyságnak, viszont a megbízottak tudomása szerint ellenkezőleg, 80 000 dukáttal és a dalmáciai betörések kártérítésével a magyar korona adója a Köztársaságnak.⁹¹ Ehhez az alapálláshoz képest Csulai Móré igen eredményesen járt el, februárra már 10 000 dukát, májusra 15 000 dukát támogatást ajánlottak neki, ezeket azonban a magyar kormányzat rendre elutasította. Végül július 9-én a velenceiek beadták a derekukat, és 20 000 dukátra emelték a pénzsegélyt,⁹² melyet a 27-i nyugta szerint Csulai Móré 4000 dukát készpénzben, 1000 dukát értékű hadianyagban és 15 000 dukátról szóló váltóban vett át.⁹³ Tárgyalási technikájának szemléletes példáját nyújtják az április 11. és 13. közti egyeztetésekről született feljegyzések:

⁸⁶ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 533, 533(2).

⁸⁷ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 537. A fogadásra összehívott velencei tisztviselők kapcsán Sanudo megjegyzi, hogy inkább nemeseket (*zentilhomeni*) kellett volna küldeni, hogy megtiszteljék vele Csulai Mórét, vagyis az állami funkcionáriusok helyett inkább barátainak és üzletfeleinek kellett volna a követet fogadnia ezen a pusztán reprezentatív alkalmon.

⁸⁸ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 545.

⁸⁹ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 555.

⁹⁰ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 566.

⁹¹ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 585.

⁹² SANUDO 1879–1903: XXXI, col. 29.

⁹³ SANUDO 1879–1903: XXXI, col. 103.

[Április] 11-én. Reggel semmi érdekes nem volt. Jött a magyar követ, aki azt mondta, hogy választ kapott a királyától, és akarják a maradék 32 000 dukátot, ahogy az a számításokból látszik,⁹⁴ különben tiltakozni fognak a pápánál és a francia királynál [...].

12-én. Reggel visszatért a mondott követ, továbbra is a fentieket hangoztatva. Válaszul a dózse és a Bölcsék Tanácsának tagjai felsorolták a mi érveinket [itt a velenceiek háborúskodásából fakadó anyagi nehézségek felsorolása következik, amelyek ellenére], mégis oda akarjuk adni ezt a 10 000 dukátot, mégis lássa be, nem ez [ti. a fenyegetőzés] a jó barátok módszere. [...] 13-án. [...] Jött a magyar követ sürgetve, hogy válaszoljanak neki, azt mondták, hogy tanácskoznak, aztán választ fog kapni. Erre ő elnézést kért, mondván, hogy nem tehet mást, mint engedelmeskedik a királynak stb.⁹⁵

Látjuk tehát, hogy a magyar diplomata törekedett a Velence-barát személyének és viselt hivatalának szétválasztására, ez utóbbit az otthoni utasításokhoz ragaszkodás, a nemzetközi nyomásgyakorlástól sem visszariadó taktikázás és a határozott hangvétel jellemezte.

A pestis ezúttal megkímélte Csulai Mórét háza népét, maga a követ viszont áprilisban súlyosan megbetegedett, ezért a Szent Márk-nap vigíliáján (április 24.) tartott lakomán és misén sem tudott részt venni.⁹⁶ A magánéletét és ceremóniális feladatait illető adatok közül ezen kívül csak a Loredan dózse temetésén való megjelenését emelném ki,⁹⁷ akinek halála Csulai Mórét is megérinthette hosszú ismeretségükre tekintettel.

Külön figyelmet érdemel Csulai Mórét Fülöp a követség elején elmondott beszéde, melyet a kutatás egyetlen fennmaradt műveként tart számon a Sanudónál többször is olvasható adattal ellentétben népnyelvűként.⁹⁸ A beszéd a milánói Brera könyvtárból 1837-ben Bécsbe szállított 4-es számú kódex 97–100. levelein olvasható.⁹⁹ A szövegkiadás jegyzetei szerint a datálatlan beszédet tartalma alapján sikerült időponthoz kötni (Szelim szultán halála stb.), a szövegközlő megjegyzi még, hogy Sanudo nem említi ezt a beszédet, pedig egyszer még össze is foglalja ennek tartalmát:

⁹⁴ Minden bizonnyal a velencei–magyar kölcsönös adósságok magyar módra számított egyenlegét.

⁹⁵ SANUDO 1879–1903: XXX, col. 125–126.

⁹⁶ SANUDO 1879–1903: XXX, col. 168.

⁹⁷ SANUDO 1879–1903: XXX, col. 398.

⁹⁸ Vö. FEDELES 2007: 53.

⁹⁹ NN 1843: 453. A kódex ma az Österreichische Nationalbibliothekban lehet, pontos jelzetét sajnos nem sikerült azonosítani. A beszéd kiadása: CSULAI MÓRÉ 1876; idézi: FEDELES 2007: 53.

Ezután sier Luca Trun, a dózse helyettese emelkedett szólásra, beszámolt arról, amit Csulai Móré Fülöp, a felséges magyar király követe fejtett ki ennek a királynak Signoriánk irányában tanúsított szeretetéről és barátságáról; az új török szultán beiktatásáról, arról, hogy [a szultán] követet küldött a [Csulai Móré] királyához kérve a fegyverszünet meghosszabbítását, és hogy a királya nem akart válaszolni azelőtt, hogy egyeztetett volna a Signoriával, melynek érdeke megegyezik Őfelségéével, hiszen [mindketten] határosak vagyunk a törökkel; és ismeri a pápa akaratát is, hogy ideje lesz már tenni ez ellen az uralkodóház ellen, és ha Szelim szultán élne, a kereszténységet már el is nyomta volna; minderről pedig egy igen művelt latin beszédet mondott a török ellen.¹⁰⁰

Sanudo bejegyzését a kézirat szövegkiadásával összevetve úgy gondolom, hogy egyazon beszéd összefoglalásáról és népnyelvi fordításáról van szó. Az államok közös érdekét a két szöveg egyaránt hangsúlyozza, ennek kapcsán a Sanudo által tömören szomszédságként említett fenyegetettséget a bécsi kézirat bőségesen kifejti Velence tengeri kitettségét hangsúlyozva, a Magyar Királyságra vonatkozóan pedig már a kereszténység védőbástyája (*propugnacolum, antemurale*) toposzt használva. Bár a pápa akaratát, amelyről Sanudo tudósít, nem szerepel a népnyelvű szövegben, az abban szereplő hitbéli kötelesség (*debita alla religione*) egyértelműen a kapcsolatot támasztja alá. Jelzésértékű az is, hogy mindkét szövegben a török uralkodóház (*casa ottomana*,¹⁰¹ *caxa*¹⁰²) és nem az állam szerepel ellenségként. Sanudo megjegyzése a szöveg (illetve előadójának) műveltségéről pedig egyaránt vonatkozhat a példázatsorozatra, amellyel Csulai Móré a törökök megállíthatatlanságát szemlélteti a bizánci és a mameluk birodalom legyőzését felidézve, illetve a változatos szóhasználatra, amely a védőbástya toposz különböző megfogalmazásaiból is érződik. Itt érdemes megjegyezni, hogy a *propugnacolo* erős latinizmus, ahogy az ősök, elődök *maggioriként* említése is.

Az egyetlen fontos momentum, amely nem szerepel a beszéd fordításában, a török követ érkezése a magyar királyhoz, amely azonban nem kulcsfontosságú egy reprezentatív jellegű követi nyitóbeszédben, azt a dózse helyettese más alkalommal is megtudhatta a beszéd elhangzása (január 10.) és az összefoglaló lejegyzése (január 18.) között, például amikor Csulai Móré 14-én a Bölcsek tanácsa előtt kérte a Köztársaság választását beszédére.

¹⁰⁰ SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 555.

¹⁰¹ CSULAI MÓRÉ 1876: 166.

¹⁰² SANUDO 1879–1903: XXIX, col. 555.

Csulai Móré személyes megítélése Sanudónál

Áttekintve velencei jelenlétét, Csulai Móré Fülöp alakja rendkívül pozitív fényben tűnik fel. Műveltségét személye (*italianato* – az olasz nyelvet felvett) és felszólalása (*oration latina molto dotta*) kapcsán is hangsúlyozza Sanudo, követi alkalmasságát (*persona destra, homo molto destro*) diplomata kollégája, Lorenzo Orío is kiemeli jelentéseiben, Velence iránti elkötelezettségének is rendre nyomát találjuk a *Diariiben*.

A magyar szakirodalomban alakja sokkal inkább pénzhajhász nyerészkedő képében jelenik meg, aki elcsalja a vámot, a diplomáciai küldetéseket pedig üzleti ügyeinek fedőtevékenységként használja.¹⁰³ Ez a vélemény Francesco Massaro, Orío követ titkárának 1523. október 5-i levele alapján alakult ki,¹⁰⁴ amelyben a többi főpappal együtt jellemzi Csulai Mórét, a nemrég kinevezett¹⁰⁵ pécsi püspököt. Ebből az is nyilvánvaló, hogy Csulai Móré Velencére saját terepeként tekintett, ugyanis „amikor követségeiből visszatért, mindig panaszkodott azoknak az uraknak, hogy a *Signoria* rosszul tartotta. Ezt a főtisztelendő esztergomitól, a főtisztelendő Balbótól és a tisztelendő Statileo préposttól és sok más titkártól tudom. Mindezt azért csinálja, hogy a többiek kedvét elvegye a követségbe menéstől.”¹⁰⁶

Csulai Móré portréjának ezt a két oldalát az utolsó előtti, vele kapcsolatos Sanudo-szöveghely is alátámasztja, amely még az életében keletkezett.¹⁰⁷ 1526 júniusában Csulai Móré levelet írt Velencébe, melyben a török balkáni előrenyomulásáról ír, ez már a Wenzel-féle forrásgyűjteményben is szerepel, ezzel az adattal önmagában azonban nem foglalkozott a kutatás.¹⁰⁸ Csulai Mórénak megvoltak a kapcsolatai Velencében, sokat látott diplomata, akár természetesnek is tekinthető, hogy korábbi állomáshelyére még ilyen híreket továbbbít. Az viszont meglepő, hogy a levél miért került a velencei állami hivatalok elé. A válasz rendkívül prózai, amelyet a *Diarii* negyvenedik kötetében, az említett utolsó előtti bejegyzésben találunk:

¹⁰³ JÁSZAY 1982: 215.

¹⁰⁴ SANUDO 1879–1903: XXXV, coll. 99–116, idézi BENISCH 1903: 57.

¹⁰⁵ 1523 áprilisában, vö. FEDELES 2007: 66.

¹⁰⁶ SANUDO 1879–1903: XXXV, col. 110. A levél teljes fordítása: BALOGH 1929: XLVII–LXVIII.

¹⁰⁷ SANUDO 1879–1903: XL, col. 629.

¹⁰⁸ SANUDO 1879–1903: XLII, col. 153(1).

[1526. január 8.] A tanácsosok, a Negyvenek és a bölcsek elé terjesztették, amit a főtisztelendő Csulai Móré Fülöp pécsi püspök úr,¹⁰⁹ a főméltóságú magyar király korábbi erre a földre delegált követe küldött Vincenzo Guidotto titkárnak, hogy némi arany- és selyemszövetet és más dolgokat vegyen a templomának és magának első miséje bemutatására.¹¹⁰ Csulai Móré megígérte neki [Guidottónak], hogy értesíti minden szükséges [ti. a Köztársaság számára hasznos, jelentős] dolgról, de ezt meghálálendő, mivel Köztársaságunk javára cselekszik, döntsenek, hogy a mondott dolgokat illető vámot, amely kb. 90 dukát, fizesse a Köztársaság. Döntöttek. Elfogadták 160 [igen], 28 [nem], 0 [tartózkodó] szavazattal.

A diplomata nem tudott tehát kibújni a saját bőréből, sem Velence iránti elkötelezettsége, sem üzleti ambíciói nem hagytak alább az utolsó küldetése óta eltelt öt évben. Sajnos a mohácsi csatában odaveszve – erről Sanudo több információforrás alapján is tudósított¹¹¹ – Csulai Móré nem értesíthette több eseményről a Köztársaságot, így a modern kutató értékes forrásoktól, ő maga pedig minden bizonnyal további becses árucikkek hasznától esett el.

¹⁰⁹ Csulai Móré Fülöp utolsó velencei küldetése után, 1523–1524 körül került a pécsi püspökség élére, 1523. áprilisában már *electus* püspök (C. TÓTH 2017: 93.), de kinevezését a pápa 1524. okt. 26-án erősítette meg. Vö. EUBEL 1914: III, 280.

¹¹⁰ Fedeles Tamás sajnálattal állapítja meg idézett cikkében, hogy Csulai Móré liturgikus tevékenységéről és felvett egyházi rendjeiről keveset tudunk. (FEDELES 2007: 68.) Az idézett Sanudo-szöveghely alapján elképzelhető, hogy Csulai Móré csak ekkortájt – püspöki kinevezése után másfél évvel – *per saltum* lett felszentelve, majd mutatta be újmiséjét. Köszönöm a felvetést Neumann Tibornak!

¹¹¹ SANUDO 1879–1903: XLIII, coll. 225–229, 274–282, 646–648. Ezek a szövegek magyar fordításban megjelentek a *Nemzet és emlékezet* sorozat *Mohács* című kötetében 2006-ban.

FÜGGELÉK

Csulai Móré Fülöp említései Sanudónál és a Wenzel-féle gyűjteményben

SANUDO 1879–1903	WENZEL 1869–1878		
VI, col. 224.	II, 135.	IX, col. 482.	II, 163.
VI, coll. 236–237.		IX, col. 503.	
VI, col. 242.		IX, col. 505.	
VI, col. 251.		IX, col. 507.	
VI, col. 253.		IX, coll. 516–517.	
VI, col. 270.	II, 136.	IX, col. 521.	II, 164.
VII, col. 640(2).	II, 154.	IX, col. 533.	
VII, col. 641.		IX, col. 536.	
VII, col. 647.		X, col. 85.	II, 166.
VII, col. 652.		X, col. 90(3).	II, 168.
VIII, col. 396.		XIV, coll. 560–561.	II, 227.
VIII, col. 423.		XIV, col. 638.	II, 227.
VIII, col. 432.		XV, col. 41.	II, 228.
VIII, col. 433.	II, 157–158.	XV, col. 184.	II, 229.
VIII, col. 440.	II, 158.	XV, col. 186.	
VIII, col. 500.		XV, col. 214.	II, 230.
VIII, col. 533.		XV, col. 303.	II, 230.
IX, coll. 121–122.		XV, col. 347.	II, 231.
IX, col. 140.		XV, col. 364.	
IX, col. 226.		XV, col. 390.	
IX, col. 228.	II, 161.	XV, col. 418.	
IX, col. 409.		XV, coll. 419–420.	
IX, col. 413.	II, 162.	XV, col. 444.	
IX, col. 434.		XV, col. 454.	
IX, col. 443.		XV, col. 527.	
IX, col. 454.		XV, col. 557.	
IX, col. 457.		XVI, col. 21.	II, 233.
IX, col. 469.	II, 163.	XVI, col. 115.	II, 234.
IX, col. 481.	II, 163.	XVI, col. 187.	II, 234.
		XVI, coll. 206–207.	
		XVI, col. 215.	

XVI, col. 221.	
XVI, coll. 284–290.	
XVI, col. 409.	
XVI, col. 413.	II, 237.
XVI, col. 441.	II, 238.
XVI, col. 522.	II, 239.
XVI, col. 533.	II, 239.
XVI, col. 626.	
XVI, col. 671.	II, 240–241.
XVI, col. 673.	
XVII, col. 14.	II, 241.
XVII, col. 46.	
XVII, col. 78–79.	II, 243.
XVII, col. 118.	
XVII, col. 196.	II, 243.
XVII, col. 213.	II, 243.
XVII, col. 319.	II, 243.
XVII, col. 347.	
XVII, col. 358.	II, 244.
XVII, col. 402.	
XVII, col. 410.	
XVII, col. 411.	
XVII, col. 437.	
XVII, col. 448.	
XVII, col. 458.	
XVII, col. 480.	
XVII, coll. 547–548.	
XVII, col. 555.	
XVII, col. 572.	
XVII, col. 574.	
XVIII, col. 65.	II, 248.
XVIII, col. 196.	
XVIII, col. 222.	II, 250.
XVIII, col. 231.	II, 250.

XVIII, col. 240.	
XVIII, col. 245.	II, 251.
XVIII, col. 246.	
XVIII, col. 248.	
XVIII, col. 250.	
XVIII, col. 255.	II, 253.
XVIII, col. 264.	II, 254–255.
XVIII, col. 265.	
XVIII, col. 269.	II, 255.
XVIII, col. 271.	
XVIII, col. 275.	II, 256.
XVIII, col. 296.	
XVIII, col. 304.	II, 256.
XVIII, col. 329.	II, 256.
XVIII, col. 334.	II, 257.
XVIII, col. 339.	II, 257.
XVIII, coll. 348–349.	II, 257.
XVIII, col. 372.	
XVIII, col. 391.	II, 257–258.
XVIII, col. 420.	II, 258.
XVIII, col. 440.	
XVIII, col. 448.	II, 258–259.
XVIII, col. 458.	
XXIV, coll. 614–615.	III, 84.
XXIV, col. 700.	III, 84–85.
XXV, col. 28.	III, 86.
XXV, col. 33.	III, 86.
XXV, col. 36.	III, 86–87.
XXV, col. 39.	
XXV, col. 47.	III, 87.
XXV, col. 63.	
XXV, col. 69.	
XXV, col. 71.	III, 87.
XXV, col. 74.	III, 87.

XXV, col. 93.		XXIX, col. 673.	III, 202.
XXV, col. 121.		XXX, col. 54.	
XXV, col. 162.		XXX, col. 70.	
XXV, col. 164.		XXX, col. 73.	
XXV, col. 174.		XXX, col. 115.	
XXV, col. 230.	III, 90.	XXX, col. 125.	
XXV, col. 232.	III, 90.	XXX, col. 125(2).	
XXV, col. 249.	III, 90.	XXX, col. 126.	
XXV, col. 250.		XXX, col. 128.	
XXV, col. 252.	III, 90.	XXX, col. 138.	
XXV, col. 253.		XXX, coll. 148–151.	III, 204–207.
XXV, col. 255.	III, 91.	XXX, col. 151(2).	III, 207.
XXV, col. 277(2).	III, 91.	XXX, col. 162.	III, 207.
XXV, col. 291.		XXX, col. 163.	III, 207.
XXV, col. 331.	III, 92.	XXX, col. 168.	
XXIX, col. 129.	III, 179.	XXX, col. 169.	
XXIX, coll. 451–452.	III, 190.	XXX, col. 183.	III, 208.
XXIX, coll. 460–461.	III, 191–192.	XXX, col. 207.	
XXIX, col. 515.	III, 193.	XXX, col. 276.	
XXIX, coll. 515–516.	III, 194.	XXX, col. 281.	
XXIX, col. 533.	III, 194.	XXX, coll. 367–368.	
XXIX, col. 533(2).	III, 194.	XXX, col. 377.	III, 213–214.
XXIX, col. 537.	III, 194–195.	XXX, col. 386.	
XXIX, col. 545.	III, 195.	XXX, col. 487.	
XXIX, col. 555.		XXXI, col. 7.	
XXIX, col. 566.	III, 196.	XXXI, coll. 9–10.	III, 215.
XXIX, col. 585.		XXXI, col. 11.	
XXIX, col. 606.	III, 196.	XXXI, col. 29.	III, 215.
XXIX, col. 610.	III, 196.	XXXI, col. 36.	III, 216.
XXIX, coll. 611–612.	III, 196.	XXXI, col. 37.	
XXIX, col. 612.	III, 196–197.	XXXI, col. 39.	III, 218.
XXIX, col. 612(2).	III, 197.	XXXI, col. 62.	III, 218.
XXIX, col. 631.	III, 197.	XXXI, coll. 63–64.	
XXIX, col. 654.		XXXI, col. 67.	

XXXI, col. 103.	
XXXI, coll. 160–161.	III, 224.
XXXI, col. 162.	
XXXI, col. 165.	III, 224.
XXXI, col. 176.	
XXXI, col. 179.	III, 215–216.
XXXI, col. 197.	
XXXI, col. 428.	III, 240.

XXXI, col. 428(2).	
XXXV, coll. 99–116.	III, 278–296.
XXXV, coll. 444–445.	III, 307–308.
XL, col. 629.	
XLII, col. 153(1).	III, 355.
XLIII, coll. 225–229.	
XLIII, coll. 274–282.	III, 381–390.
XLIII, coll. 646–648.	

W. Somogyi Judit

KAPCSOLÓDÁSOK ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEK KÉSŐ KÖZÉPKORI REJTJELEZÉSI DOKUMENTUMOK KÖZÖTT

Bevezetés

Itáliában a 14. század második felétől kezdve megfigyelhető, hogy a nagyobb hatalmi központok diplomáciai gyakorlatában egyre többször éltek a rejtjeles üzenetküldés lehetőségével. A kapcsolattartás e sajátos formája, amelynek szélesebb körben történő elterjedését a következő századokból fennmaradt nagy számú levéltári forrás is bizonyítja,¹ a szokásos kommunikációs (levelező) struktúrára támaszkodott. A 14–16. században az itáliai rejtjelezési gyakorlatban a monoalfabetikus eljárás különböző változatait alkalmazták, kezdetben például csak az ábécé betűit helyettesítették rejtjelekkel, a későbbiekben a kód erősítésére homofónokat² és/vagy egyéb biztonsági elemeket is felhasználtak.³ Egy adott szöveg nyílt, azaz alfabetikus rendszerben írt és sifrírozott formában megalkotott változata közötti eltérések az írásrendszer megváltoztatásán alapultak. Az alfabetikus és a rejtjeles rendszer közötti különbség vizuális jegyei közé sorolhatók a szöveg grafikai jellemzőiben megfigyelhető átalakítások, amelyeknek következtében például megszűnt az írás közvetlen olvasásának lehetősége, akár „ismerős” grafikai karakterek (a latin vagy a görög ábécé betűi, arab számok), akár úgynevezett fantáziajelek követték egymást a papíron.

A sifrírozás korabeli eljárásait alkalmazó levelező csoportok felépítése és működése, a rejtjeles kommunikáció szövegalkotási és -feldolgozási munkafázisai a kevésbé kutatott területek közé tartoznak, és az üzenetváltással kapcsolatban létrejött kéziratos dokumentumoknak is csak egy kisebb része került mosta-

¹ PRETO 1999: 267–274.

² A nyelvtudományban a *homonímia* 'azonos alakúság' kifejezés szópárok eltérő jelentésű tagjai között az írásmód és az ejtés között megfigyelhető kapcsolatra utal. Az azonos módon ejtett, de eltérő módon írt szavak esetében *homofónia* áll fenn, például *csukja* (ige) – *csuklya* (főnév). A rejtjelezési szakirodalomban ez a kifejezés más jelentésben használatos, ugyanis arra a rendszertulajdonságra utal, hogy egy betű helyettesítésére több kódjel áll rendelkezésre (homofónok), amelyek az adott rendszerben csak egyetlen betűnek a kódmegfelelői, vagyis a helyettesített betűvel a kapcsolatuk univokális.

³ W. SOMOGYI 2016: 198–199, 202–210.

náig a kutatók látókörébe. Ennek okai között szerepel feltehetően az a tény is, hogy a rejtjeles formában működő levelezési kapcsolatok közreműködőire vonatkozó információknak, a kommunikációval összefüggésben létrejött írásos dokumentumoknak, valamint az eljárás egyes lépéseinek feltárása és leírása, a nyílt üzenetküldés ugyanezen jellemzőinek vizsgálatához mérve, összetettebb feladatnak mutatkozik. Az említett adatok feltérképezése ugyanakkor tovább bővítheti nemcsak a hatalmi központok kapcsolattartási rendszereinek szerkezetére és működésére, az információcsere formáira, hanem a kommunikációs eljárások tartalmi és formai jellemzőire vonatkozó meglévő tudásunkat is.

A konkrét rejtjelező gyakorlat eredményeként létrejött verbális szövegek, a bennük közölt tartalmi és nyelvi információkon túlmenően, az üzenetküldés jellegéhez és annak résztvevőihöz kapcsolódó ismeretek elsődleges forrásainak is számítanak; vizsgálatukkal a kontaktus létrejöttét igazoló és a kapcsolattartást megvalósító személyek azonosítását segítő adatok,⁴ a kódolási és a dekódolási munkafolyamatokra rávilágító információk birtokába juthatunk. A fellelhető szöveges dokumentumok bizonyos fajtái (különösen a teljes mértékben rejtjelezett írások, vagy azok a kódkulcsok, amelyek az adott rejtjeles rendszer elemein kívül más, például az üzenetküldés résztvevőire, idejére stb. vonatkozó adatokat nem rögzítenek) minimális forrásértékkel rendelkeznek, ha csak önmagukban vizsgáljuk őket; más kapcsolódó dokumentumok tükrében azonban több bennük rejlő információhoz juthatunk.

Az alfabetikus (nyílt) írásrendszerben keletkezett írásokhoz hasonlóan, a sifírozás dokumentumai között is megfigyelhetők szorosabb vagy lazább kötődésre, összetartozásra utaló jegyek. Az írásrendszertől függetlenül kapcsolódási pontot jelenthet, többek között, a dokumentumok keletkezési helye és időpontja, levélváltásnál a küldő vagy a címzett személye, az íráshordozó fajtája, a szöveg előállítási módja (kézírásos vagy nyomtatott), tartalmi elemek, a szövegek nyelve stb., vagy például az a tény, hogy ugyanannak a szövegnek a változatairól van szó. A rejtjeles formájú információküldés keretében létrejött dokumentumok esetében, a sifírozási eljárásnak köszönhetően, ugyanakkor másfajta kapcsolódási pontok és kapcsolati jellemzők is megfigyelhetők. A tanulmányban a rejtjelezési dokumentumoknak a hagyományos írásrendszerű szövegektől eltérő kapcsolati jegyei közül mutatok be néhányat. A vizsgálat korpuszát a Vestigia Kutatócsoport által feltárt magyar vonatkozású diplomáciai dokumentumok, valamint nagyobb itáliai városok (Firenze, Mantova, Milánó, Modena és Velence) levéltárainak egyéb forrásanyagai képezik.

⁴ W. SOMOGYI 2020b.

A rejtjeles üzenetküldés dokumentumai

A vizsgált korszakban, a hagyományos (nyílt) formában írt levélküldéshez viszonyítva, a rejtjeles eljárás alkalmazásakor a szöveg megalkotása és feldolgozása több munkafázist igényelt, amelyek eredményeként több dokumentum keletkezett,⁵ és az üzenetküldés sikere (a küldőn és a címzeten kívül) általában több résztvevő munkájától függött, akik akár közvetve, akár közvetlenül – például a kódolás vagy a dekódolás folyamataiban – kapcsolódhattak a kommunikációs helyzethez. A rejtjeles üzenetküldést megvalósító csoportok alapvető formájának tekinthető az a séma, amelyben a csoport tagjai a sikeres üzenetváltás során – azaz amikor a címzett végül feldolgozásra alkalmas, tehát olvasható formában jutott az üzenet tartalmához – az egyes folyamatokért külön-külön feleltek. Ennek megfelelően egy „alapszerep” szerkezete a csoport tagjainak és konkrét feladatuknak figyelembevételével a következő módon határozható meg: az üzenetet küldő (megalkotta a nyílt üzenetet); a kódkulcs készítője (létrehozta és egy kódkulcs formájában összeállította a kódoláshoz és a dekódoláshoz szükséges rendszert); a kódoló (a kulcs alapján sifírozta az alfabetikus rendszerben írt üzenetet); a dekódolást végző személy (visszaalakította a kódolt szöveget alfabetikus rendszerűvé); az üzenet címzettje (feldolgozta az üzenet szövegét).⁶ Közvetett módon kapcsolódhatott egy adott csoporthoz bárki, aki az egyik említett folyamatnak sem volt aktív résztvevője, de – a kommunikáció sikere érdekében – például rejtjeles üzenet érkezéséről, dekódolási nehézségekről írásban tájékoztatta a címzettet vagy a küldőt.

A felsorolt munkafolyamatok eredményeként két dokumentumfajta (kódkulcs, levél) keletkezett, a kulcs esetében kettő, a levél esetében három (a kiinduló szöveg, a kódolt szöveg, a dekódolt szöveg) funkcionális értékű, egymástól több tekintetben eltérő dokumentumtípus jött létre,⁷ amelyeket a sifírozásra vonatkozó adatokat tartalmazó (általában levél formájú) írások egészíthettek ki. Az említett dokumentumokkal kapcsolatban a tanulmány témája szempontjából indokoltnak vélem az alábbi két kiegészítést tenni.

⁵ A tanulmányban az eljárás során keletkezett dokumentumok számára vonatkozó megállapítások olyan szövegek esetében érvényesek, amelyekben az üzenet nagyobb része sifírozásra került.

⁶ Egy-egy konkrét csoport tagjainak száma kisebb is lehetett, ha például a küldő vagy a kulcs készítője kódolta a levelet, a küldő maga készítette a kulcsot és kódolta a levelet, vagy a címzett végezte el a dekódolási műveletet.

⁷ Egy rejtjeles üzenetküldés alkalmával, a kódoló és a dekódoló számára készült kulcsok számát is figyelembe véve, összesen tehát öt dokumentum keletkezett.

Egyrészt a kódkulcs funkciójának köszönhetően általában a többi tárgyalt szövegtípustól eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek. Az egyszerűbb egyábécés rendszereket leíró, például a csak az ábécé betűinek megfelelő rejtjeleket vagy (az előbbieken túlmenően) egyéb funkciójú jeleket is tartalmazó kulcsok esetében felmerülhet az a kérdés, hogy a levelekkel egyenértékű szövegnek minősíthetők-e. Ezekben a kódtáblákban ugyanis nincsenek szavak vagy mondatok, és a rendszer alkalmazására vonatkozó szabályokat sokszor csak implicit formában tartalmazzák.⁸ Másként fogalmazva, ezek az írások nem tekinthetők szerkezettel és belső összetartó erővel rendelkező nyelvi produktumoknak,⁹ nem fedezhető fel bennük a „szövegséget biztosító”, a – hagyományosan verbális szövegeken alapuló – szövegtani meghatározásokban általában elvárásként megjelenő, szintaktikai összefüggőség (másképpen konnexitás) és szemantikai kohézió.¹⁰ Az eljárás elterjedésével és kiteljesedésével párhuzamosan ugyanakkor folyamatosan nőttek a rendszerek biztonságára vonatkozó elvárások, és ez gyakran a kulcsok nyelvi tartalmának módosulását is eredményezte. A rendszerek bővítésének következtében a kulcsokban szótagok, szavak, több szóból álló egységek, akár összefüggő mondatok is megjelenhettek, de még ebben a formájukban is kérdéses, hogy a levelekkel egy szinten vizsgálhatók-e, ugyanis továbbra is csak igen kis mértékben igazodnak a „szövegség” említett elvárásaihoz. Megoldást jelenthet a problémára, ha a rejtjelezési dokumentumokat egységesen a nagyobb mozgásteret megengedő, a multimediális szövegek esetében általánosan elfogadott, a szemiotikai textológiában kidolgozott szövegértelmezés keretei között vizsgáljuk.¹¹ Ebben a felfogásban ugyanis a szöveg egy „dominánsan verbális, szemiotikai objektum”, amelyet nem csak nyelvi elemek alkotnak.¹²

Másrészt a rejtjelezési dokumentumok közötti kapcsolódási pontok feltárását célzó vizsgálatokra az esetek többségében csak korlátozott keretek között nyílik lehetőség. Az egyes üzenetküldésekhez tartozó (fent említett) összes dokumentum fellelhetőségének valószínűsége – bár elméletileg lehetséges – gyakorlatilag igen bizonytalan. A dokumentumok egy részének fennmaradását a korabeli gyakorlat

⁸ W. SOMOGYI 2020: 320–323.

⁹ TOLCSVAI NAGY 2006: 149.

¹⁰ PETŐFI S. 2008.

¹¹ Petőfi S. Jánosnak a szemiotikai textológiához kidolgozott szövegdefiníciója szerint: „A szemiotikai textológia keretében használt »szöveg« terminus egy olyan multimediális, de dominánsan verbális kommunikátumra utal, amely egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs-szituációban egy tényleges vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető, s mint ilyen összefüggőnek és valamiképpen lezárult egésznek tartható.” PETŐFI S. 1994: 81.

¹² HOLTHUIS 1993: 30–31; idézi: GYURICZA 2014: 160.

határozta meg, például több forrás is említést tesz arról, hogy biztonsági okokból valamelyik dokumentumot annak készítője vagy használója megsemmisítette,¹³ akár saját testi épségét sem kímélve.¹⁴ Ugyanakkor egyes hatalmi központokban, például a Velencei Köztársaságban, külön szabályozták, hogy a követeknek hogyan kellett használniuk, tárolniuk, valamint küldetésük lejártakor visszaadniuk a kulcsot.¹⁵ A küldő helyén megőrzésre kerülhetett általában a kulcs, a kiinduló szöveg egy példánya (amennyiben valamilyen jelölés utal benne a sifrírozási szándékra), esetleg a kódolt verzió másolatban. A címzett helyén a kódolt verzió, a dekódolt verzió és a dekódoláshoz használt kulcs maradhatott fenn.

A szövegek és dokumentumok közötti kapcsolatok

A kapcsolódási lehetőségek és a kapcsolati jellemzők feltérképezéséhez az említett dokumentumokat a következő négy vizsgálati csoportba soroltam: az üzenetet tartalmazó (nyílt és rejtjeles) dokumentumok; a kódkulcs változatai; a kulcsok és az üzenet szövegei együtt; az információküldéshez közvetve kapcsolódó dokumentumok. Tekintettel a monoalfabetikus eljárás összetett jellegére, az egyes üzenetküldésekhez kötődően keletkező dokumentumok mennyiségére, ebben a tanulmányban a felsoroltak közül az első két csoportra, vagyis az üzenetet tartalmazó dokumentumokra és a kódkulcsok változataira vonatkozó vizsgálataim eredményeiről számolok be.

Az üzenetet tartalmazó dokumentumnak a rejtjelezés során létrejövő változatai

A kódolás és a dekódolás több tekintetben hasonlítanak a szövegmásoláshoz: mindhárom tevékenység a szöveg reprodukálását eredményezi. A másoló, a kódoló és a dekódoló az eredeti (kiinduló) szöveget (a továbbiakban: A) megalkotó személy társszerzőinek minősülnek,¹⁶ aminek konkrét bizonyítékai az adott tevékenységük során a szövegben általuk végrehajtott módosítások (beillesztett és/vagy kihagyott elemek, tévesztések, javítások stb.) jelenléte. A szöveg újraalkotását tekintve, a másolás nem feltételezi, ugyanakkor megengedi további, tetszőleges számú másolati példány és azok másolatainak létrehozását. A kódolás ténye, ezzel

¹³ SENATORE 1998: 154; PASINI 1873: 305–307.

¹⁴ PASINI 1873: 321–322.

¹⁵ PASINI 1873: 306.

¹⁶ CANFORA 2019: 26.

szemben, az üzenet feldolgozhatóságának érdekében implikálja a (kódolt) szöveg (a továbbiakban: B) újbóli reprodukálását, azaz a dekódolt változat (a továbbiakban: C) elkészítését. Mivel a kódolási és a dekódolási folyamatok során (elméletileg) csak az írásrendszer változik, a dekódolt szövegnek (C) és az üzenetváltás alapjául szolgáló kiinduló szövegnek (A) különösen tartalmukban,¹⁷ de nyelvi formájukban is egyezést kellene mutatniuk; ennek az elvárásnak azonban a fennmaradt dokumentumok nagy többsége egyáltalán nem felel meg. Ennek fő okai elsősorban az írásrendszerek közötti váltások számában, valamint az írásrendszerek közötti eltérésekben jelölhetők meg.¹⁸

A sifírozandó rész kijelölése

A korabeli diplomáciai gyakorlatban elméletileg minden nyílt szöveg kódolásra kerülhetett; a küldő részéről megnyilvánuló sifírozási szándék és annak megvalósulása az érintett szöveg (vagy szövegrész) információ értékét is jelölte. A korpusz dokumentumai között nem számottevő azoknak a leveleknek a száma, amelyek rejtjelezési szándékot mutató bejegyzéseket tartalmaznak. Ez feltehetően azzal is magyarázható, hogy ilyen jelölés csak akkor került egy dokumentumba, amikor a kancelláriai archiválásra szánt szövegben utalni akartak a rejtjelezés tényére, vagy – amikor a kódolást nem a nyílt szöveget megalkotó személy végezte – a kijelölt szövegrészre vonatkozó utasításként. Másrészről minden ilyen értelmű bejegyzés egyben az adott dokumentum bevonását jelentette a sifírozási eljárásba, azaz további reprodukciós folyamatokra és azok eredményszövegeire utalt.

A kódolandó rész (vagy részek) megjelölésére a szöveget tartalmazó lap bal margóján, általában az adott rész kezdetének sora mellé (ha a bejegyzés az egész szöveget érintette, a lap tetejére) az *In cifra* 'kódolt/kódolva' vagy a *cifra* 'kódolt [rész]' kifejezést írták.¹⁹ Szövegek közötti folyamatos részek kódolásához a „kezdet” és a „vég” jelölésére a szövegben különböző segédjeleket is elhelyezhettek; arra is van példa, hogy a margón függőleges vonalat húztak a kijelölt rész mellé. A ferrarai kancellárián Ercole d'Este herceg megbízásából 1483. március 16-án kelt, Nicolò Sadoletto követ számára írt levélben²⁰ mindhárom fenti jelölési mód megfigyelhető:

¹⁷ Különös tekintettel a kódolás és az információtartalom között fennálló kapcsolatra.

¹⁸ A korabeli monoalfabetikus rendszerek szinte mindegyikében megtalálhatók olyan grafikai elemek (például nullítás), és többségükben olyan műveletek (például leírt graféma értékének módosítása vagy érvénytelenítése kiegészítő jel alkalmazásával) is, amelyek nem használatosak az alfabetikus rendszerekben. Rejtjelek érvénytelenítésére vagy módosítására vonatkozó szabályokról ld. W. SOMOGYI 2020: 323–326.

¹⁹ PASINI 1873: 320.

²⁰ ASMó Amb.,1/3,5 (Vestigia 1254).

a bal margón a levél ötödik sorának vonalában olvasható az *In cifra* kifejezés; a sorban kezdődő hét sor terjedelmű rész kezdetét és végét egy-egy, a kéziratokban gyakran bekezdések jelölésére használt graféma,²¹ valamint (az ötödik sortól a tizenegyedik sorig) a bal margóra húzott függőleges vonal jelöli. Ezek a jelölések egyértelmű kapcsolódási pontot jelentenek az adott szöveg kódolt változatával, ezen kívül – mivel a bejegyzések csak az (A) szövegben szerepelnek – tartalmi eltérést is bizonyítanak a kiinduló szöveg és annak kódolt és dekódolt változatai között. További vizsgálatok kiindulópontját jelentheti az a kérdés is, hogy ki illesztette be a szövegbe az említett segédjeleket: a kódoló vagy az *In cifra* jelölés bejegyzője.

A sifírozott rész azonosítása

A fentiekhez részben hasonló jelölési eljárás alkalmazására találunk példát olyan dokumentumokban, amelyekben a nyílt szövegbe írtak több, hosszabb-rövidebb egybefüggő sifírozott részt, azaz nem készült külön kódolt levél (B), és a dekódolt változat (C) is csak a kódolt részek nyílt megfelelőit tartalmazta. A különböző formájú (csillag, kereszt, X, ábécé betűi stb.) segédjeleket – amelyek ezekben az esetekben a kódolt rész és annak dekódolt változata közötti azonosítást szolgálták, ennek megfelelően szerepük az üzenet teljes feldolgozásában is jelentőséggel bírt – a dekódolás alkalmával a bal margón helyezték el, mind a kódolt, mind a dekódolt szövegekben. A Velencei Állami Levéltárban számos olyan nyílt levelet őriznek, amelyben több összefüggő, de egymástól elkülönülő részt rejtjeleztek, és a kódolt részek kezdetét és végét a szövegbe vagy a bal margóra elhelyezett segédjelekkel jelölték; néhány esetben a segédjel a szövegben és a margón is szerepel. Egy 1544. augusztus 22-én kelt, Bernardo Navager követ aláírásával ellátott levél²² rectóján olvasható nyílt szöveg például három rövidebb rejtjeles részt tartalmaz, ezeket a bal margón külön nagybetűvel (A, B, C) jelölték meg. A lap versóján is szerepel egy rövidebb (egysoros) kódolt rész, amelynek a dekódolt verzióját az oldal aljára írták; a kódolt résznél itt a margón elhelyezett kettős kereszt a segédjel, amit a dekódoló megismételt a margón a dekódolt verzió mellett, annak azonosításához. A rectón A, B, C betűkkel jelölt kódolt részek megfejtését külön lapra írták, amelyen azonban nem szerepel sem aláírás, sem dátum, ebből következően az azon olvasható szövegrészek csak az eredeti levéllel együtt nyernek értelmet.

²¹ A szövegben egymás tükörképeként, a zárójeleknél használt „nyitó” és „záró” formában elhelyezve.

²² ASVe Capi del Consiglio di Dieci (CCX), Dispacci degli Ambasciatori, b.12 (Germania)/n. 154. A levél kódolt változata a következő, no. 155 jelölésű lapon szerepel.

Dekódolási változatok

A kiinduló szövegnek (A) és a sifrírozási folyamat eredményeként létrejött dekódolt verziójának (C) készülhettek pizskozati jellegű változatai – ugyanakkor, meglátásom szerint, az eljárás kódolási fázisában erre csak elvétve kerülhetett sor. Az (A) szövegek pizskozati formái a tanulmány témája szerint nem tekinthetők relevánsnak. A dekódolt szövegek esetében a korpusz anyagából említésre érdemes Nicolò forlìi apát 1492. július 4-én Ludovico Maria Sforzának írt, kódolt részeket is tartalmazó levele²³ és annak Milánóban dekódolt változata,²⁴ amelyben többféle – tartalmi, nyelvi és stilisztikai – módosításra került sor. A kérdéshez tartozik, hogy a sifrírozott szövegek vagy szövegrészek dekódolt változatát különböző módokon jelenítették meg. Ha a kódolt szöveget tartalmazó lapon volt elegendő hely, sokszor ugyanarra a lapra írták a dekódolt verziót is (a kódolt szöveg alá); a hosszabb desifrírozott szövegeket külön lapra írták, és a lap fejlécében gyakran meg is jelölték, hogy melyik levél megfejtését tartalmazza. Számos példa van arra, hogy a külön lap – ahogy az előző részben bemutatott levél esetében is – csak a kódolt részt (vagy részeket) tartalmazza, de arra is, hogy a kódolt levélben szereplő nyílt szövegrészeket (például a megszólítást, az üdvözlő formulát) is idemásolták. A nyílt szövegbe illesztett rövidebb rejtjeles részek megfejtését írhatták a margóra,²⁵ vagy a kódolt rész fölé (a sorok közé), vagy a kódolt résszel körülbelül megegyező méretű külön lapra, amit lehajtható formában a felső (vagy az oldalsó) margón rögzítettek a sifrírozott rész felett²⁶ stb.

Nicolò forlìi apát levelének jellegzetessége, hogy a kódolt részéről két dekódolt verzió is készült, amelyek több ponton eltérnek egymástól. Az egyoldalas (eredeti) levélben az első sor kivételével minden sor tartalmaz hosszabb-rövidebb kódolt részeket (egy-egy szót vagy szócsoportot). Ezeket a részeket a címzett helyén dekódolták, először feltehetően külön lapra írták a kulcs alapján a rejtjelekhez tartozó alfabetikus elemeket, majd a megfejtett szavakat folyóírással²⁷ valaki beírta az adott rejtjeles rész fölé, a sorok közé. Ezután feltehetően egy másik személy egy külön lapra másolta a(z eredeti) nyílt és a dekódolt részeket tartalmazó a

²³ ASMi Sforz. Ung. 645/2,7,6 (Vestigia 2222).

²⁴ ASMi Sforz. Ung. 645/2,7,6a (Vestigia 2223).

²⁵ Ez a megoldás figyelhető meg például Nicolò Sadoletto követnek Ercole d'Este herceghez 1482. jún. 24-én írt levelében is (ASMo, Amb. 1/9,4 2r) (Vestigia 1280).

²⁶ Például: Beltrame Costabili követ Eleonora d'Aragonának írt levelében, Esztergom, 1491. nov. 1. (ASMo, Amb. 2/20,37) (Vestigia 2998).

²⁷ A szavak folyamatos írása mutatja, hogy a dekódolásra már előzetesen sor került. A dekódolás első lépése ugyanis a rejtjelek beazonosítása volt; a kódjeleknek megfelelően betűsorban a szóhatárok megállapítása csak ezután történhetett a mondatbeli jelentés és funkció szerint.

levelet (a rejtjelek nélkül), és a fejlécébe ezt írta: *Copia litterarum Abbatis ad Illustrissimum Ducem Barri* 'Az apátnak a méltóságos Bari hercegének címzett levelének másolata'.

A levél másolatának készítése során a szövegben többféle változtatásra került sor az eredeti levél nyílt részeiben és a dekódolt részekben. Módosult egyes szavak írásmódja, például az eredeti levélben előforduló *pocho, toccha, praticha* alakok a másolatban többnyire *h* nélkül szerepelnek. Ennek oka az lehetett, hogy a másolónak felolvasták a szöveget, és nem látta az eredeti írásmódot (azaz a saját írásszokásai szerint írta le a szavakat) – erre enged következtetni az a tény is, hogy az eredeti levél nyílt szövegrészeiben alkalmazott rövidítések jelentős részét nem reprodukálta (mivel a szavakat teljes alakjukban hallotta), például (az apát szövegében szereplő) *qto* helyett *quanto* alakot írt. A két verziót összevetve egyéb különbségek is megfigyelhetők – ezek egy része nyelvtani és stilisztikai jellegű kiegészítésnek tekinthető, például prepozíciók, megszólítási formulák beillesztése. Előfordul azonban néhány más jellegű változtatás is, például az eredeti szövegben nem szereplő, a mondat egészét tekintve kissé értelemzavaró időhatározó beillesztése, vagy a levélben említett eseményre vonatkozó vélemény besúrása a szövegbe,²⁸ ahogyan azt az (1) és a (2) pont alatt idézett részek is mutatják. A példákban az első helyen (a.) az apát leveléből idézett szöveg áll, amelyben félkövéren szedve a(z apát levelében szereplő) rejtjeles részek sorközi megfejtése olvasható, valamint aláhúzás jelöli azokat a szavakat, amelyek nem szerepelnek a másolatban, mert a másoló nem ültette át őket a szövegből. Ezt követi a másolat szövege (b.), amelyben a dőlt betűvel írt részek a másoló által a szövegbe illesztett, az eredetiben nem szereplő elemeket jelölik. A tanulmány végén a levél mindkét verziójának teljes szövegét közlöm.

(1) a. de quanto ha scripto messer **Mafeo** più volte in nome de epsa alo Reverendissimo **Iauriensis** et ad me. Como [...] 'ahogyan **Mafeo** többször megírta méltóságod nevében a főtisztelendő **győri püspöknek és nekem**. Hogyan [...]'

b. de quanto ha scripto più volte messer Mapheo in nome de la excellentia vostra *altre volte* allo Iauriensis. Como [...] 'ahogyan Mafeo többször megírta excellenciád nevében *más alkalmakkor* a győri püspöknek. Hogyan [...]'

²⁸ Az idézett részek nyelvezetében természetesen más eltérések is megfigyelhetők (pl. szórendi változtatás): a két példa csak a beillesztéseket illusztrálja.

(2) a. **El Re de Polonia è morto.** Ad questo re toccha **quello Stato** como primo **genito**. Dio per la Sua [...] '**Lengyelország királya meghalt.** Ezt a királyt illeti **az a trón** mint **elsőszülöttet**. Isten az ő [...].'

b. El *serenissimo* Re de Polonia è morto. Ad questo re tocca quello Stato como primo genito, *et così li succederà*. Dio per la sua [...] '*Lengyelország főméltóságú királya meghalt.* Ezt a királyt illeti az a trón mint elsőszülöttet, és így ő fogja követni. Isten az ő [...].'

A levél második része jóval nagyobb számban tartalmaz eltéréseket: az eddig bemutatottakon kívül a másoló szórendi és lexikai cseréket is végrehajtott, és ez néhány esetben lényegi változásokat is eredményezett a szövegben. Az alább idézett részekben például módosult az eredeti tartalom (3) és a levél keletkezési dátumának egyik eleme is (4), azaz a másoló *negyedike* helyett *másodikára* módosította a keletkezés napját. Ez utóbbi változtatás nemcsak a történelmi adat tekintetében okozhat zavart (ha például a levél tartalmi vizsgálata ennek a változatnak alapján történik), hanem a dokumentum adatbázisban való elhelyezése és kereshetősége, valamint az eredeti és a dekódolt verzió közötti kapcsolat szempontjából is. Jóllehet a változtatások a másolási tevékenységhez kötődtek, a szövegnek ilyen jellegű vagy ehhez hasonló átalakulást eredményező kiigazítása meghatározó szerepű lehet a dekódolt verzió hitelessége szempontjából is.

(3) a. et La regratiarò quando me haverà dato lo honorevolo beneficio che la me promette in cambio de tante fatiche et sì periculose che manegi. Et Li mando la sua acio [...] 'és majd megköszönöm, miután megadta az eddig sok és igen veszélyes fáradozásomért cserébe ígért megtisztelő jutalmat. És küldöm a levelét, hogy [...]

b. et La regratio de la promessa del beneficio *infinite volte: et anchora più* la regratiarò quando me lo haverà dato: et mando ala *excellencia vostra* la sua acio [...] 'és *vég nélkül* köszönöm a megígért jutalmat, és miután megkaptam, *majd* újra megköszönöm, és küldöm *excellenciád* levelét, hogy [...].'

(4) a. Ex castro **pechvaradini die quarta Iuly 1492** 'Kelt a **pécsváradi** táborban, 1492. **július 4-én**'

b. die secunda Iully 1492: ex castro pechvaradini 'Kelt 1492. július 2-án a pécsváradi táborban'

A kódkulcs

A rejtjeles üzenetküldésben központi szereppel bíró kulcsok szintén több ponton kapcsolódhatnak egymáshoz – ennek illusztrálásához a lehetséges viszonyok közül a kódoláshoz és a dekódoláshoz készített kulcsok, a kódkönyvbe másolt kulcsok, valamint egy eredeti kulcs és annak (későbbi) rekonstruált változata közötti kapcsolat bemutatását választottam.

Kulcstípusok

Miután a korszakban elterjedt monoalfabetikus eljárás úgynevezett szimmetrikus kulccsal működő rendszer volt, az egyes rendszereket leíró kódkulcsokat szükségszerűen két, egymással mindenben megegyező példányban készítették el (a küldő és a címzett helyén való használatra). A rendszerek összeállítói kezdetben általában az alfabetikus elemekhez rendelték a rejtjeleket, ezek tehát *ad scribendum* kulcsként segítették a kódolást, de a címzett helyén is ezzel végezték a dekódolást. A Velencei Állami Levéltárban, a Velencei Köztársaság kancelláriájában érvényes szabályozásoknak köszönhetően, sok ilyen kulcs mindkét (rendszerint vékony zsinórral összekapcsolt) példánya fellelhető;²⁹ ezek között többnyire csak (grafikai jellegű) formai eltérések állnak fenn, például a betűk méretében vagy formájában (mivel a követek gyakran maguk másolták a saját példányukat), vagy a kulcsot tartalmazó lap méreteiben, a kulcs (álló vagy fekvő) tájolásában a lapon stb. Egy-egy kulcsot egyidejűleg gyakran több személlyel való kapcsolattartásra is használtak. A velencei gyakorlatban például a követeknek az egymással való levelezésükhöz ugyanazt a kulcsot kellett alkalmazniuk;³⁰ ezeket a „közös” kulcsokat időnként módosították, a változatokat sorszámmal jelölték, például: *Zifra n. 6 per scriver tra Ambasciatori e Ambasciatori* '6. sz. kulcs követek egymással való levelezéséhez'.³¹ Az egyes kancelláriákban egy meglévő, de már nem használt kulcsot később gyakran újra felhasználtak, akár változtatás nélkül, akár egyes elemeinek módosításával vagy kihagyásával; ezzel a lehetőséggel sokszor azok a követek (küldöttek) is éltek, akik maguk vagy beosztottaik állították össze a sifrizáshoz szükséges kulcsot. A 16. századtól kezdődően egyre gyakoribbá vált,

²⁹ Például az ASVe Cifre e cifrari b.1 jelzetű dobozban.

³⁰ PASINI 1873: 305.

³¹ ASVe CX Chiave di cifra b. 3.

hogy a dekódoláshoz külön verziót is, úgynevezett *ad legendum* kulcsot³² alkottak, amelyben már a rejtjelekhez rendelték az alfabetikus elemeket; ha a címzett helyéről például nem vártak kódolt válaszeletet, oda gyakran csak ezt a verziót juttatták el. Ezek a kulcsok tartalmilag általában igen pontosan tükrözik az *ad scribendum* kulcsokban megjelölt megfeleléseket; a két verzió között többnyire csak grafikai eltérések mutathatók ki. Több olyan *ad scribendum* kulcs is fennmaradt, amelyet kiegészítettek egy részleges (pl. csak az ábécé betűihez tartozó rejtjelek dekódolását segítő) vagy egy többé-kevésbé teljes *ad legendum* kulccsal is.

Kódkönyvek

A hatalmi központok többségében készítettek úgynevezett kódkönyveket is, amelyekbe a kancellária egy adott időszakban használt kulcsait másolták be; arra is akad példa, hogy meglévő (eredeti) kulcsokból később állítottak össze hasonló gyűjteményeket. Ezek a könyvek, számos más adat mellett, gyakran kulcsok között fennálló kapcsolatokat is dokumentálnak. Kapcsolódási pontot jelenthetnek például a kulcs címében szereplő adatok (a kulcsot használó személyek, a használat helye, a kulcs készítésének ideje), a rendszerek közötti azonosság vagy hasonlóság (a biztonsági elemek száma, típusa, a rejtjelként alkalmazott graféma) stb.

A kódkönyvek egyik igen korai példája a páрмаi Gabriele de Lavinde által 1379-ben összeállított, a Vatikáni Levéltárban őrzött gyűjtemény,³³ amely VII. Kelemen (ellen)pápa római kancelláriájában használt huszonkilenc kulcsot tartalmaz. Ezek közül tizenkettő önálló rendszert ír le; a többi tizenhét az önálló rendszert megjelenítő tizenkét kulcs közül négynek különböző, kisebb-nagyobb mértékű eltérést mutató verziója, vagy azok változatlan, de címében más (cél) személyeket megjelölő példánya.³⁴ Ez utóbbi kulcsok azonban már nem csupán a tartalmi és a formai jellemzőik, hanem a címükben megjelölt személy(ek) levelei révén is kapcsolódnak egymáshoz.

Más hatalmi központokban összeállított kódkönyvekben arra is található példa, hogy az ugyanazzal a címzettel való levelezéshez több kulcsverzió is készült. A ferrarai udvar kancelláriai gyakorlatában például sorszámokkal különböztették meg az így készült kulcsokat, ahogyan az egy jelenleg Modenában őrzött, feltehetően

³² Az *ad legendum* kulcsokat különböző elnevezésekkel jelölték (pl. *Desifratoio; [Cifra] per disifrare; [Cifra] per leger, [Cifra] per cavar*), gyakrabban a *Zifra da tradurre, Zifra per tradurre* 'Kulcs a fordításhoz [megfejtéshez]' vagy ennek változataival, például velencei kulcsokban általában a *Zifra da trazer* (dialektális) forma olvasható.

³³ Vat. Arch., Collect. 393, foll. 166–181. A kódkönyvet Aloys Meister 1906-ban publikálta (MEISTER 1906: 171–176).

³⁴ A gyűjteményben szereplő kulcsok részletesebb elemzését ld. W. SOMOGYI 2016: 200–204.

a 16. század elején összeállított, kis méretű kódkönyvben³⁵ is olvasható: *Prima [cifra] con Mons. Archidiacono* 'első [kulcs] a Főesperes úrral' (12v–13v); *Seconda [cifra] con Mons. Archidiacono* 'második [kulcs] a Főesperes úrral' (15v–16v). A két kulcsverziót, amelyek a rejtjelek formáján kívül a nómenklatúra-elemek számában is eltérnek egymástól, nem egymást követően írták be a könyvbe: közöttük (a 14r–15r oldalakon) egy címében más személyt megjelölő és más formájú rejtjeleket leíró kulcs szerepel (*Con M. Statio* 'M. Statioval'). Mivel a három kulcs közül egyik sem tartalmaz a keletkezésének idejére vonatkozó adatot, felvetődik annak a lehetősége, hogy a két (összetartozó) kulcsváltozat nem egy időben készült, azaz a kulcsok közötti kapcsolat ebben az esetben a címben szereplő felhasználó személyére szűkül le. Ezzel szemben egy másik, a firenzei kancelláriai gyakorlatban 1588 és 1594 között használt kulcsokat tartalmazó könyvben³⁶ más összefüggésekre is fény derülhet. A könyvben a 2. és a 3. oldalon két olyan kulcs követi egymást, amelyeket – címük alapján – ugyanazon a napon készítettek Francesco Lenzoni követ³⁷ számára, és amelyek – bár számos elemükben különböznek egymástól – több ponton kapcsolódnak egymáshoz. Az elsőben, amelynek fejlécében a *Prima cifra con l'ambasciatore Lenzoni in corte Cesarea data a dì 22 di giugno 1588*. 'Első kulcs Lenzoni követtel a császári udvarban, 1588. június 22-én' cím olvasható, a rejtjelek háromjegyű számok, és a lapon szerepel egy részleges *ad legendum* változat is. A 3. oldalon szereplő kulcsban – amelynek címe: *Seconda cifra con l'ambasciatore Lenzoni in corte Cesarea data a dì 22 di giugno 1588*. 'Második kulcs Lenzoni követtel a császári udvarban, 1588. június 22-én.' – a rejtjelek egy- és kétjegyű, sokszor a számjegyek felett ponttal (vagy kis körrel) kombinált számok; itt nincs a dekódolást segítő változat, és a nómenklatúra-elemek között előfordulnak olyan szavak is, amelyek az első kulcsból hiányoznak (pl. *vescovo* 'püspök'). Ennek a kulcsnak a fejlécéhez, ezen kívül, valaki később egy új résztvevő nevét is odaírta: *Con il Conte Marcello Donati*. 'Marcello Donati gróffal'.³⁸ A bejegyzés értelmében tehát a kulcs egy más személlyel való kapcsolattartásban is szerepet kapott, ami egyben összeköttetési pontot jelentett a kulcs és az újabb megjelölt személy levelei között is.

³⁵ ASMn AG 425 (Libro II).

³⁶ ASFi Cifrari II, 12.

³⁷ Francesco Lenzoni (1541–1594) I. Ferdinánd de Medici nagyherceg (1587–1609) követe volt.

³⁸ Gróf Marcello Donati (1538–1602) mantovai orvos, humanista.

Rekonstruált kulcsok

A kódkulcsok közötti kapcsolódások sajátos esetének tekinthető egy rekonstruált kulcs és annak az eredetije között fennálló kötelék. A rejtjelezést szinte kialakulásától kezdve folyamatosan kísérték kódfeltörési kísérletek, amelyek sikere egyben a kulcs rekonstruálását is jelentette. A 16. században például a Velencei Köztársaság hivatalos rejtjelezője, Giovanni Soro³⁹ azzal vált híressé, hogy 1510 és 1530 között igen sok elfogott levelet fejtett meg kulcs nélkül.⁴⁰ A 19. század második felétől kezdődően, kódolt szövegek vagy összetartozó kódolt és dekódolt szövegváltozatok alapján legtöbbször levéltári dolgozók rekonstruáltak nagy számban kulcsokat. Ezek megbízhatósági szintjét a segítségükkel sikeresen megfejtett levelek is igazolják, például Aragóniai Beatrix magyar királyné egyik, a Modenai Állami Levéltárban fellelhető levele esetében.⁴¹ Mivel a kulcsok eredeti állapotának teljes rekonstruálása általában nem lehetséges, ugyanis a levelek alapján például nem nyílik mód az eredeti kulcsban szereplő (összefüggő) szövegszerű elemeknek – a kulcs címének, az eljárásra vonatkozó szabály(ok) vagy utasítás(ok) szövegének – a reprodukálására, ezeket a kulcsokat az eredetinek különböző mértékben redukált változatainak kell tekintenünk. A levéltárak többségében fellelhető rekonstruált kulcsok készítőinek nevét nem minden esetben jegyezték fel, ugyanakkor ismertes, hogy például Velencében számos 16–18. századi kulcs rekonstrukciója Luigi Pasini és Giuseppe Giomo levéltárosok 1882–1896 között végzett munkájának köszönhető,⁴² vagy hogy Firenzében Pietro Domenico Gabbrielli apát, levéltáros több száz olyan kulcsrekonstrukcióját őrzik,⁴³ amelyek többsége megjelenésében is felidézi a 15–17. században keletkezett eredeti példányokat.

³⁹ Giovanni Soro (Velence, ? – 1543) 1506-tól haláláig töltötte be ezt a tisztséget.

⁴⁰ Marin Sanudo több helyen is említi Soro ügyességét, például: „Et sonno lecte le lettere interzepte qual il papa l’ha mandate qui, et li soi non le hanno saputo intender, et tamen Zuan Soro, secretario nostro, diligentissimo a zifre, ne cavoe parte [...]’ és felolvasták az elfogott leveleket, amelyeket a pápa ideküldött, mivel az ő emberei nem tudták megfejteni, és akkor Giovanni Soro titkárunk, aki igen jártas a sifírozás terén, megfejtett belőle részeket [...], SANUDO 1879–1903: IX, col. 844.

⁴¹ Beatrix Aragóniai Eleonórához, Ferrara hercegnőjéhez címzett, rejtjeles részeket is tartalmazó levele (Buda, 1486. márc. 8.; ASMo Carteggio Principi Esteri 1623, b. 2; Vestigia 1967), ld. CREMONINI 2015: 23.

⁴² ASVe CX Cifrari b.8.

⁴³ A firenzei levéltárban (ASF) a legtöbb kulcs esetében a rekonstruáláshoz felhasznált kódolt szövegek listája is megtalálható, ld. *Inventari V/319–320: indice degli scrittori in cifra di cui l’abate Pietro Gabbrielli ha fatto le relative chiavi.*

Összegzés

A fenti áttekintés összegzéseként lényegesnek tartom kiemelni, hogy mindkét vizsgált csoport esetében, vagyis az üzenetet tartalmazó (nyílt és rejtjeles) dokumentumok között és a kódkulcs változatai között is, a hagyományos írásrendszerű szövegekben megfigyelhető kapcsolódási jellemzőktől eltérő jegyek is megfigyelhetők. Az üzenetet közvetítő dokumentumok közötti kapcsolatot biztosító vagy a kontaktusra utaló elemek ugyanakkor nem minden esetben az adott dokumentum létrehozójától származtak, és az is előfordult, hogy csak a rejtjeles formájú üzenetküldés bizonyos fázisában keletkezett verzióban voltak jelen. Az elemzés rámutatott arra, hogy a kapcsolódást megvalósító segédjelek szerepe kulcsfontosságú lehet az üzenet szövegének értelmezésében, valamint konkrét példával illusztrálta, hogy egy dekódolt verzió kiigazításának mértéke kedvezőtlen hatást eredményezhetett a végső változat tartalmi jellemzőiben. A kódkulcs változatai közül a kódkönyvekbe írt verziók esetében figyelhetők meg nagyobb mértékben kapcsolódási pontok, amelyek egy része további dokumentumok bevonását is jelentheti egy meglévő, adott kapcsolati jegyeket mutató dokumentum együttesbe.

FORRÁSOK

1. Nicolò forlii apát levele Ludovico Maria Sforzának (eredeti)

ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/2,7,6

Pécsvárad, 1492. július 4.

(A sifrírozott részeknek megfelelő sorközi megfejtést félkövér szedés jelöli.)

Nicolò forlii apát kéri, hogy a herceg hírvivő útján közölje a felajánlott összeg valódi mértékét, mert csak ezután tudja megtenni a szükséges lépéseket. Tájékoztatja urát a lengyel király haláláról és a trónutódlás várható fejleményeiről. A levél végén előzetesen is kifejezi köszönetét a hercegnek, aki a fáradozásaiért jutalmat ígért neki. A levél hátoldalán a címzés is rejtjelezett, de nem került dekódolásra.

Illustrissime Princeps et Domine Domine mi honorissime Commendatore et cetera, ho receputo le littere de la Excellentia vostra de 14 del passato tutte **deforme** dal sentimento de quanto ha scripto messer **Mafeo** più volte in nome de epsa al Reverendissimo **Iauriensis** et ad me. Como potemo mostrare ciò che **volevati dare ducento cinquanta milia ducati**. Hora dice la signoria vostra Illustrissima solum **de ducento milia**. Per honore de la Excellentia vostra non ho voluto far

parola de tale **nova offerta** per che non ce seria la laude de epsa. La quale non pò havere facto tanta **mutatione** in sì pocho **tempo** ma dubito non sia stato lo **errore del cancellero**. Però la Excellentia vostra remandi **subito el cavallaro** cum la verità, alhora farò movere **el Nitriense**. Casa **Sforcesca** non sole essere **amica de fortuna**. Se bene **el Turco** cerca **invadere** questo **regno** non se manca provisione per **resisterli**. **El Re de Polonia è morto**, ad questo **Re** toccha **quello Stato** como primo **genito**. Dio per la sua innata bontà et religione **lo adiutarà**. Ad casa **vostra** non seria stato **pocho** havere **imparentato** cum uno **tanto Re**. Fiat voluntas Dominationis Vestrae. Illustrissime non ho ad dare **consilio ala** Excellentia vostra, né ho ad patire **vergogna de questa praticha**, per che Monsignore mio Reverendissimo me scrisse, et ho le sue littere, che credesse a messer **Mafeo** in questa **pratica como ale littere [dela]** Excellentia vostra ala quale me recommando. Et La regratiarò quando me haverà dato lo onorevole beneficio che La me promette in **cambio de tante fatiche** et sì **periculose che manegio**. Et Li mando la sua aciò **cognosca** non ho errato in lo **deciferrare et retenutomi** la copia. Ex castro **pechvaradini die quarta Iuly 1492**.

Eiusdem Vestrae Illustrissimae Dominationis
servitor Abbas Forliviensis

2. Nicolò forlìi apát levele Ludovico Maria Sforzának (másolat)

ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/2,7,6a

Pécsvárad, 1492. július 2. (sic!)

Nicolò forlìi apát 1492. július 4-én kelt, Ludovico Maria Sforzának írt levelének egykorú másolata, amely az eredeti levélben szereplő kódolt részek helyett a fölénk dekódolt megfelelők alapján készült.

Copia litterarum Abbatis ad Illustrissimum Ducem Barri

Illustrissime Princeps et Domine Domine honorissime Commendatore et cetera, ho receputo le littere de 14 de Iunio de la Excellentia vostra tutte deforme dal sentimento de quanto ha scripto più volte messer Mapheo in nome de la Excellentia vostra altre volte alo Iauriensis. Como dice poter monstrare sua signoria ciò che volevati dare ducento cinquanta millia ducati. Hora dice la signoria vostra Illustrissima solum de ducento millia. Per honore de la Excellentia vostra non ho voluto fare parola de tale nova offerta per che non ce seria la laude de epsa. La qual non pò havere facto tanta mutatione in sì poco tempo ma dubito non sia stato lo errore del cancellero; però la Excellentia vostra remandi subito el cavallaro con la verità; alhora farò movere el Nitriense. Casa Sforcesca non sole essere amica de fortuna. Se ben el Turco cerca invadere questo regno non

se manca de provisione per resistere. El serenissimo Re de Polonia è morto. Ad questo Re tocca quello Stato como primo genito, et così li succederà. Dio per la sua intima bontà et religione lo adiuterà. Ad casa de Excellentia vostra non seria stato pocco havere imparentato con uno tanto Re. Fiat voluntas Dominationis Vestrae. Illustrissime non ho ad dare consilio ala Excellentia vostra. Né ho ad patire vergogna de questa pratica, per che monsignore mio Reverendissimo me scrisse et ho le sue littere, che credesse a messer Mapheo in questa cosa como ale littere de la Excellentia vostra ala quale me recommando. Et La regratio de la promessa del beneficio infinite volte, et anchora più la regratiarò quando me lo haverà dato, et mando ala Excellentia vostra la sua aciò che cognosca non ho errato in lo deciferare et retenuteme la copia. Die secunda Iully 1492, ex castro pechvaradini.

Bibliográfia

ARANTXA 2001

Domingo Malvadi ARANTXA, *La producción escénica del padre Pedro Pablo Acevedo. Un capítulo en la pedagogía del latín de la Compañía de Jesús en el Siglo XVI*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2001.

ARANY 2014

ARANY Krisztina, *Florentine Families in Hungary in the First Half of Fifteenth Century*. [PhD disszertáció] Budapest, CEU, 2014.

AURIGEMMA 1975

Marcello AURIGEMMA, *I giudizi sul Petrarca e le idee letterarie di Coluccio Salutati*, Atti e Memorie dell'Accademia Letteraria Italiana 'Arcadia' S. III, 6 (1975–1976), 67–145.

BAGI 2008

BAGI Zoltán Péter. *Vázlat a császári hadsereg élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában*. = *Tudomány és hagyományörzés*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, 2008, 103–119. (Studia Agriensia 26.)

BAGI 2011

BAGI Zoltán Péter, *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*, Budapest, Históriaantik Könyvesház, 2011.

BAGI 2016B

BAGI Zoltán Péter, *Adolf von Schwarzenberg „villámhadjárata” 1598 júliusának végén augusztusának elején*, Acta Papensia 16 (2016), 3–4, 275–288.

BALOGH 1929

BALOGH István, *Velencei diplomaták Magyarországról*, Szeged, 1929.

BALOGH 1956

BALOGH Jolán, *La capella Bakócz*, Acta Historiae Artium 3 (1956), 1–197.

BANFI 1938

Florio BANFI, *Il cardinale Ippolito I d'Este nella vita politica dell'Ungheria*, L'Europa Orientale 18 (1938) 1–2.

BANFI 1939

Florio BANFI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Első közlemény*, *Hadtörténelmi Közlemények* 40 (1939), 1–33.

BARTA 1986

BARTA Gábor, *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606) = Erdély története három kötetben*, ed. MAKKAI László–MÓCSY András, Budapest, 1986, I. *Első kötet a kezdetektől 1606-ig*, 409–541.

BAUER 2011

Oswald BAUER, *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*, Berlin, Akademie, 2011.

BAUMANN 1994

Reinhard BAUMANN, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*, München, 1994.

BEKE 2003

Esztergomi érsekek 1001–2003, ed. BEKE Margit–ADRIÁNYI Gábor–MUDRÁK Attila, Budapest, Szent István Társulat, 2003.

BÉKÉS 2006

Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia, ed. BÉKÉS Enikő, Budapest, Balassi, 2006.

BÉKÉS 2014

BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, Balassi, 2014.

BELLONCI 1978

Maria BELLONCI, *Lucrezia Borgia élete és kora*, Budapest, Európa, 1978.

BENISCH 1903

BENISCH Artúr, *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*, Budapest, Pátria, 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 9.)

BERKOVITS 1941

BERKOVITS Ilona, *La pietra sepolcrale di un umanista ferrarese a Cassovia*, *Corvina* 4 (é. n.), 12, 164–174.

BERTELLI 2006

Paolo BERTELLI, *I Gonzaga e l'impero. Storia di nobiltà e dipinti*, *Atti dell'Accademia roveretana degli Agati* (2006), 93–149.

- BERZEVICZY 1908
BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908. (Magyar Történelmi Életrajzok)
- BERZEVICZY 1914
BERZEVICZY Albert, *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest, MTA, 1914.
- BERZEVICZY 1924
BERZEVICZY Albert, *Gli ultimi anni di Beatrice d'Aragona, regina d'Ungheria*, Corvina 4 (1924), 1, 26–44.
- BERZEVICZY 1931
BERZEVICZY Albert, *Beatrice d'Aragona*, Milano, Corbacci, 1931.
- BETHLEN 2010
BETHLEN Farkas, *Erdély története*, ed. JANKOVICS József, trad. KASZA Péter, Budapest, Enciklopédia, 2010, V. *Báthory Zsigmond lemondásától Mihály vajda hatalomra kerüléséig*.
- BETTINI 1996
Sergio BETTINI, *Il gotico internazionale*, Vicenza, Neri Pozza, 1996.
- BIANCA 1985
Concetta BIANCA, *Introduzione* = Coluccio SALUTATI, *De fato et fortuna*, Firenze, Olschki, 1985, VII–CXLIII.
- BIANCA 1992
Concetta BIANCA, *Compianti in morte del Petrarca = Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991*, 1992–1993, 293–313. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)
- BILLANOVICH 1947
Giuseppe BILLANOVICH, *Lo scrittoio del Petrarca*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1947. (Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 16.)
- BLAU 1985
Friedrich BLAU, *Die deutschen Landsknechte*, Kettwig, Phaidon, 1985.
- BÓNIS 1973
BÓNIS György, *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv*, Levéltári Közlemények 44–45 (1973–1974), 89–101.

BÓNIS 1975

BÓNIS György, *Vicari italiani in Ungheria durante il Rinascimento = Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, ed. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1975, 181–193.

BORGHI 2014

Valentina BORGHI, *Il Maestro di Celano Pelumi: nuovi studi sulla committenza per ricostruire un'identità*, Figure 2 (2014), 19–31.

BRAUDEL 1985

Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*, Budapest, Gondolat, 1985.

BRIQUET 1923

Charles M. BRIQUET, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1923.

BRUNELLI 2018

Giampiero BRUNELLI, *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*, Roma, Salerno editrice, 2018. (Aculei 32.)

BURCHARD 1883

Johann BURCHARD, *Johannis Burchardi Diarium sive rerum urbanarum commentarii*, ed. Louis THUASNE, Paris, Ernest Leroux, 1883.

CALCATERRA 1932

Carlo CALCATERRA, *Pro sua Gallia contra Italiam*, Aevum 6 (1932), 436–444, 687–690.

CALEFFINI 2006

Ugo CALEFFINI, *Croniche. 1471–1494*, Ferrara, Deputazione provinciale ferrarese di storia patria, 2006.

CAMPANA 1964

Augustino CAMPANA, *Lettera del cardinale padovano (Bartolomeo Uliari) a Coluccio Salutati = Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in honor of Berthold Louis Ullman*, ed. Charles Jr. HENDERSON, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1964, II, 237–254.

CANESTRINI 1843

Giuseppe CANESTRINI, *Discorso sopra alcune relazioni della Repubblica fiorentina col Re d'Ungheria e con Filippo Scolari*, Archivio storico italiano, 4 (1843) 1, 185–213.

CANFORA 2019

Luciano CANFORA, *Il copista come autore*, Palermo, Sellerio, 2019.

CECCHERINI–DE ROBERTIS 2015

Irene CECCHERINI–Teresa DE ROBERTIS, *Scriptoria e cancellerie nella Firenze del XIV secolo = Scriptorium. Wesen, Funktion, Eigenheiten: Comité international de paléographie latine, XVIII. Kolloquium, St. Gallen 11.–14. September 2013*, ed. Andreas NIEVERGELT–Rudolf GAMPER–Marina BERNASCONI–Birgit EBERSPERGER–Ernst TREMP, München, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 2015, 141–169.

CESAREO 2014

Alessandro CESAREO, *L'epistolario di Coluccio Salutati ed il carteggio con Francesco Petrarca come esempio di latino umanistico: una ricerca filologico-letteraria*. [PhD disszertáció] Universidad Autónoma de Madrid, 2014.

CESAREO 2014B

Alessandro CESAREO, *Diu herentem calamum. Il carteggio tra Salutati e Petrarca*, Perugia, Morlacchi, 2015.

CESAREO 2015

Alessandro CESAREO, *Facundissime vir, potentissime senex... Salutati a Petrarca*. Perugia, Morlacchi, 2015.

CHIAPPINI 2001

Luciano CHIAPPINI, *Gli Estensi. Mille anni di storia*, Ferrara, Corbo, 2001.

CONRAD 1974

Rüdiger CONRAD, *Der Bayerische Reichskreis im 16. Jahrhundert (Die Entwicklung seiner Verfassung von 1530–1580)*. [disszertáció] Universität zu Köln, 1974.

CONZATO 2005

Antonio CONZATO, *Dai castelli alle corti. Castellani friulani tra gli Ausburgo e Venezia. 1545–1620*, Verona, Cierre, 2005. (Nordest nouvo seria 36.)

CORTESIUS 1979

Paulus CORTESIUS, *De hominibus doctis*, ed. Giacomo FERRAÙ, Palermo, Il Vespro, 1979.

CORTI 1978

Gino CORTI, *Un musicista fiammingo a Firenze agli inizi del Quattrocento = Atti del 3. congresso internazionale sul tema La musica al tempo del Boccaccio e i suoi rapporti con la letteratura (Siena-Certaldo, 19–22 luglio 1975), sotto il*

patrocinio della Società italiana di musicologia. ed. Agostino ZIINO, 177–181. Certaldo, Centro di studi sull’Ars nova italiana del Trecento, 1978. (L’ars nova italiana del Trecento 4.)

CREMONINI 2015

Patrizia CREMONINI, *Jegyzetek a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású forrásokról* = VESTIGIA, 13–30.

CREVATIN 1977

Giuliana CREVATIN, *Marcello Aurigemma: I giudizi sul Petrarca e le idee letterarie di Coluccio Salutati*. [recenzió, ld. AURIGEMMA 1975] *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lett. e filosofia*. S. III, 7 (1977), 1692–1696.

C. TÓTH 2001

C. TÓTH Norbert, *Hiteleshely és a királyi különös jelenlét*, *Századok* 135 (2001), 409–428.

C. TÓTH 2010

C. TÓTH Norbert, *Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben = A diplomácia válaszáján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*, ed. LÁSZLÓ János, Tata, Tata Város Önkormányzata–Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 2010, 9–28. (*Annales Tataienses* 6.)

C. TÓTH 2015B

C. TÓTH Norbert, *Az egri káptalan archontológiája 1387–1526*, *Turul* 88 (2015), 2, 48–71.

C. TÓTH 2017

C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.)

C. TÓTH 2019

C. TÓTH Norbert, *Mátyás király első felesége = Királynék a középkori Magyarországon és Európában*, ed. SZOVÁK Kornél, ZSOLDOS Attila, Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019, 115–131. (Közlemények Székesfehérvár történetéből)

C. TÓTH 2019B

C. TÓTH Norbert, *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*, Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019. (Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 11.) http://real.mtak.hu/102148/1/CTothN_Akalocsa-bacsifoegyhazmegyekaptalanjainakarchontologiaja.pdf

- C. TÓTH 2019C
C. TÓTH, Norbert, *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája. 1100–1543*, Budapest, 2019. (Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 9.)
- C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016
C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016, I. *Főpapok és bárók*. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)
- C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI–W. KOVÁCS 2017
C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás–W. KOVÁCS András, *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526*, Budapest, MTA BTK TTI, 2017, II. *Megyék*. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)
- CSEZMICEI 1784
CSEZMICEI János, *Epistolae = Iani Pannonii [...] Poemata...*, Utrecht, 1784, II, 70–107.
- CSONTOSI 1889
CSONTOSI János, II. *Ullászlónak ajánlott kézirat a konstantinápolyi Eszki Szerailban*, Magyar Könyvszemle 14 (1889), 30–34.
- CSUKOVITS 2013
CSUKOVITS Enikő, *Nagy Károly ivadékai. Az Anjou-ház Firenze levelezésében = Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*, ed. GYÖRKÖS Attila–KISS Gergely, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 117–125.
- CSULAI MÓRÉ 1876
CSULAI MÓRÉ Fülöp, *Oratione = Commissiones et relationes Venetae*, ed. Si-meon LJUBIC, Zagreb, 1876, 165–167.
- DBI
Dizionario Biografico degli Italiani, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1925–2017.
- DE BENVENUTI 1936
Angelo DE BENVENUTI, *Castelli e fortezze della Dalmazia (il castello di Novegradi)*, Rivista Dalmatica 4 (1936), 17–20.
- DE CÓRDOVA MIRALLES 2008
Álvaro Fernández DE CÓRDOVA MIRALLES, *El pontificado de Alejandro VI (1492–1503). Aproximación a su perfil eclesial y a sus fondos documentales*, Revista Borja 2 (2008–2009), 201–308.

DE MESA GALLEGO 2009

Edoardo DE MESA GALLEGÓ, *La pacificación de Flandes Spínola y las campañas de Frisia (1604-1609)*, Madrid, 2009.

DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONTI 2008

Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo, ed. Teresa DE ROBERTIS–Giuliano TANTURLI–Stefano ZAMPONI, Firenze, Mandragora, 2008.

DI PAOLO 2017

Silvia DI PAOLO, *Sadoletto, Giovanni* = DBI, 2017, LXXXIX.

DIONISOTTI 1958

Carlo DIONISOTTI, „*Lavinia venit litora*”. *Polemica virgiliana di M. Filetico*, Italia Medievale Umanistica 1 (1958), 283–315.

DOLLECZEK 1887

DOLLECZEK, Anton. *Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Wien, 1887.

DOMOKOS 2003

DOMOKOS György*, *Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a 16–17. században: várainak fegyverzete és hadfelszerelése*. [PhD disszertáció] Budapest, 2003.

DOMOKOS 2015B

DOMOKOS György, *A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolója Magyarországról. 1508–1510* = VESTIGIA, 185–196.

DOMOKOS 2019

DOMOKOS György, *A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról. 1508–1510*, Budapest, Balassi, 2019.

DOMOKOS–ERŐS 2015

DOMOKOS György–ERŐS Katalin M. Renáta: *Ercole Pio e le indulgenze di Eger*, Verbum 16 (2015), 43–56.

DOMOKOS–ERŐS 2018

DOMOKOS György–ERŐS Katalin M. Renáta. *Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye = Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*, ed. HORVÁTH István, Eger, 2018, 21–47. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai)

* Domokos György hadtörténész nem azonos a Vestigia Kutatócsoport vezetőjével

DOMOKOS–SCHRÖDL-LIBÁRDI 2018

DOMOKOS György–SCHRÖDL-LIBÁRDI Karolina: *Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban* = VESTIGIA II., 93–128.

DONATO 1985

Maria Monica DONATO, *Gli eroi romani tra storia ed „exemplum”. I primi cicli umanistici di Uomini Famosi = Memorie dell’antico nell’arte italiana. I generi e i temi ritrovati*, ed. Salvatore SETTIS, Torino, Einaudi, 1985, II, 95–152.

DONATO 1986

Maria Monica DONATO, *Famosi Cives, testi, frammenti e cicli perduti a Firenze fra Tre e Quattrocento*, Ricerche di Storia dell’arte 30 (1986), 27–42.

DRESKA 2008

DRESKA Gábor, *Bakócz Tamás, a levélíró = Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, ed. OBORNI Teréz–KRÁSZ Lilla, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008, 329–339.

DUNN 1989

Josephine M. DUNN, *Andrea del Castagno e i Carducci: documenti vecchi e nuovi riguardanti la villa Carducci di Firenze*, Archivio Storico Italiano 147 (1989), 251–275.

E. KOVÁCS 1990

E. KOVÁCS Péter, *Matthias Corvinus*, Budapest, Officina Nova, 1990.

E. KOVÁCS 1992

E. KOVÁCS Péter, *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei (1500–1508)*, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1992.

E. KOVÁCS 2008

E. KOVÁCS Péter, *Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában = Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*, ed. OBORNI Teréz–VARGA Á. László, Eger, Heves Megyei Levéltár, 2008, 157–178.

E. KOVÁCS 2017

E. KOVÁCS Péter, *Zsigmond király és Velence (1387–1437)*, Budapest, Tarsoly, 2017, I. *Az oroszán ugrani készül.*

ENDRES 2003

Rudolf ENDRES, *Der Fränkische Reichskreis*, Augsburg, 2003. (Hefte zur Bayerischen Geschichte und Kultur 29.)

ENGEL 1977

ENGEL Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest, Akadémiai, 1977.

ENGEL 1996

ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*, Budapest, MTA BTK TTI, 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak)

ENGEL 2003

ENGEL Pál, *Honor, Vár, Ispánság. Válogatott tanulmányok*, ed. CSUKOVITS Enikő, Budapest, Osiris, 2003.

ÉRSZEGI 1973

ÉRSZEGI Géza, *Catalogus expositionis cancellaria regum medii aevi Hungarorum 1000–1526 inscriptae. Katalógus a középkori magyar királyi kancellária 1000–1526 c. kiállításához. A Magyar Országos Levéltár és a Budapesti Történeli Múzeum kiállítása kongresszus alkalmából 1973. X. 2. – XI. 19-ig*, Budapest, 1973.

EUBEL 1914

Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, Regensburg, Monasterii, 1914.

FAUT–KLEIN 1995

Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616), ed. KOVÁCS László József, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 1995.

FEDELES 2007

FEDELES Tamás, *Egy Jagelló-kori humanista pályaképe*, Levéltári Közlemények 78 (2007), 1, 35–84.

FEO 1997

Michele FEO, *Francesco Petrarca e la contesa epistolare tra Markwart e i Visconti = Filologia umanistica. Per Gianvito Resta*, ed. Vincenzo FERA–Giacomo FERRAÙ, Padova, Antenore, 1997.

FERA 1984

Vincenzo FERA, *Antichi editori e lettori dell'„Africa”*, Messina, 1984.

FÓGEL 1913

FÓGEL József, *II. Ulászló udvartartása. 1490–1516*, Budapest, MTA, 1913.

FOLIN 2001B

Marco FOLIN, *Rinascimento estense. Politica, cultura, istituzioni di un antico Stato italiano*, Bari, Laterza, 2001.

FOLIN 2007

Marco FOLIN, *Bastardi e principesse nelle corti del Rinascimento: spunti di ricerca*, Schifanoia 28–29 (2007), 246–259.

FORGÁCH 1982

FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*, ed. KULCSÁR Péter, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

FOUCARD 1881

Cesare FOUCARD, *Fonti di storia napoletana nell'Archivio di Stato di Modena. Otranto nel 1480 e nel 1481*, Archivio Storico per le Province Napoletane 6 (1881), 80–120.

FRAKNÓI 1883

FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország és a cambray-i liga. 1509–1511*, Budapest, Atheneum, 1883.

FRAKNÓI 1889b

FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Budapest, Franklin Társulat, 1889. (Magyar Történeti Életrajzok)

FRAKNÓI 1895

Mátyás király levelei. Külügyi osztály, ed. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, MTA, 1893–1895.

FRAKNÓI 1902

FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1902, II. 1418–1526.

FRAUENHOLZ 1937

Eugen FRAUENHOLZ, *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1937, II. *Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums. Das Heerwesen des Reichs in der Landsknechtzeit*.

FUMI 1922

Luigi FUMI, *Ephemerides Urbevetanae dal Codice Vaticano Urbinato 1745*, Bologna, Zanichelli, 1922. (Rerum Italicarum Scriptores)

FÜGEDI 1960

FÜGEDI Erik, *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*, Századok (1960), 82–124, 505–556.

GARGAN 1989

Luciano GARGAN, *Gli umanisti e la biblioteca pubblica = Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, ed. Guglielmo CAVALLO, Roma, Laterza, 1989, 163–186.

GARIN 1959

Eugenio GARIN, *I cancellieri umanisti della Repubblica Fiorentina. Da Coluccio Salutati a Bartolomeo della Scala*, *Rivista Storica Italiana* 71 (1959), 186–208.

GARIN 1965

Eugenio GARIN, *L'umanesimo italiano. Filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Bari, Laterza, 1965.

GARIN 1990

Eugenio GARIN, *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Roma–Bari, Laterza, 1990.

GARIN 1992

Eugenio GARIN, *Petrarca latino = Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991, 1992–1993, 1–9. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)*

GEREVICH 1921

GEREVICH Tibor, *Ippolito d'Este, arcivescovo di Strigonio*, *Corvina* 1 (1921), 1, 48–52.

GERÉZDI 1945

GERÉZDI Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai*, *Magyar Könyvszemle* 69 (1945), 38–98.

GUERRA 2010

Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508), ed. Enrica GUERRA, Roma, Aracne, 2010.

GUERRA 2011

Enrica GUERRA, *I carteggi nella ricostruzione dell'infanzia di Ippolito I d'Este*, *Schifanoia* 40–41 (2011), 157–164.

GUERRA 2012

Enrica GUERRA, *Ippolito I d'Este, arcivescovo di Esztergom*, *Rivista di Studi Ungheresi* 11 (2012), 15–25.

GUERRINI 1993

Roberto GUERRINI, *Effigies Procerum. Modelli antichi (Virgilio, Floro, De viribus illustis) negli epigrammi del Salutati per Palazzo Vecchio a Firenze*, *Athenaeum* 81 (1993), 201–212.

GYÖRKÖS 2019

GYÖRKÖS Attila, *Egy francia nő Budán. Anna királyné, II. Ulászló felesége (1502–1506) = Királynék a középkori Magyarországon és Európában*, ed. SZOVÁK Kornél–ZSOLDOS Attila, Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019, 173–186.

GYURICZA 2014

GYURICZA Katalin, *Mit ért a nyelvészet az intertextualitás fogalmán? = Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Félúton 9.” Konferenciájának kiadványa*, ed. DRÁVUCZ Fanni–HAINDRICH Helga–HORVÁTH Krisztina, Budapest, ELTE BTK, 2014, 155–170.

HAJNÓCZI 1994

HAJNÓCZI Gábor, *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest, Akadémiai, 1994.

HANKEY 1959

Teresa HANKEY, *Salutati's Epigrams for the Palazzo Vecchio at Florence*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 22 (1959), 363–365.

HARTMANN 1997

Peter Claus HARTMANN, *Der Bayerische Reichskreis (1500 bis 1803). Strukturen, Geschichte und Bedeutung im Rahmen der Kreisverfassung und der allgemeinen institutionellen Entwicklung des Heiligen Römischen Reiches*, Berlin, Duncker & Humblot, 1997.

HEISCHMANN 1925

Eugen HEISCHMANN, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*, Wien, 1925.

HOFFMANN 1929

HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929.

HOLTHUIS 1993

Susanne HOLTHUIS, *Intertextualität. Aspekte einer rezeptionsorientierten Konzeption*, Tübingen, Stauffenburg, 1993.

HORVÁTH 1959

HORVÁTH Tibor Antal, *A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között*, *Numizmatikai Közlöny* 58–59 (1959–1960), 33–50.

HORVÁTH 2003

HORVÁTH Richárd, *Bakócz IV. Tamás* = BEKE 2003, 228–232.

HORVÁTH 2011

HORVÁTH Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, Budapest, História–MTA TTI, 2011. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.)

HOUBEN 2013

Lettere degli ambasciatori estensi sulla guerra di Otranto. Trascrizioni ottocentesche conservate a Napoli, ed. Hubert HOUBEN, Galatina, Congedo, 2013, II. 1480–81.

HUNGLER 1986

HUNGLER József, *A török kori Veszprém*, Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1986.

HUSZTI 1955

HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, Filológiai Közlöny 1 (1955), 521–533.

INFELISE 2007

MARIO INFELISE, *From merchants's letters to handwritten political avvisi = Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*, ed. Francesco BETHENCOURT–Florike EGMOND, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

ISTVÁNFFY 2001

Istvánffy Miklós Magyarok dolgariól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában, ed. BENITS Péter, trad. TÁLLYAI Pál, Budapest: Balassi, 2001, I.

IVANICS 1994

IVANICS Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Akadémiai, Budapest, 1994.

IVÁNYI 1927

IVÁNYI Béla, *A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig*, Hadtörténelmi Közlemények 28 (1927), 1–30.

JANKOVICH 1975

JANKOVICH Miklós, *Pferde, Reiter, Völkerstürme*, München–Basel–Wien, 1975.

JÁSZAY 1982

JÁSZAY Magda, *Párhuzamok és kereszteződések a magyar–olasz kapcsolatok történetéből*, Budapest, Gondolat, 1982.

JOOST-GAUGIER 1982

Christiane L. JOOST-GAUGIER, *Castagno's Humanistic Program at Legnaia and Its Possible Inventor*, Zeitschrift für Kunstgeschichte 45 (1982), 274–282.

KALMÁR 1971

KALMÁR János, *Régi magyar fegyverek*, Budapest, 1971.

KANDRA 1888

KANDRA Kabos, *Bakócs-kódex. Bakócs Tamás egri püspök számadó-könyve 1493–6. évekről*, Eger, Szolcsányi Gyula Bizománya, 1888. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez.)

KARDOS 1936

KARDOS Tibor, *Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal*, Századok 70 (1936), 407–432.

KARDOS 1951

KARDOS Tibor, *Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518)*, Századok 85 (1951), 3–4, 434–442.

KARDOS 1955

KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Budapest, Akadémiai, 1955.

KARDOS 1974

KARDOS Tibor, *Ideali e problemi dell'umanesimo in Ungheria nel periodo angioino = Gli angioini di Napoli e l'Ungheria, Colloquio italo-ungherese (Roma 23–24 maggio 1972)*, 7–20, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1974.

KARDOS 1977

KARDOS Tibor, *Galeotto Marzio = MARZIO 1977*, 111–115.

KELENIK 1990

KELENIK József, *A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi sereg valós katonai értékéről*, Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990), 1, 85–95.

KELLER–MOLINO 2015

Katrin KELLER, Paola MOLINO, *Die Fuggerzeitungen im Kontext. Zeitungssammlungen im Alten Reich und Italien*, Wien, 2015.

KENYERES 2007

KENYERES István, *A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez*, Levéltári Közlemények 78 (2007), 2, 85–138.

KENYERES 2008B

KENYERES István, *Hans Unterholzer felső-magyarországi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1594–1602) = Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth*

Péter emlékére, ed. OBORNI Teréz–KRÁSZ Lilla, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008, 221–238.

KIRÁLY 2020

KIRÁLY Bálint, *Bakóc Tamás Estei Hippolithoz írt levelei* = VESTIGIA III, [OLDALSZÁMOT MAJD!!!]

KIRÁLYNÉ BELCSÁK 2015

KIRÁLYNÉ BELCSÁK Eszter. Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505) = VESTIGIA, 141–184.

KISARI BALLA 2000

KISARI BALLA György, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából – Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen*, Budapest, 2000.

KISS 2012

KISS Farkas Gábor, *A magyarországi humanizmus kezdeteiről (Pierpaolo Vergerio, Vitéz János és Johannes Tröster)* = *Convivium. Tanulmányok Pajorin Klára születésnapjára*, ed. TEGYEY Imre–BÉKÉS Enikő, Budapest–Debrecen, 2012, 119–131.

KLANICZAY 1982

KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században*, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982), 135–149.

KLANICZAY 1993

KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, Balassi, 1993.

KLEINPAUL 1921

Johannes KLEINPAUL, *Die Fuggerzeitungen 1568–1605*, Leipzig, 1921. (Abhandlungen aus dem Institut für Zeitungskunde an der Universität Leipzig)

KNEZ 2009

Kristjan KNEZ, *Alcune considerazioni sulla difesa veneziana della Dalmazia all'inizio della guerra di Candia*, *Studia Historica Adriatica ac Danubiana* 2 (2009), 2, 111–130.

KOLLÁNYI 1900

KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv, 1900.

KÖBLÖS 1994

KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan)*, Budapest, MTA BTK TTI, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)

KÖRMENDY 2007

KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum: esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata*, Budapest, Szent István Társulat, 2007.

KRISTÓF 2014

KRISTÓF Ilona, *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)*, Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2014. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.)

KRISTÓF 2015

KRISTÓF Ilona, *Egy nádorválasztás margójára = Tanulmányok a 70 éves Németh István tiszteletére*, ed. KISS László, Eger, Líceum, 2015, 175–187. (Acta Academiae Egeriensis. Sectio Historiae. Nova Series 43.)

KRISTÓF 2018

KRISTÓF Ilona, *Giovanni Battista Bonzagno pályája*. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Sectio historiae. Nova Series 45 (2018), 155–165.

KRISTON 2019

KRISTON Dorottya Anna, *Mátyás király halálhírének története a milánói, modenai és a Flórenci Okmánytár forrásainak tükrében = Győzteseink. A XXXIV. OTDK Humán és Társadalomtudományi Szekcióban győztes Pázmányos hallgatók dolgozatai*, ed. JÁNOKINÉ ÚJVÁRI Zsuzsanna, Budapest, PPKE BTK, 2019.

KRUPPA 2018

KRUPPA Tamás, *Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális meghiúsult erdélyi hadivállalata 1595–1596-ban*, Hadtörténelmi Közlemények 131 (2018), 3, 662–679.

KUBINYI 1964

KUBINYI András, *A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán*, Agrártörténelmi Szemle 6 (1964), 371–404.

KUBINYI 1999b

KUBINYI András, *Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén* = KUBINYI 1999c, 87–101.

KUBINYI 1999c

KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség, 1999. (METEM Könyvek 22.)

KUFFART 2014

KUFFART Hajnalka, *Introduzione ai libri contabili di Ippolito I d'Este esaminati dal punto di vista ungherese*, Quaderni Estensi 6 (2014), 201–226.

KUFFART 2015

KUFFART Hajnalka, *Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez* = VESTIGIA, 47–82.

KUFFART 2018

KUFFART Hajnalka, *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. [PhD disszertáció] Budapest, PPKE BTK, 2018.

LACZLAVIK 2003

LACZLAVIK György, *Estei Hippolit* = BEKE 2003: 222–228.

LAKATOS 2010

LAKATOS Bálint, *A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510) = A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*, ed. LÁSZLÓ János, Tata, Tata Város Önkormányzata–Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 2010, 29–65. (Annales Tataienses 6.)

LAKATOS 2015

LAKATOS Bálint, *Hírek Magyarországról. Külföldi értesülések 1514-ben a parasztháború eseményeiről = Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*, ed. C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor, Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 155–217. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

LENGYEL 1959

LENGYEL Alfréd, *Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében (1598)*, *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1959), 2, 167–221.

LEPOLD 1944

LEPOLD Antal, *Esztergom régi látképei*, Budapest, Stephaneum, 1944. (Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései)

LOMBARDO 1982

Paul A. LOMBARDO, „*Vita activa*” versus „*Vita contemplativa*” in *Petrarch and Salutati*, *Italica* 59 (1982), 83–92.

LOWE 2002

Kate J. P. LOWE, *Church and Politics in Renaissance Italy. The Life and Career of Cardinal Francesco Soderini (1453–1524)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

LUCIOLI 2017

Francesco LUCIOLI, *Sadoletto, Iacopo* = DBI, 2017, LXXXIX.

- LUKINICH 1935
LUKINICH Imre, *A MTA Történettudományi Bizottság másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*, Budapest, 1935.
- MAGYTÖRT 1998
ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András, *Magyarország története 1301–1526*, Budapest, Osiris, 1998.
- MALLETT 1990
Michael MALLETT, *Excursus. Le origini della guerra di Ferrara = Lorenzo DE' MEDICI, Lettere (1481–1482)*, ed. Michael MALLETT, Firenze, Giunti-Barbera, 1990, 345–360.
- MÁLYUSZ 1973
MÁLYUSZ Elemér, *Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973.
- MÁLYUSZ 1984
MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1984.
- MANN 1992
Nicholas MANN, *Il „Bucolicum carmen” e la sua eredità = Il Petrarca latino e le origini dell’umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991, 1992–1993, 513–535. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)*
- MARGOLIN 1994
Jean-Claude MARGOLIN, *L’humanisme européen et Mathias Corvin = Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. KLANICZAY Tibor–JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 1994, 7–35.
- MARTELLI 1989
Mario MARTELLI, *Schede per Coluccio Salutati*, *Interpres* 9 (1989), 237–242.
- MARTELLI 1992
Mario MARTELLI, *Petrarca epistografo: le Senili = Il Petrarca latino e le origini dell’umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991, 1992–1993, 641–667. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)*
- MARZIO 1977
Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, trad. KARDOS Tibor, Budapest, Helikon, 1977.

MÁTÉ 2006

MÁTÉ Ágnes, *Petrarca és Nagy Lajos*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 29 (2006) Ötvös Péter festschrift, 177–184.

McCLURE 1985

George W. McCLURE, *Healing eloquence. Petrarch, Salutati, and the physicians*. Journal of Mediaeval and Renaissance Studies 15 (1985), 317–346.

MEISTER 1906

Aloys MEISTER, *Die Geheimschrift im Dienste der Päpstlichen kurie von ihren Anfängen bis zum ende des XVI. Jahrhunderts*, Paderborn, Schöningh, 1906.

MELLINI 1569

Domenico MELLINI, *Vita di Filippo Scolari detto Pippo Spano*, Firenze, 1569.

MELLINI 1606

Domenico MELLINI, *Vita del famosissimo e chiarissimo Capitano Filippo Scolari Gentil'huomo Fiorentino, chiamato Pippo Spano, Conte di Temesuar etc.*, Firenze, Stamperia di Sermartelli, 1606.

MEYNERT 1854

Hermann MEYNERT, *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kreige*, Wien, 1854.

MHH DEM

Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, ed. NAGY Iván–NYÁRY Albert, Budapest, MTA, 1875. (Monumenta Hungariae Historica)

MHH TT

Török történetírók, ed. THÚRY József, Budapest, MTA, 1893–1916.

MIGGIANO 1993

Gabriela MIGGIANO, *Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico*, Il Bibliotecario 36–37 (1993), 61–108.

MOISESSO 1623

Faustino MOISESSO, *Historia della ultima guerra nel Friuli*, Venezia, 1623.

MOLNÁR 2018

MOLNÁR Ádám, *Esztergom vára a XVI–XVII. század fordulóján. Egy ismeretlen térképi forrás a Modenai Állami Levéltár gyűjteményéből* = VESTIGIA II., 191–202.

MORSELLI 1957

Alfonso MORSELLI, *Ippolito I d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria (1487)*, Modena, Società tipografica editrice modenese, 1957.

MÖLLER 1976

Hans-Michael MÖLLER, *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1976. (Frankfurter historische Abhandlungen 12.)

MÜLLER 1901

Johannes MÜLLER, *Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597*, Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg 28 (1901), 155–262.

NEUMANN 2011

NEUMANN Tibor, *Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története = Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*, ed. C. TÓTH Norbert–Juan CABELLO, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, 2011, 357–366.

NEUMANN 2014

NEUMANN Tibor, *A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért)*, Századok 148 (2014), 2, 387–425.

NEUMANN 2016

NEUMANN Tibor, *A „Dobzsekirályról” egy kicsit másképp – Ötszáz éve halt meg II. Ulászló*, ujkor.hu, 2016. április 1. <http://ujkor.hu/content/a-dobzsekiralyrol-egy-kicsit-maskepp-otszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo>.

NEUMANN 2018

NEUMANN Tibor, *Hal, bor, zsemle. Olasz vendégek Pozsonyban (1476–1497)* = VESTIGIA II., 55–64.

NIEDERKORN 1993

Jan Paul NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien, 1993.

NN 1843

Nuova Serie di Codici trasmessi a Vienna dalla Biblioteca di Brera in Milano, l'anno 1837, Archivio Storico Italiano 5 (1843), 453–470.

NN 1871

Az esztergomi főkáptalan fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára, Pest, 1871.

NOVATI 1888

Francesco NOVATI, *La giovinezza di Coluccio Salutati (1331–1353)*, Torino, Loescher, 1888.

NUZZO 2003

Armando NUZZO, *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati ai Malatesti*, *Schede Umanistiche* 17 (2003), 2, 5–55.

NUZZO 2004

Armando NUZZO, *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati tra Francia e Ungheria = La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie. Actes du Colloque international tenu à Paris*, ed. Amadeo DI FRANCESCO–Adelin Charles FIORATO, Napoli, M. D'Auria Editore, 2004, 15–26. (Hungarica et Slavica 3.)

NUZZO 2008

Censimento delle Lettere di Stato di Coluccio Salutati. Le fonti della tradizione archivistico-documentaria, ed. Armando NUZZO, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2008. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Nuovi Studi Storici 77.)

NUZZO 2012

Armando NUZZO, *Le Epistole di Coluccio Salutati*. [akadémiai doktori értekezés] Budapest, MTA, 2012. http://real-d.mtak.hu/596/1/dc_65_10_tezisek.pdf

NUZZO 2018

Armando NUZZO, *Salutati Coluccio = Dizionario biblico della Letteratura italiana*, ed. Mario BALLARINI–Pierantonio FRARE–Giuseppe FRASSO–Giuseppe LANGELLA, Milano, IPL, 2018.

NYÁRY 1868

NYÁRY Albert, *Registrum seu Inventarium omnium rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis Consignatarum per Manus Revdi D. Thadei Lardi, Custodis Agriensis. Revndo et Illmo D. Domino Herculi Pio, de Sabaudia, Gubernatori generali Agriensi etc.*, *Archeológiai Közlemények* 7 (1868), 2, 150–154.

ORTELIUS 1602

Hieronimus Augustinus ORTELIUS, *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sieben burgen von 1395*, Nürnberg, 1602.

ÓVÁRY 1890

ÓVÁRY Lipót, *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1890.

PAJORIN 1994

PAJORIN Klára, *L'educazione umanistica e Mattia Corvino = Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. KLANICZAY Tibor–JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 1994, 185–192.

PAJORIN 2004

PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége*, Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004), 5–6, 533–540.

PAJORIN 2005

PAJORIN Klára, *Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria = L'umanesimo latino in Ungheria*, ed. Adriano PAPO–Gizella NÉMETH PAPO, Budapest, 2005, 45–52.

PAJORIN 2013

PAJORIN Klára, *Il ruolo degli umanisti fiorentini e ungheresi nella formazione della rappresentazione del potere di Mattia Corvino = Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*, ed. Magnolia SCUDIERI–Lia BRUNORI–FARBAKY Péter–PÓCS Dániel–SPEKNER Enikő, Firenze, Giunti, 2013.

PÁLFFY 1996

PÁLFFY Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, Történelmi Szemle 38 (1996), 163–217.

PÁLFFY 1997

PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, Történelmi Szemle 39 (1997), 2, 257–288.

PALMA 2013

Daniele PALMA, *L'autentica storia di Otranto nella guerra contro i turchi*, Calimera, Kurumuny, 2013.

PÁLOSFALVI 2009B

PÁLOSFALVI Tamás, *Bajnai Both András és a szlavón bánóság. Szlavónia, Európa és a törökök. 1504–1513 = Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, ed. NEUMANN Tibor–RÁCZ György, Budapest–Piliscsaba: MTA TTI–PPKE BTK, 2009, 251–300. (Analecta Mediaevalia 3.)

PAPO–NÉMETH 2006

Adriano PAPO–NÉMETH Gizella, *Pippo Spano. Un eroe antiturco antesignano del Rinascimento*, Mariano del Friuli, 2006.

PASINI 1873

Luigi PASINI, *Delle scritture in cifra usate dalla Repubblica veneta = Il R. Archivio generale di Venezia*, ed. Teodoro TODERINI–Bartolomeo CECCHETTI, Venezia, 1873, 289–327.

PETŐFI S. 1994

PETŐFI S. János, *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatszemiotikától a szövegsemiotikáig*, Budapest, Magyar Műhely, 1994.

PETŐFI S. 2008

PETŐFI S. János, *A szemiotikai textológia elnevezésű szövegtani diszciplína megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról (Szemléltető példa: egy multimediális szöveg szemiotikai-textológiai megközelítése)*. [MTA székfoglaló előadás] Budapest, 2008.

PETRARCA 2014

Francesco PETRARCA, *Libri IX–XII = Francesco PETRARCA, Opere. Le lettere*, ed. Silvia RIZZO, Firenze, Commissione per l'Edizione Nazionale delle Opere di Francesco Petrarca, 2014.

PIVA 1893

Edoardo PIVA, *La guerra di Ferrara del 1482*, Padova, Draghi, 1893–1894.

PONS 1983

Donatella PONS. *Paul A. Lombardo „Vita activa” versus „Vita contemplativa” in Petrarch and Salutati*. [recenzió, ld. LOMBARDO 1982] *Rassegna della letteratura italiana*, S. VII 87 (1983), 444.

PORTONE 1993

Paolo PORTONE, *Este, Ferrante d'* = DBI, 1983, XLII.

PRAJDA 2018

PRAJDA Katalin, *Network and Migration in Early Renaissance Florence, 1378–1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018.

PRETO 1999

Paolo PRETO, *I servizi segreti di venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano, Il Saggiatore, 1999.

RAUSCHER 2003

Peter RAUSCHER, *Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs” (1548–1593) = Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und*

im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert, ed. Friedrich EDELMAYER–Maximilian LANZINNER–Peter RAUSCHER, München, 2003, 45–83.

REDLICH 1964

Fritz REDLICH, *The german military enterpriser and his work force. A study in European economic and social history*, Wiesbaden, 1964.

RILL 1972

Gerhard RILL, *Erasmus Brasca* = DBI, 1972, XIV.

RITOÓKNÉ SZALAY 1996

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus = Humanism Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, ed. Winfried EBERHARD–Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1996, 157–171. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 28.)

RITOÓKNÉ SZALAY 2002

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, “*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi, 2002.

ROSSI 1992

Vittorio ROSSI, *Il Quattrocento*, Padova, Piccin Nuova Libreria–Casa Editrice Dr. Francesco Vallardi, 1992.

RUBINSTEIN 1987

Nicolai RUBINSTEIN, *Classical themes in the decoration of the Palazzo Vecchio*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 50 (1987), 29–43.

RUSSO 2018

Alessio RUSSO, *Federico d’Aragona (1451–1504). Politica e ideologia nella dinastia*, Napoli, 2018.

SAHIN-TÓTH 2006

SAHIN-TÓTH Péter, *Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard = Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*, ed. OBORNI Teréz, Budapest, 2006, 241–253.

SALUTATI 1891

Coluccio SALUTATI, *Epistolario di Coluccio Salutati*, ed. Francesco NOVATI, Roma, Istituto Palazzo dei Lincei, 1891. (Fonti per la Storia d’Italia, Epistolari secolo XIV 15–18.)

SALUTATI 1985

Coluccio SALUTATI, *De fato et fortuna*, ed. Concetta BIANCA, Firenze, Olschki, 1985.

SANUDO 1879–1903

Marin SANUDO, *I Diarii di Marino Sanuto (1496–1533) dall'autografo Marciano Ital. Cl. VII Cod. CDXIX–CDLXXVII*, ed. Rinaldo FULIN–Federico STEFANI–Nicolo BAROZZI–Guglielmo BERCHET–Marco ALLEGRI, Venezia, Visentini, 1879–1903.

SAVARESE 1978

Gennaro SAVARESE, *Marcello Aurigemma: I giudizi sul Petrarca e le idee letterarie di Coluccio Salutati*. [recenzió, ld. AURIGEMMA 1975] *Rassegna della letteratura italiana*, s. VII 82 (1978), 242–243.

SCHOTTENLOHER 1922

Karl SCHOTTENLOHER, *Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschrifttum*, Berlin, 1922, I. *Von den Anfängen bis 1848*.

SCHULZE 1978

Winfried SCHULZE, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München, 1978.

SENATORE 1998

Francesco SENATORE, „*Uno mundo de carta*”. *Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Napoli, Liguori, 1998.

SOLYMOSI 2002

SOLYMOSI László, *Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve*, *Századok* 136 (2002), 2, 365–389.

SOLYMOSI 2002b

SOLYMOSI László. *Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. 1500–1502, 1507–1527*, Budapest, Argumentum, 2002.

SOLYMOSI M. 2002

SOLYMOSI Milán, *Pier Paolo Vergerio e Coluccio Salutati*, *Verbum* 4 (2002), 147–163.

SOTTILI 1992

Agostino SOTTILI, *Il Petrarca e l'umanesimo tedesco = Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991*, 1992–1993, 289–290. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)

- STANGLER 1972
Gottfried STANGLER, *Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607*. [disszertáció] Universität Wien, 1972.
- SUGÁR 1984
SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Budapest, Szent István Társulat, 1984.
- SZALAI 2006
SZALAI Béla, *Magyar várak, városok falvak metszeteken. 1515–1800*, Budapest, Múzeum Antikvárium, 2006, I. *A mai Magyarország*.
- SZATLÓCZKI 2016
SZATLÓCZKI Gábor, *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén*, Szeged, 2016.
- SZÉKELY 2004
SZÉKELY Zoltán, *Nicolò Angielini 1566-os rajza Győr váráról és Miksa császár táboráról*, *Arrabona* 42 (2004), 2, 167–182.
- SZILY 1902
SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky, 1902.
- SZOVÁK 2015
SZOVÁK Márton, *Itáliai levelek regesztái az akadémiai másolatgyűjteményből. Összefoglaló a MTAK Kézirattárának 4936/VI és VII. csomóinak feldolgozottságáról* = *VESTIGIA*, 83–96.
- SZOVÁK 2016
SZOVÁK Márton, *I rapporti magiari di Ferrara nello sguardo di Bernardino Zambotti*, *Verbum* 17 (2016), 1–2, 129–146.
- TAMALIO 2006
Raffaele TAMALIO, *Lucrezia Borgia, duchessa di Ferrara* = *DBI*, 2006, LXVI.
- TANTURLI 1992
Giuliano TANTURLI, *Il Petrarca e Firenze: due definizioni della poesia = Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale, Firenze 19–22 maggio 1991, 1992–1993*, 141–163. (Quaderni petrarcheschi 9–10.)
- TANTURLI 2008
Giuliano TANTURLI, *Coluccio Salutati e i letterati del suo tempo* = *DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONTI* 2008, 41–47.

TANTURLI 2008B

Giuliano TANTURLI, *Epigrammi per il Palazzo della Signoria* = DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONTI 2008, 183–186.

TEKE 2007

TEKE Zsuzsa, *Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528*, Századok 141 (2007), 4, 967–990.

TEKE 2007B

TEKE Zsuzsa, *Venezia e Mattia Corvino: da alleati ad avversari nella lotta antiottomana = I Turchi, gli Absburgo e l'Adriatico*, ed. Gizella NÉMETH–Adriano PAPO, Duino-Aurisina, Associazione Culturale Italo-ungherese „Pier Paolo Vergerio”, 2007, 93–100.

TEKE 2008

TEKE Zsuzsa, *Mátyás és Firenze*, Magyar Tudomány 169 (2008), 12, 1500–1509.

TEKE 2011

TEKE Zsuzsa, *Egy firenzei kereskedőtársaság áru- és pénzhitelei a Jagelló kori Magyarországon*, Numizmatikai Közlöny 110–112 (2011–2012), 133–139.

TIRABOSCHI 1783

Girolamo TIRABOSCHI, *Biblioteca modenese, o Notizie della vita e delle opere degli scrittori natii degli stati del serenissimo signor duca di Modena*, Modena, Società Tipografica, 1783, IV.

TOFFANIN 1958

Giuseppe TOFFANIN, *Per Coluccio Salutati*, Rinascimento s. I 9 (1958), 3–11.

TOLCSVAI NAGY 2006

TOLCSVAI NAGY Gábor, *Szövegtan = Magyar nyelv*, ed. KIEFER Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2006.

TÓTH 2000

TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

TRAUT 1892

Hermann TRAUT, *Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542*, Gummersbach, Luyken, 1892.

TUSOR–NEMES 2011

Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605), ed. TUSOR Péter–NEMES Gábor, Budapest–Roma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.)

- ULLMANN 1963
Berthold Louis ULLMANN, *The Humanism of Coluccio Salutati*, Padova, Antenore, 1963.
- ULLMANN 1973
Berthold Louis ULLMANN, *Observations on Novati's edition of Salutati's letters = Studies in the Italian Renaissance*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1973.
- VADAS 1987
Ozorai Pipo emlékezete, ed. VADAS Ferenc, Szekszárd, 1987. (Múzeumi Füzetek)
- VARGA 2015
VARGA Szabolcs, *A Szentszék küszöbén: Bakócz Tamás*, Magyar Tudomány (2013), 5, 528–533.
- VÉBER 2016
VÉBER János, *Két korszak határán. Váradi Péter*, Budapest–Pécs, MTT–Kronosz Kiadó, 2016.
- VENTURI BARBOLINI 2002
Anna Rosa VENTURI BARBOLINI, *Testimonianze dei rapporti tra l'Ungheria e lo Stato Estense dalle fonti manoscritte conservate presso la Biblioteca Estense Universitaria e l'Archivio di Stato di Modena = Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, ed. Nicola BONO–GÖRGEY Gábor–Francesco SICILIA–MONOK István, Modena, Il Bulino, 2002, 43–63. (Il giardino delle Esperidi 16.)
- VERESS 1941
VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, Budapest, MTA, 1941.
- VERESS D. 1993
VERESS D. Csaba, *A győri vár*, Budapest, Zrínyi, 1993.
- VERGERIO 1934
Pier Paolo VERGERIO, *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, ed. Lonardo SMITH, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1934.
- VESTIGIA
Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban, ed. DOMOKOS György–MÁTYUS Norbert–Armando NUZZO, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015.
- VESTIGIA II.
Vestigia II. Magyar források Itáliából, ed. DOMOKOS György–KUFFART Hajnalka–SZOVÁK Márton, Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2018.

VESTIGIA III.

Vestigia III. Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről, ed. DOMOKOS György–W. SOMOGYI Judit–SZOVÁK Márton, Budapest, Balassi, 2020.

VILLANI 1997

Filippo VILLANI, *De origine civitatis Florentie et de eiusdem famosis civibus*, ed. Giuliano TANTURLI, Padova, Antenore, 1997.

VOIT 1957

VOIT Pál, *Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat*, Művészettörténeti Tanulmányok (1957), 46–87.

VUKOV 2010

VUKOV Konstantin, *Ippolito d'Este építkezései az esztergomi palotában = Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*, ed. TARI Edit–TÓTH Endre, Budapest, Esztergom, 2010, 168–172.

W. SOMOGYI 2016

W. SOMOGYI Judit, *Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV*, *Verbum* 17 (2016), 1–2, 195–217.

W. SOMOGYI 2020

W. SOMOGYI Judit, *Sifrírozási szabályok késő-középkori rejtjelkulcsok tükrében = Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8.*, ed. BOROS István, Budapest, Szent István Társulat, 2020, 317–328.

W. SOMOGYI 2020B

W. SOMOGYI Judit, *Rejtjelező csoportok a késő-középkori és kora-újkorai Itáliában*, 2020 (megjelenés alatt).

WAIDMAYR 2003

Ulrike WAIDMAYR, *Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit*. [disszertáció] Universität Wien, 2003.

WENZEL 1863

WENZEL Gusztáv, *Ozorai Pipó. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából*, Pest, Emich Gusztáv, 1863.

WENZEL 1869

Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, ed. WENZEL Gusztáv, Budapest, Eggenberger, 1869–1878. (Magyar Történelmi Tár 14, 24, 25.)

WENZEL 1871C

WENZEL Gusztáv, *Marino Sanuto Magyarországról 1496-1501-ben*. 3. közlemény, *Századok* 5 (1871), 3, 165–179.

WENZEL 1884

WENZEL Gusztáv. *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, *Történelmi Tár* (1884), 1–31, 220–247, 412–437, 613–627.

WIESFLECKER 1991

Hermann WIESFLECKER, *Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches*, Wien, Böhlau, 1991.

WILKINS 2003

Ernest Hatch WILKINS, *Vita del Petrarca*, ed. Luca Carlo Rossi, Milano, Feltrinelli, 2003.

WITT 1983

Ronald G. WITT, *Hercules at the Crossroads. The Life, Works, and Thought of Coluccio Salutati*, Durham (North Carolina), Duke University Press, 1983.

WITT 2000

Ronald G. WITT, „*In the Footsteps of the Ancients*”. *The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000. (Studies in Medieval and Reformation Thought 74.)

ZOLNAY 1977

ZOLNAY László, *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*, Budapest, Magvető, 1977.

ZREDNAI VITÉZ 1980

ZREDNAI VITÉZ János, *Opera quae supersunt*, ed. BORONKAI Iván, Budapest, Akadémiai, 1980.

ZsO

MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint–MIKÓ Gábor, *Zsigmondkori oklevéltár (1387–1426)*, Budapest, Akadémiai, 1951–2017. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. Forráskiadványok)